

1
MAGISTER

Historiæ II.

VÁLOGATOTT
TANULMÁNYOK
A 2014-BEN ÉS 2015-BEN
MEGRENDEZETT
KÖZÉPKORRAL FOGLALKOZÓ,
MESTERSZAKOS
HALLGATÓI
KONFERENCIÁK
ELŐADÁSAIBÓL

MAGISTER

*h*istoriae II.

Válogatott tanulmányok a 2014-ben és 2015-ben megrendezett
középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák
előadásaiból

MAGISTER *historiae II.*

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK A 2014-BEN
ÉS 2015-BEN MEGRENDEZETT KÖZÉPKORRAL
FOGLALKOZÓ, MESTERSZAKOS HALLGATÓI
KONFERENCIÁK ELŐADÁSAIBÓL

Szerkesztette
Farkas Csaba, Lados Tamás, Ribi András, Uhrin Dorottya

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Budapest
2016

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Tanulmányok – Konferenciák
10. kötet

Sorozatszerkesztő
Székely Gábor

Lektorálták
Draskóczy István
Klaniczay Gábor
Nagy Balázs
Romhányi Beatrix
Thoroczkay Gábor

A kiadványt tervezte
Kiss Béla

A kötet megjelenését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi
Karának Hallgatói Önkormányzata támogatta.

A tanulmányok szerzői © Bartók Eszter, Farkas Csaba, Kozák-Kígyóssy Szabolcs
László, Lados Tamás, Ribi András, Szokola László, Tóth Dominik, Uhrin Dorottya,
Vattay Liliána

A kötet szerkesztői © Farkas Csaba, Lados Tamás, Ribi András, Uhrin Dorottya

ISBN 978-963-284-773-3
ISSN 2062-2198

Nyomta és kötötte a Printpix Kft.
Felelős vezető: Szakáll Tamás

Tartalomjegyzék

Előszó	9
Bartók Eszter „Az alvilágból kiszabadult, démonok módjára eljövő” mongolok megítélése, különös tekintettel Matthaeus Paris <i>Chronica Majora</i> című művére.....	11
Farkas Csaba Magyar követek Szicíliában. Könyves Kálmán szicíliai házassága és Roger gróf dinasztikus politikája.....	35
Kozák-Kígyóssy Szabolcs László A sodronyvértetek készítése és az ehhez szükséges szerszámok és eszközök. Egy holt mesterség rekonstruálása írott-, képi- és tárgyi források, valamint a kísérleti régészet segítségével.....	54
Lados Tamás Megjegyzések a pannonthalmi gyermektized történetéhez	73
Ribi András Keresztes–portugál megegyezések Lisszabon (1147) és Silves (1189) ostrománál.....	99
Szokola László Magyarországi városok zsoldos-állítása a Mátyás- és Jagelló-korban	122
Tóth Dominik Létszám, ellátmány, utánpótlás. Szempontok a középkori magyar haderő vizsgálatához	142

Uhrin Dorottya	
Szüzesség – szenvedés – szexualitás.	
A vértanú szüzek kultuszának elterjedése	158
Vattay Liliána	
Az 1055. évi tihanyi oklevél az újabb történeti	
és nyelvészeti kutatások fényében.....	179
Köszönetnyilvánítás	189
A szerzőkről.....	191

Table of contents

Foreword.....	9
 Eszter Bartók „ <i>Rushed forth, like demons loosed from Tartarus</i> ” opinions on the Mongols, in particular in <i>Chronica Majora</i> written by Matthaeus Paris.....	11
 Csaba Farkas Hungarian Envoys in Sicily. The Sicilian Marriage of Coloman the Learned and the Dynastical Policy of Count Roger.....	35
 Szabolcs László Kozák-Kígyóssy Making Medieval Mail Armour. Reconstructing a Craft and its Instruments Using Contemporary Written-, Pictorial-, Material Sources and Experimental Archaeology	54
 Tamás Lados Remarks on the History of the Children’s Tithe of Pannonhalma.....	73
 András Ribi Crusader-Portuguese Arrangements at the Siege of Lisbon (1147) and Silves (1189).....	99
 László Szokola Produces Mercenaries of Hungarian Towns in the Matthias and Jagiellonian Age.....	122
 Dominik Tóth Manpower, Allowance, Supplies. Aspects to the Research of Medieval Hungarian Army.....	142

Dorottya Uhrin	
Virginité – Pain – Sexualité.	
Spreading of the cult of virgin martyrs	158
Liliána Vattay	
The Charter of Foundation of Tihany (1055).	
According to the Recent Historical and Linguistic Researches.....	179
Acknowledgements	189
Notes on Contributors.....	193

Előszó

A KEDVES OLVASÓ a *Magister Historiae* című tanulmánykötettel immár az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara történelem (középkor) mesterszakos hallgatóinak második konferenciakiadványát kapja kézhez. A kis könyvecske a 2014-ben és 2015-ben tartott egyetemi konferenciák válogatott tanulmányait tartalmazza.

Közismert tény, hogy a magyar felsőoktatás 2000-es évekbeli átalakulásának legjelentősebb mozzanata az ún. bolognai képzési modell bevezetése volt, amely alap-, mester- és doktori képzésre bontotta szét az addig kétlépcsős egyetemi stúdiumokat. Ennek keretében az ELTE – jelentős mértékben személyi vonatkozásokban is – megújuló medievisztikai képzése egy új szerkezetben kezdett továbbfejlődni. Mindenképpen megemlítenéd, hogy ez a bölcsészkar mindhárom, középkorkutatással foglalkozó tanszékére igaz, a középkori és korai újkor magyar történeti, az azonos korszakkal foglalkozó egyetemes történeti, valamint a történelem segédtudományait oktató katedrára is (ez utóbbi a levéltárosképzés és saját doktori programja keretein belül foglalkozik a középkorkutatás utánpótlásával). Az elmúlt lassan tíz évben az egyetemes és magyar középkori érdeklődésű hallgatók száma megnőtt, ezt mutatják az ELTE által megszerzett tudományos diákköri helyezések, a doktori képzésben jelenlévők nagy száma, és a sokszínű publikációs tevékenység. Az ELTE középkorász mesterszakja az ország számos más felsőoktatási intézményéből (Károli Gáspár Református Egyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, tanárképző főiskolák és főiskolai karok), sőt határon túli univerzitásokból is (mint a pozsonyi Comenius Egyetem) fogadott és fogad hallgatókat. A humán felsőoktatást érintő legújabb reform, a bolognai modellnek csak a kutatóképzésben történő meghagyása újabb kihívás elé állítja a tudományegyetemek történetisképzését: az újból ötéves ciklusban folyó, kétszakos tanárképzés később mégiscsak kutatói pályát választó hallgatóinak felkészítését, „visszaterelését” a tudományos életpályára.

A fenti bevezető gondolatok után néhány szót szólnék a jelen kötet szerzőiről is. Bartók Eszter a szombathelyi főiskola alapszakos képzése után került

az ELTE-re, ahol továbbra is a 13. század nagy európai kataklizmája, a mongol támadások foglalkoztatták. Uhrin Dorottya, Farkas Csaba, Lados Tamás és Ribi András viszont mindhárom egyetemi lépcsőfokot az ELTE-n végezték, végzik, jelenleg tehát már mindannyian PhD-hallgatók. Ez utóbbi tény bizonyítja felkészültségüket és elhivatottságukat is. Uhrin Dorottya kutatási és érdeklődési területe a középkori szentkultusz, de értékes írásai vannak már orientalisztikai témákban és a Váradi Regesztrummal kapcsolatban is. Farkas Csaba és Lados Tamás érdeklődési és kutatási területe az Árpád-kor, előbbi fontos, élesszemű dolgozatokban tárgyalta és tárgyalja az uralkodócsalád genealógiai kérdéseit, míg utóbbi az Árpád-kor egyháztörténetével, különösen a tizedszedés históriájával foglalkozik, de igencsak figyelemre méltó a Monomakhosz-korona problematikáját körbejáró, már publikált alapszakos diplomamunkája is. Ribi András középkori egyetemes történeti, hadtörténeti irányultságú érdeklődése elkanyarodott a magyarországi lovagrendek, különösen a johanniták históriájának kutatása felé, és időben is túlhaladt az Árpád-koron.

Az őket követő hallgatók még mindannyian végzős mesterszakosok. Vattay Liliána az ELTE-n végezte alapszakos képzését, Lados Tamáshoz hasonlóan Árpád-kori egyháztörténettel foglalkozik, míg Kozák-Kigyóssy Szabolcs, Szokola László és Tóth Dominik a Károli Egyetemről kerültek az ELTE magiszteri képzésére. Mindhármukat a hadtörténet és a késő középkor kérdései foglalkoztatják. A rövid *curriculum vitae*kből is látható, hogy elhivatott, a kutatói pályán már az első lépéseket megtevő vagy azon már túl is haladó, kutatói eredményeket és eredményeket felmutató szerzőkről van szó, akik többségéről bizonyosan még sokat fognak hallani, olvasni a magyar középkorkutatás képviselői, valamint a rokon szakmák képviselői. Ezúton is sok sikert kívánok nekik formálódó életpályájukhoz!

Budapest, 2016 májusa

Thoroczkay Gábor

BARTÓK ESZTER

„Az alvilágból kiszabadult, démonok módjára
eljövő”¹ mongolok megítélése,
különös tekintettel Matthaeus Paris
Chronica Majora című művére

A MONGOLOK a nyugatiak szemszögéből történő hirtelen és elsöprő, a korszakban apokaliptikus hangulatot kiváltó felbukkanása mély nyomot hagyott a korabeli európai társadalomban. Az évkönyvektől a krónikákon át a diplomáciai levelezésekig, nem igazán akad olyan korabeli forrás, amely legalább néhány mondat erejéig ne foglalkozna a „vad és embertelen, inkább szörnyeknek kinéző tatárok”² pusztításaival. Nemcsak az érintett országokban, hanem a kontinens távolabbi vidékén élő történétírók is beszámoltak a „sátán átkozott népének”³ rémisztő tetteiről, köztük Matthaeus Paris is.

Szerzőnk – aki 1200 körül született és 1259-ben hunyt el – neve és francia nyelvtudása ellenére valószínűleg angol volt,⁴ családjá Edmund Carter sze-

¹ Matthaei Parisiensis, Monachi Sancti Albani, Chronica Majora. IV. Transl. Henry Richard Luard. London 1877. 76. Továbbiakban CM. A *Chronica Maiora* című műből idézett részek saját fordítások.

² CM IV. 76.

³ Uo.

⁴ Nevét általában *Parisiensis* vagy *de Parisius* alakban használta, ebből arra lehetne következtetni, hogy francia származású volt vagy a párizsi egyetemen tanult. De a *Parisiensis* gyakori családnévnek számított a 13. századi Angliában, a kifejezőmódja is arra enged következtetni, hogy angol volt az anyanyelve, így például III. Henrik 1242-es Poitou elleni hadjáratakor az angol csapatokra a „mieink” szót használja (L. CM IV. 210, 219.). L. Richard Vaughan: Matthew Paris. Cambridge 1958. 1–2.

rint a cambridgeshire-i Hildershamból származott.⁵ Sajnos Mattheus Paris feljegyzéseiben elejtett megjegyzésein túl keveset tudunk életéről. Lehetséges, hogy tanult Párizsban,⁶ de korai neveltetése a St. Albans bencés apátság iskolájában folyt. Mattheusról az első adat az, hogy 1217. január 21.-én ugyan-ezen közösség szerzetese volt.⁷ 1248-ban küldöttségben járt Norvégiában IV. Haakon királynál,⁸ de élete nagy részét a kolostorban töltötte, ahol igen termékeny íróként működött, számos rövid történet mellett négy terjedelmes történelmi munkát is összeállított: a *Chronica Majora*, a *Flores Historiarum*, a *Historia Anglorum* és az *Abbreviatio Chronicorum Angliae* című alkotását.⁹

Hét könyvből álló, grandiózus munkája a középkori hagyománynak megfelelően a világ teremtésétől a szerző élete végéig tárgyalja a főbb eseményeket. Roger of Wendover *Flores Historiarum* elnevezésű művét kiegészítve és felülvizsgálva kezdte el 1236 körül készíteni nagyobbik krónikáját,¹⁰ amely az 1213-as évben történetek leírásától a sajátja.¹¹ Ebben nem szorítkozott a cselekmény egyszerű felsorolására, inkább élénk, részletes históriákkal és a véleményével fűszerezte meg elbeszélését. A jelentősebb eseményekre koncentrált, főként a katasztrofális és botrányos történetekre. Rengeteg kútfőből dolgozott, számos hírt szerzett befolyásos személyek leveleiből, de gyakoribb, hogy a szemtanúk elbeszéléseit használta. Adatközlői között szerepelt többek között John of Lexigton kancellár,¹² Richard cornwalli earl,¹³ Nicolaus

⁵ Edmund Carter: *The History of the County of Cambridge, from the Earliest Account to the Present Time*. Cambridge 1819. 216.

⁶ Matthew Paris's *English history, from 1235 to 1273*. I. Transl. John Allan Giles. London 1852. VI.

⁷ Matthaeei Parisiensis, monachi Sancti Albani, *Historia anglorum: sive, ut vulgo dicitur, Historia minor; item ejusdem abbreviatio chronicorum Anglia*. III. Transl. Frederic Madden. London 1868. IX.

⁸ A témáról bővebben: Björn Weiler: Matthew Paris in Norway. *Revue Bénédictine* 122. (2012) 153–181.

⁹ Vaughan, R.: Matthew Paris i. m. 49.

¹⁰ Helen J. Nicholson: Steamy Syrian Scandals: Matthew Paris on the Templars and Hospitallers. *Medieval History* 2. (1992: 2 sz.) 68–70.

¹¹ 1259-es évektől William de Rishanger folytatta Matthaeeus Paris leírását, az *Opus Chronicorum* című művében. L. Laurence F. R. Williams: *History of the Abbey of St. Albans*. London 1917. 151.

¹² John of Lexington beszélt el a krónikásnak a northumberlandi esperes sírjánál történt csodákat. L. CM VI. 521.

¹³ Richárd német király (1257–1272): János angol uralkodó és Angoulême-i Izabella második fia, II. Frigyes német-római császár sógora. Mielőtt 1240-ben keresztes hadjáratra indult,

Graecus clunyi szerzetes,¹⁴ Eleonóra királyné,¹⁵ vagy maga III. Henrik is.¹⁶ Matthaeus írását valószínűleg szerzeteseknek szánta, soha nem volt igazán olvasott.¹⁷

A mű gyakran idézett forrás, bár értesülései nem mindig megbízhatóak. Az író hajlamos volt II. Frigyes német-római császár dicsőítésére és a király, a pápa és a szerzetesség iránti megvetésének kifejezésére, bár később hatvan-négy sértőnek számító részt eltávolított.¹⁸ Ahogy a kolostori irodalomban gyakran előfordul, nála is megmutatkoznak értelmezési problémák, részben az informátorai megbízhatatlansága, de főleg előítéletei nyomán. Bizonyos esetekben megmásította azokat a dokumentumokat, amiket beillesztett, például a *Magna Chartát*. Nem egyedülálló módon a kronológiában –még a kortársban is– pontatlan, és néha ugyanazt az eseményt beszéli el a krónika különböző helyein. A *Chronica Majora* jelentőségét az értékes illusztrációk¹⁹

ellátogatott St. Albans kolostorába és kérte a szerzeteseket, hogy imádkozzanak érte, innen adódhatott a közelebbi ismeretség. L. CM IV. 42., Kapcsolatukról bővebben: Björn Weiler: Matthew Paris, Richard of Cornwall's candidacy for the German throne, and the Sicilian Business. *Journal of Medieval History* 26. (2000: 1 sz.) 71–92.

¹⁴ Lyonban találkoztak, mikor Matthaeus Paris Norvégiába igyekezett követségbe. Nicolaus tájékoztatta az 1245-ös lyoni zsinatról. L. CM IV. 651–652.; A lyoni zsinatról bővebben: CM IV. 434–440.

¹⁵ III. Henrik angol király (1216–1272) felesége, később bencés apáca. A szerzetes megemlékezik róla, hogy az úrnő még néhány öltözéket is küldött neki. L. CM VI. 391

¹⁶ Halliwell szerint a király kiválasztotta Matthaeus Parist történetírójának, amit haláláig gyakorolt. L. *The Chronicle of William de Rishanger*. Transl. James Orchard Halliwell. London 1840. I.

¹⁷ Vaughan, R.: Matthew Paris i. m. 153.

¹⁸ Tizenöt részben a pápaságot, kilencben a királyt és háromban a szerzeteseket támadta L. Uo. 119.

¹⁹ Például a *Chronica Majora* első hét oldala egyfajta középkori útvonalterkép, amely összeköti Londont a nagyobb európai városokkal és központi zarándokhelyekkel, Rómával és Jeruzsálemmel. A mongolokkal kapcsolatban értékes illusztráció az 1241-es évnél található tatár invázió, amelyen egy lovas lándzsával megöl két földön fekvőt, és az 1243-as esztendő emberevő tatárjainak képe. L. *Chronica Majora* II, Saint Albans, England, Parker Library, Corpus Christi College, Cambridge, ca. 1240–53. Folio 145R, MS 16II, illetve ca. 1240–53. Folio 167R, MS 16II.; Daniel K. Conolly: *Imagined Pilgrimage in the Itinerary Maps of Matthew Paris*. *The Art Bulletin*, 81. (1999: 4. sz.) 598. A témáról bővebben: Suzanne Lewis: *The Art of Matthew Paris in the Chronica Majora*. Cambridge 1987. és Richard Vaughan: *The Illustrated Chronicles of Matthew Paris*. Cambridge 1993.

és a fontos diplomáciai iratok közlése adja. Matthaeus Paris művébe számos olyan dokumentumot beillesztett, amelyek hosszabban vagy csak érintőlegesen foglalkoznak a mongolokkal, így például II. Frigyes III. Henriknek,²⁰ Yvo de Narbonne Gérard bordeaux-i érseknek és IV. Ince pápa 1245-ös angol főpapokhoz intézett levelét, illetve Péter oroszországi érsek²¹ az ugyanezen évi lyoni zsinaton elhangzott vallomását.²²

Értesülései alapján az 1238., 1241–1243-as évek²³ történéseivel kapcsolatban ismertette a tatárok viselkedését, akik többek között embertelenek, kegyetlenek, törvény nélküliek, arcátlanok, kérkedőek és dühöngők a szemében. Ők a keresztény nép üldözői, a hit megvetői, az Antikrisztus csatlósai.²⁴ Pozitív tulajdonságaikról már lényegesen rövidebb lista állítható össze, a többi forráshoz hasonlóan csak a harci jártasságukat, bátorságukat, teherbírásukat és kitartásukat emeli ki.²⁵ Ugyanilyen jellemzést adtak meg más szerzők is, esetleg kiegészítve a „véres kezű hóhér, Isten ostora, világ pörölye” kifejezésekkel. Ha eltekintünk az évszámoktól, ezek alapján akár a szkítákra, hunokra, magyarokra, vagy a kunokra is vonatkoztathatnánk a leírásokat, hiszen azonos motívumokat és ismertetőjeleket kapcsoltak az éppen Európát zaklató lovasokhoz. Mindenkit korra és nemre való tekintet nélkül legyilkolnak, akit mégsem, azt rabszíjra fűzik, gyűjtogatnak, megszenstegtelenítik a templomokat. Miként Ammianus Marcellinus leírásának hihetetlen vadságú hunjai,²⁶ úgy Liudprand szerint a magyarok sem

²⁰ A német császár főleg a nála tartózkodó Bánca István váci püspök elmondása alapján mutatta be a tatárokat az angol királynak. L. CM IV. 112–119.

²¹ Pjotr Akerovics kijevi-beresztovi Szpasz monostor apátja. Kijev 1240-es elestét követően lett érsek, miután a mongolok megölték Jozsif metropolitát. Pjotr Magyar- és Oroszország érintésével Lyonba utazott, ahol részt vett az 1245-ik évi zsinaton és jelentést tett a tatárokról. Vallomását Matthaeus Paris mellett a *Burtoni évkönyvekben* is lejegyezték. Utóbbi kiadásai: MGH SS XXVII. 474–475.; Julianus barát és a napkelet fölfedezése. Szerk. Györffy György. Bp. 1986. 83–88. (A továbbiakban: Napkelet fölfedezése)

²² CM IV. 270–277.; 410–412.; 386–389.

²³ Uo. III. IV.

²⁴ Uo. IV. 298., 547., 117., 547., 131., 265.; 277., 411., 272.

²⁵ Dicséretüket természetük sötét oldalának hosszas részletezésével szemben három mondatban összefoglalta: „Erejük hatalmas, harcban legyőzhetetlenek, a munkában fáradhatatlanok.” „Nyilazásban összehasonlíthatatlanok.” „Erősebbek és gyorsabbak nálunk.” - CM. IV. 77., 115., 388.

²⁶ *Ammianus Marcellinus*: Róma története XXXI. 2., 11. Ford. Szepes Gyula. Bp. 1993. 583., 585.

vágynak a gyilkoláson túl semmi másra, örömuiket egyedül a harcokban lelik.²⁷

A latin keresztény civilizációtól igen különböző, életmódjukban egymáshoz hasonló lovasokra a korábbi toposzokat, a szkíták kapcsán már megszokott közhelyeket alkalmazták. Ezek alapját főként a Biblia, Marcus Iunianus Iustinus *Historiae Philippicae* című munkája, avagy az Augustus korabeli Pompeius Trogus világtörténetének kivonata,²⁸ az *Exordia Scythica* és Sevillai Izidor *Etymologiarum sive Originum libri XX* elnevezésű könyve adta.²⁹ Bartlett véleménye szerint a középkori írók a világot három koncentrikus körbe rendezve képelték el: a legbelső az általuk ismert sajátjuk, mellette a barbár világ (már keresztények, de alacsonyabb fejlettségi szinten helyezkednek el, például szlávok), de e kettő között még van érintkezés. A harmadik, külső világ, így a mongoloké azonban már rémisztően ismeretlen, melyet kreativitásuk és a korábbi antik minták, illetve auktorok művei alapján jellemezheték (Szkítia, India).³⁰ Megítélésükben hangsúlyos pogány voltak, mely értelmében eredendően hitványak, arrogánsak és hazugok. Az előítéleteket tovább táplálta a két kultúra közötti érintkezés hiánya, és az ebből fakadó elégtelen mértékű információcsere. A keresztény Európával való baráti és ellenséges találkozás egyaránt két egymástól független szintéren keresztül zajlott a keresztések és Kelet-Közép-Európa, főleg Magyarország közvetítésével.³¹

²⁷ Liudprandi episcopi Cremonensis Antapodosis XLI. 37. L. A honfoglalás korának írott forrásai. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár) Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. 214.

²⁸ Iustinianus életéről szinte semmit sem tudunk. Nyelvezete alapján valószínűleg a 2. században kivonatolta Pompeius Trogus *Historiae philippicae et totius mundi origines et terrae situs* című 44 kötetes művét, amely II. Philipposz uralkodásától tárgyalja az eseményeket, köztük a pártusok és szkíták történetét is bemutatva, lásd pl. Iustini *Historiae Philippicae*. Fridericus Duebner (Ed.) I. 8., XXXVIII., XLI. Lipsiae 1881. 14–16., 341–356., 367–377.

²⁹ Isidorus Hispalensis (556 körül–636) sevillai érsek enciklopédikus munkájának népszerűségét mutatja, hogy csaknem ezer kéziratos példányban maradt fenn. Rendkívül gyorsan elterjedt, már Izidor korában gyakran olvasott könyv volt Hispániában, a 8. századra pedig már Franciaországban és Itáliában is ismertté vált. Később tankönyvként alkalmazták, ezért nem meglepő, hogy az *Etymologiae*-ban megfogalmazott pogány lovasokra alkalmazott nézetek hatással voltak a későbbi Ázsiából érkező hódítókról, így a mongolokról kialakított képre.

³⁰ Robert Bartlett: Gerald of Wales 1146–1223. Oxford 1982. 174–175.

³¹ Sinor Dénes: A mongolok nyugaton. In: Tatárjárás. Szerk. Nagy Balázs. Bp. 2003. 312–313.

A kereszténység reménye, János pap

Míg a pogány népek megítélésében az látszódik, hogy a megkeresztelkedésük után a „nyugatiak” róluk alkotott véleménye pozitívvá alakult át,³² a mongolok esetében ez fordítva történt. 1218-ban konfliktusba került II. Ala ad-Din Mohamed horezmi szultán (1200–1220) és Dzsingisz kán, mely nemcsak Perzsia, hanem Kelet-Európa szempontjából is végzetesnek bizonyult. Azonban ekkor még Nyugaton nem érzékelték a veszélyt, sőt a muszlimok szorult helyzetéről szóló hírek nagy reményeket keltettek a keresztesekben, akik szövetségeseket láttak az újonnan felbukkant lovasokban. A történelem során nem először és nem is utoljára szárnyra kapott a hír János papról, aki segítséget nyújt a pogányok elleni harcban. Többek között Kirakos Gandzaketsinél is olvasható hasonló idea: amikor a tatárok megjelentek a Közel-Keleten, elterjedt róluk, hogy ők is keresztények és mindenhová magukkal visznek egy hordozható szentélyt és csodatévő keresztet, Ugyan a szerző ezt nem hitte el,³³ a keresztesek viszont kevésbé voltak gyanakvóak. 1221-ben Jacques de Vitry, a Damietta körül összegyűlteknek hirdette, hogy a nesztoriánus uralkodó fia, „Dávid, a két India királya, a keresztények segítségére siet, magával hozva a legvadabb népeket, akik a szentségtörő szaracénokat szörnyetegekként falják majd fel.”³⁴ Ekkor még nem tudhatta, hogy húsz év múlva a mongolok támogatás helyett inkább támadást indítottak az európaiak ellen. Ugyanekkor Albericus de Troisfontaines ciszterci szerzetes megemlíti, hogy János és Dávid királyt, illetve embereiket a magyarok és kunok tatároknak hívják.³⁵ Johannes presbiter történetét a franciák alakították tovább, jóval azután, hogy eredeti célja már feledésbe merült.³⁶

³² Ahogy az a magyarok esetében is. In: *Hóman Bálint: Történetírás és forráskritika I.* Máriabesnyő–Gödöllő. 2003. 241.; *Körmendi Tamás: A magyarság ábrázolása a nyugat-európai elbeszélő forrásokban a 13. század végéig.* Korall 38. (2009) 30–46. (30.)

³³ *Kirakos Ganjakets'i's: History of the Armenians XI.* Transl. Robert Bedrosian. 166–167. Eletronikus kiadás: <http://rbedrosian.com/kg7.htm>, 2015. 01. 23.

³⁴ Kiadta: *Friedrich Zarncke: Der Priester Johannes.* Leipzig 1876. 9.

³⁵ *Alberich von Trois-Fontaines (Triumfontium) Ordo Cisterciensis: Chronica.* In: MGHSS XXIII. 911–912.

³⁶ *Alexandr Osipian: Armenian Involvement in the Latin-Mongol Crusade: Uses of the Magi and Prester John in Constable Smbat's Letter and Hayton of Corycus's „Flos historiarum terre orientis,” 1248–1307.* Medieval Encounters 20. (2014) 72.

János papról Nyugaton először Freisingi Ottó tudósított 1145-ben,³⁷ Hugó galalai³⁸ püspök értesüléseit³⁹ figyelembe véve. Szerinte a nesztorianus János, aki király és pap is, háborúba keveredett a perzsák és médek uralkodójával, győzelme után pedig a jeruzsálemi egyház megsegítésére indult, de rajta kívül álló okokból nem tudott oda eljutni.⁴⁰ Ekkor még János papot az *Admonti évkönyvek* az 1141-ik év kapcsán⁴¹ és Ibn al Althir⁴² alapján a szeldzsukok ellen harcoló, nesztorianusokkal jó kapcsolatot ápoló, de kereszténynek éppenséggel nem nevezhető Yeh-lü Ta-Shih kara-kitáj gürkánal (1124–1143) azonosították. Az 1220-as években színre lépő Johannest viszont a legtöbben a nesztorianuskereit törzsből⁴³ származó Ong kánnal hozták kapcsolatba, így Marco Polo és Rubruk⁴⁴ is,

³⁷ Debra Higgs Strickland: *Saracens, Demons, & Jews: Making Monsters in Medieval Art*. Princeton 2003. 206.

³⁸ Az ókori Byblos.

³⁹ Freisingi Ottó részt vett 1145. november 18-án III. Jenő pápa (1145–1153) viterbói udvarában az egyházfő kihallgatásán.

⁴⁰ *Otto Frisingensis: Rerum ab origine mundi ad ipsius usque tempora gestarum libri VII.* 33. In: MGHSS XX. 266.

⁴¹ *Continuatio Admuntensis*. In: MGHSS rer. Germ. IX. 58o.

⁴² *Ali ibn al-Athir: The Chronicle of Ibn Al-Athir for the Crusading Period from Al-Kamil Fi'l-Ta'Rikh I.* Transl. Donald Sidney Richards. Farnham 2010. 241.

⁴³ A mongol törzsek közül legkorábban valószínűleg a kereitek vették fel a keresztséget. Megtérésük legendája két forrásban is fennmaradt, a 12. századi Mari ibn Sulayman *Kitab al-majdal* című munkájára támaszkodva a jakobita Bar Hebraeus lejegyzett egy történetet, mely szerint a kereit uralkodó vadászat alkalmával szörnyű hóviharba keveredett és eltévedt. Szent Szezgyszus jelent meg előtte, aki biztosította, hogy ha hisz Krisztusban, akkor megmenekül. Miután a kán fogadalmat tett, a szent visszavezette a táborába. Ezt követően kikérdezte a keresztény kereskedőket a hitről, majd megkérte Abdiso mervi pátriárkát, hogy 2000 emberével együtt keresztelje meg. L. *Gregorii Barhebraei: Chronicon ecclesiasticum* I. Ed. Joannes Baptista Abbeloos – Thomas Josephus Lamy. Lovanii 1874. 282. A témáról bővebben: Erica C. D. Hunter: *The conversion of the Kerait to Christianity in A.D. 1007*. Zentral-asiatische Studien 22. (1989/91) 142–163. A kereiteken kívül a naimanok, merkiték és öngöjtök körében is elterjedt volt a nesztorianizmus. Gyakran az ezen törzsekből származó káni hitvesek befolyásával magyarázzák a mongol uralkodók keresztényeket pártoló politikáját.

⁴⁴ „Saját nyelvükön Unk kánnak neveztek, s akit mi János papnak hívunk: valóban ő az, akinek nagy birodalmáról az egész világ beszél.” – L. Marco Polo utazásai II. 46–50. Ford. Vajda Endre. Bp. 2003. 113–117. Rubruk Ong kán bátyjában látta a pap-királyt, aki a naimanok vezetője. L. *Itinerarium fratris Willielmi de Rubrtiquis de ordine fratrum Minorum, Galli, Anno gratia 1253 ad partes Orientales XVII.* 2., 3., 5. Valamint I. *The Texts and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*. Ed. Raymond C. Beazley. London 1903. 169.

azonban egyesek – Matthaeus Paris is ezt a nézetet ismertette – Dzsingisz kánra vetítették rá⁴⁵ mint a szaracénok ellenségére. Andrea Dandolo épp ellenkezőleg, Temüdzsinnek tulajdonította János fiának, Dávidnak meggyilkolását.⁴⁶ A kezdeti lelkesedés után hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy Julianus jelentései közelebb állnak a valósághoz,⁴⁷ mely szerint a mongolok az egész világot igyekeznek leigázní.

Dzsingisz kán hű kutyái, ahogy *A mongolok titkos történetében* nevezik Jebét és Sübeteit,⁴⁸ a horezmi sahot üldözve elérte a Kaukázus vidékét és 1220–21 telén megtámadták IV. György (1213–1223) Grúziáját, majd egy év múlva megjelentek a dél-orosz sztyeppén. 1223. május 1-jén a Kalka folyó menti csata során elsöprő győzelmet arattak a kunok és a rusz fejedelmek fölött.⁴⁹ Irán és az oroszok megtámadásának híre természetesen Nyugatra is eljutott, azonban ezeket két külön néphez kapcsolták. Egyelőre nem érezték az európai országok fenyegetve magukat, mindenki a saját bel- és külpolitikai konfliktusainak rendezésével volt elfoglalva. Nem ismerték fel Kijev 1240-es elestének jelentőségét, amellyel megnyílt azt út a mongolok előtt a latin keresztény világ felé. Úgy vélték, amúgy is csak pogányok, legrosszabb esetben is szakadár eretnekek ellen irányulnak a hadjárataik, ráadásul könnyűszerrel meg tudják majd állítani őket: „hagyjuk, azok a kutyák hadd falják fel egymást, hogy kölcsönösen felemésztsve a másikat elpusztuljanak.”⁵⁰ Azonban ez a vélekedés 1241-ben hirtelen megdőlt Lengyel- és Magyarország lerohanásával.

A Tartaroszból felbukkanó nép,⁵¹ az isteni büntetés hordozói

A tatárjárás idején néhány szórványos adattól eltekintve szinte semmit, legalábbis semmi használhatót nem tudtak a Kaukázus és az Urál nyugati felén túl élők a mongolokról. Teljesen ellentétes információk születtek az újonnan

⁴⁵ CM IV. 388.

⁴⁶ *Andrea Dandolo*: Velencei krónika Szent Márk püspökségétől 1342-ig. In: *Tatárjárás i. m.* 39.

⁴⁷ Julianus második útjáról készült jelentése 1237/38-ból. In: *Napkelet fölfedezése* 47.

⁴⁸ *A mongolok titkos története* VII. 195. Ford. Ligeti Lajos. Bp. 1962. 74.

⁴⁹ *Tveri Krónika*. In: *Tatárjárás i. m.* 312.; *Zimonyi István*: *A mongolok nyugati hadjáratai*. In: *Uő.*: *Középkori nomádok – korai magyarok*. Bp. 2012. 169–189.

⁵⁰ A winchesteri püspök reakciója egy 1238-ban Angliában járó muszlim követség segélykérésére. L. CM III. 489.

⁵¹ CM IV. 270.

felbukkant hódítókról, ezért részben az ellenük való védekezés érdekében IV. Ince pápa (1243–1254) 1245-ben három szerzetesi követséget küldött a kánhoz,⁵² majd az 1250-es évek végétől, különösen a Tolujiidák hatalomra kerülését követően megnövekedett a diplomáciai interakció. Azonban addig, míg a békés érintkezés hiánya révén nem volt lehetőség realisabb kép kialakítására, a korábbi sémákat idézték fel az aktuális „barbárok” jellemzésében.

A forrásokban már a mongolok megnevezése is érdekes. Nemcsak az európai, hanem az arab történeti irodalomban is tatárként jelentek meg.⁵³ A tatár eredetileg az Északkelet-Mongóliában élő törzsek népnéve volt. Törzsszövetségük tudomásunk szerint először a 8. századi orkhoni feliratokon szerepel,⁵⁴ Kül Tegin kagánén (732) megemlékeznek róla, hogy az otuz- (harminc) tatár követek megjelentek Bumin és Istemi temetésén.⁵⁵ Kül Tegin és Bilge sírjainak (utóbbi 735-ből) szövegei arról árulkodnak, hogy a tatárok a türkök által hódoltattak sorába tartoztak. A 12. században aktív politikát folytató tatárok és Dzsingisz kán nemzetsége, a kijatok között mély ellenérzés húzódott, amely *A mongolok titkos történetében* több helyen is feltűnik. Már az első fejezetben két gaztettet is nekik tulajdonítanak: mikor Ambakaj kagán a lányát a vőlegényéhez kísérte, a tatárok fogságba ejtették. Ezért a férfi megüzente rokonainak, hogy példájából tanuljanak, és sose feledkezzenek el a bosszúról.⁵⁶ A második esetnek szintén köze van egy eljegyzéshez. Miután kiválasztották Temüdzsin jóvendőbelijét, hazafelé apját, Jiszügej-baaturt a tatárok megmérgezték.⁵⁷ Később Dzsingisz kán elégtételt vett, 1200 körül még Ong kánnal szövetségben legyőzte őket, a megmaradtakat pedig hadseregébe sorozta. Európában is ismert volt a mongolok önelnevezése. Plano Carpini, tiszttában volt vele, hogy bár tatárnak hívták őket, de országukat Mongolnak mondják.⁵⁸ Güyük kán IV. Ince pápához szóló levelében szintén a mongolok

⁵² A domonkos Ascelinust és Andreas de Longjumeau-t, illetve a ferences Giovanni da Pian del Carpine-t.

⁵³ Például Ibn al-Athirnál. L. *The Chronicle of Ibn Al-Athir* i. m. 202–233.

⁵⁴ Bővebben: *Talat Tekin*: Les inscriptions de l’Orkhon: Kul Tighine, Bilghé Qaghan, Tounyouqouq. Istanbul 1995.

⁵⁵ *Kakukk Zsuzsa*: Örök köbe vésve: a régi török népek irodalmának kistükre a VII.-tól a XV. századig. Bp. 1985. 36.

⁵⁶ MTT I. 53. 15.

⁵⁷ Uo. I. 67–68. 18.

⁵⁸ *Plano Carpini* V. 53.

kánjának titulálta magát.⁵⁹ A két népnevet párhuzamosan használták. A tatár kifejezés általános alkalmazásának okát Nyugaton gyakran egy a földjükön áthaladó folyóval való egyezésben vagy a sokaság jelentésben látták, mint például az előbb említett ferences szerzetes, Spalatói Tamás⁶⁰ és Matthaues Paris.⁶¹ Az angol krónikás emellett nevüket az alvilággal is összekapcsolta. Ezt az asszociációt elsőként Quilichinus de Spoleto alkalmazta⁶² az 1236-ban elkészített terjedelmes költeményében.⁶³ A *tartarus*, illetve az antik alvilág hasonló hangzása és a keleti hódítók rémisztő tettei nyomán elterjedt a keleti hódítók Tartarossal való összekapcsolása, így a tatár megjelölés, genealógiájukhoz hasonlóan a démonizálás egyik eszközévé is vált.

A népek eredetét sokszor első uralkodójukról (szkíták), vagy a lakhelyükéről (szienpik), de gyakrabban a Biblia alapján magyarázták, így Josephus Flavius Magógtól származtatta a szkítákat, Szent Jeromos Jáfet fiától, Tubaltól a hispániaiakat, Sevillai Izidor Magógtól a gótokat és szkítákat, Fredegar Noé legkisebb fiától a gallokat, a *Nesztor krónika* pedig a szlávokat.⁶⁴ A mongolok is az utóbbi kategóriába tartoztak, azaz a legkevésbé hízeltömegnek számító csa-

⁵⁹ Güyük kán levele IV. Ince pápához 1246-ból. In: Napkelet felfedezése 115..

⁶⁰ *Plano Carpini* V. 53.; *Spalatói Tamás*: A salonai és spalatói főpapok története 37. In.: *Tatárjárás* i. m. 59.

⁶¹ „A tatárok neve pedig egy a hegyekben levő bizonyos folyóról van, amelyen most áthaladtak, ez, amelyet Tatárnak hívnak, vagyis Damaszkusz Farfar nevű folyója.” L. CM IV. 78. Julianus jelentésében azonos elemek találhatók: „midőn egy rutén pap nekünk valamit idézett a Birák könyvének történetéből, mondotta, hogy a tatárok midiániták, akik Cethymmel együtt Izráel ellen harcolva legyőzettek Gedeon által, miként a Birák könyvében meg van írva. Innen az említett midiániták elmenekülve a Tatár nevű folyó mellett laktak, s innen nevezik őket tatároknak.” Mattheus Parishoz hasonlóan orosz egyházi személytől vette az értesüléseit, Györffy felvetette, hogy mindkét szerzőnek Pjort Akerovics lehetett az informátora a két jelentés közötti nagyfokú hasonlóság miatt, de legalábbis az orosz klérus azonos szemléletét tükrözi. L. Julianus második útjáról készült jelentése 1237/38-ból. In: *Napkelet felfedezése* 22., 47.

⁶² *Uhrin Dorottya*: *Kutyafejűek és marhalábúak*. 13. századi mongol kifejezések a Historia Tartarorumban. In: *Világtörténet* 5. (2015: 1. sz.) 46.; *Peter Jackson*: *The Mongols and the West*, 1221–1410. Harlow 2005. 59.

⁶³ *Quilichinus de Spoleto*: *Historia de preliis Alexandri Magni* 113. Hrsg: Wolfgang Kirsch. Skopje 1971. 329.

⁶⁴ *Arno Borst*: *Der Turmbau von Babel*. Stuttgart 1958. 388., 446–456.; *Sevillai Izidor*: *A gótok, vandálok és szvévek története*. Ford. Székely Melinda. Szeged 1998. 28–29.; *Borst, A.*: *Der Turmbau* i. m. 457.; MGH SS rer. Merov. II. 21.; *Fóti József Lajos*: *Góg és Magóg*. Irodalomtudományi Közlemények 23. (1913) 28–59., 46–47.

lád fához kapcsolták őket, a Góg és Magóggal való azonosítás pedig mindig egyfajta lealacsonyítást fejezett ki a nyugat-európaiak részéről. Matthaeus Paris több helyen is említi eredetüket, érdekes módon a fent említett elvek kombinált tipológiáját adva:

„A midianiták⁶⁵ maradékai Gedeon arca elől elmenekültek a távoli keleti részekre, és bevetették magukat egy borzalmas és hatalmas pusztába, amit Ethribnek⁶⁶ neveznek. Nekik pedig tizenkét fejedelmük volt, akiknek fejét Tatár kánnak hívták, akiről tatároknak nevezik őket.”⁶⁷

Ezt a részt Péter oroszországi érsek 1245-ös zsinaton elhangzott vallomásából közölte, így nem véletlen, hogy egybehangzik a *Poveszty vremennih let*-ben olvasható 1224-es kun támadás ismertetésével.⁶⁸ Egy másik helyen az angol szerzetes Nagy Sándor legendájával kapcsolja össze őket:

„A tatárok... tíz törzsből⁶⁹ jöttek létre... Nagy Sándor próbálta meg bezárni őket... a Kaszpi hegyekbe... Izrael istenének segítségét hívta; és a hegyek csúcsai elkezdtek egymás felé gyűlni, és az utat hozzáférhetetlenné és átjárhatatlanná tette... ahogyan az a Historia Scholasticában⁷⁰ meg van írva,

⁶⁵ A midianniták Pseudo-Methodiosz művében az izmaelitákkal azonosak.

⁶⁶ Ethriv vagy Yathrib, a PVC-ben Efrov, vagyis Medina városa.

⁶⁷ CM IV. 386.

⁶⁸ „Ezek ugyanis a kelet és észak közötti etrívi pusztából jöttek elő... Metód tanúsítja, hogy 8 törzsük elmenekült, amikor Gedeon gyilkolta őket... Izmaelnak ugyanis 12 fia volt, tőlük származnak a torkmenek {szeldzsukok}, a besenyők, a torkok {úzok}, a kumánok, azaz a polovecek {úzok}, akik a pusztaságból jönnek elő... a világ végén, előjönnek majd a Makedóniai Sándor által a hegybe zárt tisztátalan emberek.” In: *Poveszty vremennih let* (Az elmúlt idők történetének elbeszélése) 98., 236.. Magyar nyelvű fordítása csak kéziratban található meg. Ford.: Ferincz István. L. Kovács Szilvia: „A kelet és észak közötti etrívi pusztából jöttek elő.” A kunok megjelenése Európában a *Poveszty vremennih let* tükrében. Keletkutatás. (2011 tavasz) 85–95. (91.)

⁶⁹ Maga a hagyomány Izrael tíz törzsét társítja Nagy Sándor kapujával, és ez alapján adta meg Matthaeus Paris is a mongolok számát. Törzseik meghatározásán kívül egyéb párhuzam is fellelhető: a 3. században tevékenykedő Commodianus szerint a zsidókat Isten rendelkezése szerint Perzsián túl egy folyó zárta el, ahonnan majd az idők végezetén előjönnek, bár előlük az Antikrisztus fog menekülni. Ezzel szemben Petrus Comestor kilenc évszázaddal később úgy emlékezik meg róluk, hogy Nagy Sándor rátalál a bűnük miatt elzárt tíz törzsrre, de mivel megtudja, hogy az aranyborjút imádták, ezért még jobban bekeríti őket. L. *Andrew Runni Anderson: Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations*. Cambridge 1932. 58–61., 65–67.

⁷⁰ Petrus Comestor a troyes-i káptalan dékánja, majd a párizsi Notre Dame teológiai iskolájának kancellárja, 1173 körül fejezte be *Historia scholastica seu historiae ecclesiasticae*

eljönnek majd a világ vége körül, és nagy pusztulást hoznak az emberiségre. Felmerül a kérdés, hogy ezek most az említett tatárok-e,⁷¹ mivel nem a héber nyelvet használják, a mózesi törvényt nem tudják, és nem élnek szervezett törvények irányítása alatt ... Már hosszú ideje elindultak a világ távolabbi részéről ... az északi részek felé fordulva a területek erőszakos elfoglalását követően, sokáig maradtak ott, hogy miként a sáskák megsokszorozódnak, ez barbár nemzetségű és életű nép, nem tudjuk, hogy honnan való vagy milyen származású, tatároknak nevezik.”⁷²

Matthaeus Paris leírásának alapját az általa megadott Petrus Comestor *Historia Scolastica* című műve mellett Pjotr Akerovics lyoni vallomásán keresztül a *tveri és novgorodi évkönyvekben* is visszaköszönő orosz szemlélet jelentette. A kelet-európai területeken azonos elemeket tartalmazó közlések találhatók:

„Bűneink miatt ismeretlen népek érkeztek, akikről senki sem tudja világosan, hogy kik és hogy honnan jöttek, milyen a nyelvük, milyen törzshöz tartoznak és mi a hitük. Tatároknak nevezik őket, egyesek taurmennek [türkménnek], mások besenyőeknek mondják őket. Ismét mások azt állítják, hogy ezek azok, akikről Method patarai püspök⁷³ azt állítja, hogy az Efvó sivatagból költöztek ki.”⁷⁴

libri IV. című Biblia parafrázisát, amely a teremtéstől az apostolok haláláig tárgyalja a világ történetét, beolvastva a klasszikus műveltség és az egyházatyák írásait. A mű több egyetemen, köztük a párizsi és oxfordi tananyagába bekerült. Bővebben: *Mark J. Clark*: The making of the *Historia scholastica*, 1150–1200. Tournhout 2015.; *James H. Morey*: Peter Comestor, Biblical Paraphrase, and the Medieval Popular Bible. *Speculum* 68. (1993: 1. sz.) 6–35.

⁷¹ A *Dado-levélben* a magyarokkal kapcsolatban került elő ugyanezen kérdés, tehát a Hungrik azonosak-e Góg és Magóg népével, mivel „most Isten jogos ítélete miatt a mi nyakunkon élősködnék.” *L. Németh András*: A Dado verduni püspökhöz írt levél. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas András. Bp. 2001. 113–161.

⁷² CM IV. 77–78., 112.

⁷³ Methodios olympusi (Patara, Délnyugat-Törökország), majd tyrusi püspök. 260-ban született és 311/312-ben mártírhalt szenvedett. *L. Erdős József*: Az újszövetségi kánon és az őskeresztény irodalom. *Theologiai Szaklap* 6. (1908) 31.

⁷⁴ Novgorodi évkönyvek 64. In: Napkelet felfedezése 24–25.; Montecroce-i Ricold domonkos szerzetes 1288/89–1291 között készült *Liber Peregrationis* című itineráriumban hasonló leírást ad a tatárokról. *L. Riccoldo Monte di Croce*: *Pérégration en Terre Sainte au Proche-Orient*. Latin text. (Ed., transl.) René Kappler. Paris 1997. 78–117.; *Axel Klopprogge*: Ursprung und Ausprägung des abendländischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert: ein

Az orosz felfogásban a Biblia (pl. *Teremtések Könyve* XXV:12–16) és a 7. századi Pszeudo-Methodiosz szír nyelvű *Kinyilatkozásában* lefektetett hagyomány tükröződik. Az Észak-Irakban, Sindjar régiójában élő, valószínűleg jakobita szerzetesben a muszlim hatalom erősödése eszkatológikus látomásokat váltott ki. Ezekben Nagy Sándor testesíti meg az utolsó keresztény császárt, kinek uralma alatt Góg és Magóg kitör az északi kapukon hatalmas hadseregével. A sok szerencsétlenség után Isten segítségével Jaffánál legyőzi az ellenséget, majd száműzi őket.⁷⁵ Ez a hagyomány tűnik fel az itáliai Quilichinus de Spoleto művében, melyben Alexandrosz elkeríti a tatárok 22 királyát, köztük Gógot és Magógot,⁷⁶ kiknek neve összefonódott a gonosz erővel, az Istennel való ellenségeskedéssel. Magógot először – ekkor még nem apokaliptikus felhanggal – a *Teremtések Könyvében* (X:2) említik, mint a később „barbár” népek ősapjának tekintett Jáfet hetedik fiának, Noának gyermekét. A zsidó, keresztény és iszlám⁷⁷ kultúrába beépülő Góg és Magóg, illetve népeik eszkatológikus ábrázolását Ezékiel próféta víziója adta a babiloni fogság idején.⁷⁸ *Ezékiel könyvéből* egyéb szerepeik is áthagyományozódtak: ők Isten végső ítéletének eszközei, az Úr és az emberek elleni megszállhatatlan és hatalmas sereg fővezérei. Apokaliptikus megjelenésük elkerülhetetlen, hiszen az idők végezetén égi jel hívja elő őket a legtávolabbi területekről, mint egy vihart, hogy megtámadják a világot, ehhez híven szándékuk erőszakos és könyörtelen. Földrajzi lakhelyük észak, és innen már csak egy lépés, hogy a bűnös Gógról és Magógról igazi ellenségként az erről az ég-

Versuch zur Ideengeschichte des Mittelalters. Wiesbaden 1993. 65.; *Felicitas Schmieder*: Europa und die Fremden: die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Sigmaringen 1994. 260–261.; *Juliene Schiel*: Mongolensturm und Fall Konstantinopels: Dominikanische Erzählungen im diachronen Vergleich. Berlin 2011. 130–148.

⁷⁵ E. J. Donzel – *Andrea Schmidt*: Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall. Leiden 2009. 27–28.

⁷⁶ *Quilichinus de Spoleto* 113.; 329.

⁷⁷ Például a *Sahname*-ben is szerepel Iszkander Jádzsudzs és Mádzsudzs (Góg és Magóg) népei ellen való intézkedése. In: *Firdauszi*: Királyok könyve (*Sáhnáme*). Ford. Devecseri Gábor. Bp. 1959. 281. Témáról bővebben: *Donzel, E. J. – Schmidt, A.*: Gog and Magog i. m. 3–6. fejezet

⁷⁸ „(Góg) eljössz helyedről, a messze északról te és sok nép veled, lovon ülök mindnyájan, nagy sokaság és hatalmas sereg. És feljössz az én népem, Izráel ellen, mint a felleg, hogy beborítsd a földet, az utolsó időkben léssen ez, és hozlak téged az én földemre, hogy a pogányok megismerjenek engem, mikor megszentelem magamat rajtad az ő szemök láttára, Góg!” – L. Ez, XXXVIII:14-19.

tájáról jövőkre asszociáljanak,⁷⁹ ahogy Szent Jeromos *Ezékiel kommentárjában* a hunokkal azonosította őket.⁸⁰ Gyakori tendenciának számított, hogy a két bibliai „gonoszt” látták a katonai és politikai ellenfelekben, miként Sevillai Izidor a gótok esetében.

Josephus Flavius elevenítette fel ezt a bibliai hagyományt a *De Bello Judaico, sive Judaicae Historiae de Exidio* című művében, és toldotta meg egy hellenisztikus Sándor-legendával. Egyenlőségelet tett Góg és Magóg, illetve a korszak legveszélyesebb ellenségei, a szkíták között. Nála a nomádok seregei legyőzték az egyik makedón hadvezért, de később Alexandrosz északon épített vaskapu vagy fal mögé zárta őket,⁸¹ ahonnan az utolsó ítéletkor törnek majd újra elő, hogy az Antikrisztus mellett harcoljanak.⁸² Ez a történet került be Pszeudo-Kalliszthenész a középkorban nagy népszerűségnek örvendő *Nagy Sándor regényébe* és a Koránba is.⁸³ A makedón király által elzárt népek története szorosan összekapcsolódik a Góg és Magóg legendákkal.⁸⁴

A középkorban nagy érdeklődést tanúsítottak a történelem és a prófécia kapcsolata iránt. Mind a nyugati, mind a keleti keresztények a korszakban olyan sok megrázkódtatásnak voltak szemtanúi, hogy Góg és Magóg az Apokalipszishez kapcsolt népei folyamatosan megidézettnek számítottak. Emellett az Ázsiából származók megítélését nagyban befolyásolta a korszakra jellemző, térségekkel kapcsolatos gondolkodás. Az északról (valójában észak-keletről) betörő ismeretlen támadók portyázásait, hadjáratait az utolsó ítélet eljövételét jelző ómennek vélték. Ennek a toposznak a karrierje is a szkítákkal kezdődött, róluk plántálták át a többi pogány népre, kiegészítve a zsidó eszkatológia sátáni lovasaival: „És egy távoli nemzetet szabadítok rátok Izrael

⁷⁹ Donzel, E. J. – Schmidt, A.: Gog and Magog i. m. 6.

⁸⁰ Nagy Sándor bűneik miatt elrekesztette őket. L. Jeromos Bibliakommentár: Ezékiel jövőndölése. Bp. 2002. 495.

⁸¹ Az érc- vagy vaskapu helyszínét általában Derbent (Bāb-al-Abwāb) környékére, a Kaukázus és a Kaszpi-tenger közti átjáró tájára lokalizálják. L. Scott D. Westrem: Against Gog and Magog. In: Text and Territory. Geographical Imagination in the European Middle Ages. Eds. Sylvia Tomasch – Sealy Gilles. Philadelphia 1998. 62.

⁸² Josephus Flavius: De bello Judaico VII. 7. In: The Works of Flavius Josephus: Comprising The Antiquities of The Jews; A History of The Jewish Wars; and Life of Flavius Josephus II. Transl.: William Whiston. Philadelphia 1857. 385–392.

⁸³ Korán XVIII. 93–98.

⁸⁴ Anderson szerint a két elem összevonása először Viterbói Gottfriednél jelenik meg, mikor Nagy Sándor elzárja Izrael törzseit, illetve Góg és Magógot is. L. Anderson, A. R.: i. m. 69., 74.

háza! - mondja az Úr. Egy legyőzhetetlen, régi nemzetet, amelynek nem ismered a nyelvét, és nem érted a beszédét. Tegze olyan, mint a nyitott sír, s mindannyian hősök.”⁸⁵ – írta Jeremiás próféta, csodálattal vegyes félelemmel a Jeruzsálemet fenyegető szkíta veszély kapcsán. Ezt vette át Liudprand is a magyarok jellemzésekor.⁸⁶

A megnevezést bármikor le lehetett cserélni más ellenségre a tényleges veszélyforrás szerint, így természetesen a mongolok sem kerülhették el, hogy ne „Isten csapásaként” híresüljenek el, ahogy a többi elbeszélőhöz hasonlóan,⁸⁷ a *Chronica Majorában* is több helyen megjelennek ebben az alakban. Az egyik fejezetben „Isten haragjaként és villámaként tűnnek fel,”⁸⁸ majd „mint félelmetes bosszúálló, a keresztények körében elburjánzott bűn miatt az Úr haragjának közvetítőjeként.”⁸⁹ Később Pjotr, Szpasz monostor igumenjének, vagyis apátjának vallomása alapján Matthaeus céljukat is megadta: szándékuk az egész földkerekség leigázása, melyet isteni küldetésként képzeltek el. Pusztításuk az özönvízhez hasonlóan megtisztítja a világot.⁹⁰

A krónikásokat egyértelműen nem a mongolok származásának vagy szándékaiknak valós felderítése motiválta, hanem a korban megszokott módon, leginkább a Bibliában és auctorok – főleg Josephus Flavius, Pszeudo-Methodiosz, Pszeudo-Kalliszthenész, Aethicus – műveiben, illetve a Nagy Sándor *szír keresztény legendájában*⁹¹ szereplő ismereteket alkalmazva igye-

⁸⁵ Jeremiás V:16.

⁸⁶ „Íme, én egy távoli nemzetet hozok rátok, hatalmas nemzetet, régi nemzetet, oly nemzetet, melynek nyelvét nem ismered, és beszédét nem érted. Tegze olyan, mint a nyitott sír, s ők mindannyian erősek.” – Liudprand: Antapadosis II. 16. In: Cremonai Liudprand történeti művei. Jurkovich Emil, Gombos F. Albin és Gaál Lajos fordításait felhasználva fordította: Süttő Szilárd. In: Peter Classen – Cremonai Liudprand: A Nyugat és Bizánc a 8–10. században. Bp. 2005. 360. Más helyen leírta, hogy a magyarok akadályokkal elzártan élnek. L. Antapodosis I. 5., 13., 36. L. Liutprandi. m.319–320., 341–342.

⁸⁷ A teljesség igénye nélkül Kirakos Gandzaketsi, Godiszlav Blaszkó, II. Herman türingiai tartománygróf, IX. Gergely pápa vagy Jan Dlugosz is úgy vélte, hogy az Úr övéinek vétkei miatt, megtorlásul a Szentírásban megjövendölt módon a kíméletlen tatárokat szabadította rá a keresztényekre.

⁸⁸ CM IV. 113.

⁸⁹ Uo. IV. 272.

⁹⁰ Uo. IV. 388.

⁹¹ Czeglédy Károly: A szír Nagy Sándor legenda. MTA I. Osztályának Közleményei XIII. (1958) 3–20.; Anderson, A. R.: i. m. 20–57.; Massilo Fussimo: Pseudo-Kallisthenes. Stuttgart–Weimar 2001. 513.

keztek igazolni, hogy az ázsiai népek előretörése a keresztény társadalomban elburjánzott romlottságra adott égi válasz, intő jel, bár nem ők fogják elpusztítani a világot.⁹² Valójában a tatárok eredetéről nem tudtunk meg semmit, viszont a korszellem különösen jó forrásainak bizonyulnak ezek a leírások.

A barbárság ismérvei

A korabeli európai történetírás és közvélemény egyaránt a korábban kialakult sémák alapján ítélte meg az újonnan megjelenő rémisztő pogányokat. A keletről hirtelen, „vadállati kegyetlenséggel”⁹³ előtörő lovas népek a legtöbb esetben a nyugatiak szemszögéből hasonló életmódot folytattak, ráadásul kevés adat állt rendelkezésre róluk, így nyugodtan használták a szkítáktól maradt képzettársításokat.

A 13. századra Nyugat-Európában kedvezőbb éghajlati viszonyok lettek, valamint látványos kereskedelmi-, technikai fejlődés, mezőgazdasági sikerek, népességnövekedés ment végbe, emellett kevesebb külső ellenség jelentett valós veszélyt. Baraz szerint a bizalom és biztonság növekedése – bár maga a szerző is megjegyzi, hogy elsőre furcsán hangzik – egyre nagyobb kulturális érdeklődést eredményezett a kegyetlenség iránt, melynek csúcspontját a mongolok betörése jelentette.⁹⁴ A tatár embertelenségről Európa-szerte hosszú, gyakran több oldalas leírások születtek, például Rogerius feljegyzése az elpusztított egresi monostor környéki asszonyokkal és lányokkal való bánásmódról.⁹⁵ A beszámolók középpontjában más típusú „barbárság” áll, mint ahogy korábban, akár a vikingek esetében. Utóbbiak bűnei főként a papok és az egyház elleni agresszióban nyilvánult meg, míg a keleti hódítók fő megnyilvánulásai a válogatás nélküli mészárlás,⁹⁶ a nemi erőszak és a kanni-

⁹² Kovács Sz.: A kelet és észak i. m. 94.

⁹³ CM IV. 78.

⁹⁴ Angliában a 12. század közepén a zsidókat vádolták kollektív kegyetlenséggel, majd Thomas Becket halála körüli események váltottak ki nagy érdeklődést. Egy évszázaddal később pedig az albigensek kerültek középpontba. L. *Daniel Baraz: Medieval Cruelty: Changing Perceptions, Late Antiquity to the Early Modern Period.* New York 2003. 75–76.

⁹⁵ Rogerius mester siralmas éneke. In: *Tatárjárás* i. m. 149.

⁹⁶ Szinte nem is találni olyan forrást, amiben ne hangsúlyoznák ki, hogy korra, nemre, státuszra való tekintet nélkül mindenkit brutálisan legyilkolnak. Például: Martinus Oppaviensis, Spalatói Tamás, Kirakos Gandzaketsi és természetesen Matthaeus Paris.

balizmus. Stickland véleménye alapján az asszonyokkal szemben elkövetett vétek a poligámia gyakorlatának lecsapódása.⁹⁷ Az európai követek feljegyzéseikben jelentősen kihangsúlyozzák a mongolok házassági szokásaitól való idegenkedésüket. Többek között Plano Carpini is megbotránkozott rajta, hogy mindenkinek annyi felesége lehet, ahányat képessége szerint elbír, valakinek száz, másnak ötven vagy tíz. De ami még rosszabb, szinte minden rokonnal frigyre léphetnek, sőt az apa vagy a testvér halála után azok özvegyeit is megöröklik.⁹⁸ A keresztény szemlélettől ez a távolálló norma a nyugatiak szemében úgy tűnhetett, mintha tekintet nélkül azzal hálának, akivel akarnak (persze a kánok esetében ténylegesen így is volt).⁹⁹ Kegyetlenségük leggyakrabban visszatérő motívuma a szexuális brutalitás, amelyhez egyéb, még inkább súlyosbító viselkedés társult, minthogy az áldozatokat a családtagok előtt zaklatták, az aktus után kíméletlenül legyilkolták őket. Ponce de Aubon megemlékezett róla, hogy Kelet-Európában a fogoly asszonyokat meggyalázták, majd irgalmatlanul megölték őket, hogy ne tudjanak nyilvánosságra hozni a hadszervezetükre vonatkozó információkat.¹⁰⁰ Matthaeus Paris is hosszasan és részletesen írt le hasonló történeteket. Egy helyen beszúrta, hogy a mongolok az antiochiai fejedelemtől 3000 szűz átadását követelték a város épségéért cserébe.¹⁰¹ Azt nem tudni pontosan, hogy mi volt szegényekkel a tervük, de ha az angol szerzetes által közölt Ivo de Narbonne leírását vesszük alapul, akkor ritka szörnyű sors várt rájuk. A bordeaux-i érseknek szóló levélben az eretnekséggel megvádolt klerikus különösen drasztikus mód-

⁹⁷ Strickland, D.: Saracens, Demons i. m. 198.

⁹⁸ Plano Carpini II.45.

⁹⁹ A törvények alapján az év elején mindenki köteles volt megmutatni lányait az uralkodónak, aki választott magának és fiainak belőlük. Marco Polo szerint ezt egyáltalán nem tartották sértőnek, sőt kegyet és megtiszteltetést láttak benne. L. Marco Polo II. 8. 172. – Chagatai fia, Mö'etüken megkívánt egy férjzett asszonyt, elvitte magával és megparancsolta neki, hogy különüljön el hitvesétől, amíg ki nem derült, hogy megfogant-e. Befolyásos személyek sem utasíthatták vissza gyermekük átadását, az Ilhánida Birodalom egyik leghatalmasabb emírének, Chopannak lánya, Baghdad khatun kénytelen volt hozzámenni Abu Sa'id ilkánhoz, bár már Hasan-i Buzurg felesége volt. L. *Rashid al-Din: The Successors of Genghis Khan* III. 1. Transl.: John Andrew Boyle. New York–London 1971. 137.; *Khwandamir: Habib's-Siyar: The Reign of the Mongol and the Turk Genghis Khan, Amir Temur* III. Transl.: Wheeler M. Thackston. Cambridge 1994. 119., 271.

¹⁰⁰ Ex historiae regum franciae continuatione Parisiensi. In: MGHSS XXVI. 604.

¹⁰¹ CM IV. 389.

szereket tulajdonított a tatárok nőkhöz való viszonyára nézve.¹⁰² Története hármaskégyetlenséget takar, a lányokat megerőszakolásuk mellett nemcsak lemészárolták, a tatárok még „szexuális kannibalizmust” is elkövettek, mikor meggyalázásuk közben mellüket felfalták.

Az antropofágia mint a könyörtelenség egyik aspektusa nem új keletű, már a klasszikus mitológiának is része, de különösen Seneca *Thyestes* és Ovidius *Metamorphoses* című művében fejlődött ki, azonban gyökerei még mélyebbre nyúlnak vissza. Az első utalás Hérodotosz történeti könyvében¹⁰³ található a szkítákról szóló részben,¹⁰⁴ akik „mikor az első ellenséget megölik, isznak a véréből... néhányan pedig olyan kegyetlenek, hogy szertartásokon embereket is esznek.”¹⁰⁵ A „pater historiae” leírása került át Sevillai Izidor pogányok népekről szóló részébe.¹⁰⁶

A korai keresztényeket is megvádolták ezen bűnös cselekedettel, erre példa Eusebius leírása a lyoni mártírokról, ahol a keresztényeket ödipuszi házassággal és Thüesztész módján való étkezéssel gyanúsították.¹⁰⁷ Matthaeus szülőföldjén sem volt ismeretlen, bár főleg a szaracénok jellemzésében alakult ki tradíciója.¹⁰⁸ Sőt Angliában odáig fejlődött, hogy a kannibalizmust, mint etnikai karaktert adták meg, így igazolva az ellenséggel szemben alkalmazott agresszió jogosságát.¹⁰⁹ De a szigetországon belül is felmerült hasonló eset, William of Norwich meggyilkolásakor a zsidókat szintén saját fajuk elfogyasztása miatt bírálták.¹¹⁰ A nyugati felfogásban az izraelita és a mongol antropofágia összekapcsolása nem véletlen, hiszen mindkettőben a már ko-

¹⁰² Uo. 273.

¹⁰³ Hérodotosz fejezetcímeit a múzákra nevezte el, talán nem véletlen, hogy a „barbárokkal” foglalkozó negyediket a tragédiát, drámát és gyászzenét megtestesítő Melpomené kapta.

¹⁰⁴ Kim M. Phillips: Before Orientalism. Asian Peoples and Cultures in European Travel Writing, 1245–1510. Philadelphia 2014. 235–236.

¹⁰⁵ Hérodotosz: Görög-perzsa háborúk IV. 18., 100., 102., 106., 125. Ford.: Muraközy Gyula. Bp. 1989. 269., 305., 306., 301.

¹⁰⁶ „Mint szörnyűséges vadak emberhússal és emberek vérével élnek.”– Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX. 1. Oxford 1901. 579.

¹⁰⁷ Collectio Selecta SS. Ecclesiae Patrum: Eusebii Pamphili, Caesariensis Episcopi, Commentariorum in Psalmos V. 1. 14. Ed.: D. A. B. Caillau – D. M. N. S. Guillon. Paris 1830. 16.

¹⁰⁸ Heather Burton: Cannibalism in High Medieval English Literature. New York 2007. 108.

¹⁰⁹ Robert Allen Ruose: Crusaders. In: Heroes and Anti-heroes in Medieval Romance. Ed. Neil Cartlidge. Cambridge 2012. 176.

¹¹⁰ Baraz, D.: Medieval Cruelty i. m. 97.

rábban említett elveszett tíz törzset látták. Ezzel kapcsolatban érdekes párhuzamot kínál a *Chronica Majora* illusztrációja az emberevő tatárokról,¹¹¹ ahol két harcost zsidó külsőre emlékeztető kiemelkedő szakállal és horgas orral ábrázolt a kézirat. A kép bal szélén a borotvált férfi éppen lefejezi áldozatát egy baltával, amely barbár fegyvernek számított, bár mellette a fán lóg egy kifinomultabb összetett íj. Szintén a rajzon szereplő megkötözött nő egyben két kedvelt mongolelleses jellemzőt, a kannibalizmust és a szexuális erőszakosságot sugallja. Ezt az epizódot valószínűleg Ivo de Narbonne levele ihlette, de a megjelenített véres jelenetet a szerzetes több, különböző forrásból merítette. Matthaeus az antropofágia visszataszító tevékenysége révén hangsúlyozta, hogy ebben az esetben az Antikrisztus szolgáljaival van dolgunk. Ennek alapját a pseudo-methodioszi hagyomány mellett a *Sándor-regény* kéziratának Góg és Magóg ábrázolása adta,¹¹² ahol szőrös férfiak emberi karokat és lábakat falnak.¹¹³ Ezen kívül a krónika szemléltetése ikonográfiailag nagyon hasonló a *Herefordi térkép* Szkítia megjelenítésével.¹¹⁴ Miként Matthaeus tatárjai, az emberevő alakok itt is a tűz fölött görnyedve sütik meg áldozatukat, és további holttesteket falnak fel, ráadásul az öltözetük is hasonló.¹¹⁵

Gregory Guzman a mongolokról szóló latin szövegek vizsgálatakor kannibalizmusuk hármadosztatú tipológiáját adta meg:¹¹⁶

1. túlélési: a tartós elszigeteltséget okozó háborúk miatti éhínség során elkövetett, ahogy 1098-ban a Maarat ostrománál a keresztesek kutya mellett muszlimokat is fogyasztottak.¹¹⁷ A *Chronica Majora* alapján a mongolok meggették a ló, kutya és más „tisztátalan” állatok húsát, akár meg emberét is, de

¹¹¹ „Nephandi Tartarti vel Tattari humanis carnibus vescentes.” Corpus Christi College, Cambridge 16 fol. 166.

¹¹² Trinity College, Cambridge. MS O. 9. 34., fol. 23v.

¹¹³ Lewis, S.: *The Art of Matthew Paris* i. m. 287–88.

¹¹⁴ A herefordi székesegyházban található világtérképet felirata szerint Richard of Haldingham készítette 1285 körül. 420 várost, 15 bibliai jelenetet és 5 klasszikus mitológiai jelenetet ábrázol. Észak-Keleti részén található Góg és Magóg földje. Bővebben: *Scott D. Westrem: The Hereford Map: Transcription and Translation of the Legends*. Tournhout 2001.

¹¹⁵ *Strickland, D.: Saracens, Demons* i. m. 194., 198.

¹¹⁶ *Gergory Guzman: Reports of Mongol Cannibalism in the Thirteenth Century Latin Sources: Oriental Fact or Western Fiction?* In: *Discovering New Worlds*. Ed. Scott D. Westrem. New York 1991. 33.

¹¹⁷ *Albert of Aachen: Historia Hierosolimitana* V. 29. In: *History of the Journey to Jerusalem*. Transl.: Susan B. Edgington. Oxford 2007. 375.

nem nyersen, hanem főzve.¹¹⁸ Carpini ismertette, hogy 1215-ben Zhongdu, azaz Peking ostromakor Dzsingisz kán serege annyi ideig koplalt, hogy végül minden tízedik katonájukat kénytelenek voltak feláldozni.¹¹⁹

2. szokás általi: rendszeres táplálékforrás. Yvo de Narbonne természetesen veszi a mongolok esetében, hogy a holttesteket a vezérek a kutyaevőkkel és más hulladékevőkkel együtt úgy ették, mint a kenyeret, csak a csontokat hagyták meg a dögkeselyűknek ... Az öreg és csúnya asszonyokat pedig, úgy osztották étékül a köznépnek számító emberevőknek, mint a napi fejadagot.”¹²⁰

3. rituális: halott testek elfogyasztása szertartások alkalmával, miként Sztrabón szerint a szkítáknál is történt.¹²¹ Szintén a bordeaux-i érseknek szóló levélben található erre példa: „a szép nőket nem ették meg, hanem kiáltozásuk és jajveszékülésük között tömegesen közösvélvén velük, megfojtották őket. A szüzeket is addig szorongatták, amíg meg nem haltak, és akkor a mellüket levágták, ezt az előljárók részére ingyencsúszónak félretették, s végül a szűzi testeket lakmározva elköltötték.”¹²²

Matthaeus Paris több helyen is utalt rá, hogy a tatárok között széles körben elterjedt étkezési forma volt az antropofágia. Az angol krónikás értelmezése nem egyedülálló a korszakban. A latin keresztény szerzők művei, még a ferences és domonkos követek levelei és útleírásai is tükrözik a nyugati gondolkodásmód azon elemét, melyben az ázsiai sztyepei népekhez a kannibalizmust, mint az abszolút gonoszság jellemzőjét kapcsolták.¹²³ Nem kell messzire mennünk párhuzamért, elődeinkkel kapcsolatban is előkerült ez a motívum. A magyarok „nyers hússal táplálkoznak, vért isznak, az elfogott emberek szívét mintegy orvosság gyanánt lenyelik.”¹²⁴ Regino prümi apát részletes jellemzése régi toposzok, főként a 3. századi római történetíró, Justinus kivonatából származik, az idézett borzasztó szokás pedig Sevillai

¹¹⁸ CM IV. 388.

¹¹⁹ *Plano Carpini* IV. 52.

¹²⁰ CM IV. 273.

¹²¹ „Az idegeneket föláldozták, húsukat megették, és koponyájukat ivóedényül használták.” – *Strábon: Géographika* VII./III. 6–7. Ford. Földy József. Bp. 1977. 316., 318.

¹²² CM IV. 273.

¹²³ *Geraldine Heng: Jews, Saracens, 'Black Men', Tartars: England in a World of Racial Difference.* In: *A Companion to Medieval English Literature and Culture C.1350 – C.1500.* Ed. Peter Brown. London 2007. 248.

¹²⁴ *Reginonis: Chronicon* III. 2038–2039. In. MGHSS I. 600.

Izidor *Etymologiájának* szkíta-képére vezethető vissza.¹²⁵ Eckhardt Sándor finn-ugor és török analógia hiányában, Pertzhez, a *Monumenta Germaniae Historica* kiadójához hasonlóan szintén arra jutott, hogy Regino Justinus XLI. szkítákról szóló fejezetéből vette át a magyarokra vonatkozóan a kannibalizmust. Mivel a középkorban a Tanaison túli területekről felbukkanó csoportosulásokat szkítáknak tekintették, így az összes rájuk vonatkozó ókori adatot hozzákapcsolták a Keletről érkező és a Nyugatot nyugtalanító népekre.¹²⁶ Mint láthattuk, ezt a képzettársítást a mongolokkal kapcsolatban is előszeretettel alkalmazták.

Az antropofágiánál enyhébb kritikát, de azért Európában szintén viszolygást váltottak ki egyéb étkezési szokásaik, így a keresztény kultúrkörben tisztátalannak számító állatok,¹²⁷ mint például a rágcslók vagy hüllők elfogyasztása. Ez szintén megerősítette barbár mivoltukat.

A korszakban a pogányokkal kapcsolatban általános megállapításnak számított, hogy mindenféle civilizált ember által elutasítandó élőlényekből lakmároznak. Ezen kijelentést is Pszeudo-Methodiosz ihlethette,¹²⁸ szerinte az Északi Kapu kinyílását követően előretörő népek emberi húst esznek, és állati vért isznak, csúszómászókkal, egerekkel, kígyókkal, skorpiókkal, halott kutyákkal és macskákkal, juhok elvetélt magzatával és mindenféle tetemekkel táplálkoznak. Lemészárolják a gyerekeket, holttestüket odaadják az anyjuknak és kényszerítik őket, hogy egyék meg azokat.¹²⁹

Látható, hogy magatartásuk bemutatásánál is inkább az író szubjektív véleménye és előítéletei érvényesültek. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a keresztény világnézeti rendszerbe igyekeztek beleilleszteni a nomádok hagyományait is, és a két nézet ütközése során a mongolok viselkedését sokszor természetellenesnek ítélték, semmibe véve azt, hogy a másik félnek

¹²⁵ Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Bp. 1997. 107.; Körmendi T.: A magyarság ábrázolásai. i. m. 34.; Csukovits Enikő: Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. Vác–Bp. 2013. 72.

¹²⁶ Eckhardt Sándor: A magyar kannibalizmus meséje. Erdélyi Múzeum. Az Erdélyi Múzeum Egyesület szakosztályainak Közlönye XXXV. kötet. 1–3. sz. (1930) 89–91.

¹²⁷ Természetesen Matthaeus Paris is megjegyezte, ahogy Spalatói Tamás is, aki szerint megkülönböztetés nélkül felhasználják a tiszta és tisztátalan állatok húsát. L. Spalatói Tamás: A saloni és spalatói főpapok története 37. In: Tatárjárás i. m. 60.

¹²⁸ Kovács Sz.: A kelet és északi. m. 87.

¹²⁹ Paul J. Alexander: The Byzantine Apocalyptic Tradition. Berkeley–Los Angeles–London 1985. 49–50.

teljesen eltérő hatásokhoz kellett alkalmazkodnia. Bírálatot váltott ki, hogy mindenféle tisztátalan állatok húsát felfalják, azt viszont nem vették számításba, hogy étkezésüket is a kedvezőtlen környezeti adottságokhoz alakították, hiszen – ahogy Carpini is megjegyezte –, földjük terméketlen, az időjárás pedig szélsőséges.¹³⁰ Sőt, szerény életmódjukat képesek voltak a hasznukra fordítani, sikeres hadjárataik során kulcsfontosságú volt, hogy mindig gondoskodni tudtak élelemről, így az ellenfelekkel szemben nem hátráltatta őket alultápláltság.

Összegzés

Európa a vaskortól kezdve ki volt téve a lovas nomád támadásoknak. A legtöbb esetben nem is különböztették meg az egyes törzsszövetségeket egymástól, a szkítákat, avarokat, magyarokat vagy mongolokat ugyanazok az előítéletek sújtották. A történetírók állítása szerint a tatárok a hunokhoz és a szkítákhoz hasonlóan vért ittak, sőt még a testvérgyilkosságtól sem riadtak vissza.¹³¹ Ahogy korábban a magyarok nyilaitól rettegték, úgy a mongol tegezok zörgése is kétségbeesést keltett nemcsak az érintett Közép-Európában, de még a távoli Hispániában vagy Angliában is. Sokáig csakis egy vérengző nép képe alakult ki róluk, hiszen szinte csak háború során kerültek velük szembe, így a korábbi „barbárokra” alkalmazott toposzokat elevenítették fel újra és újra, amíg a térítő utak, kereskedelmi és diplomáciai érintkezések révén realisabb képet nem láthattak. Nem találni új elemet a jellemzésükben, a különbség abból adódott, hogy felbukkanásuk tényleges helyszínétől számítva sokkal nagyobb területen terjedt el a hírük. Az azonban egyedinek számított, hogy a mongolokat európai megjelenésükkor összekapcsolták János pap országának népével, és muszlimok elleni felmentő sereget látták bennük. A pogány-keresztény szembenállás tipikus sémái jelennek meg a történeti forrásokban: a poligámia, a levirátus, a szállásváltó életmód, a válogatás nélküli táplálkozás, amely akár kannibalizmusba is átcsap, hiszen aki képes

¹³⁰ *Plano Carpini* I. 44–45.

¹³¹ Ögödeit megmérgezte a nővére, Attila és Bleda, Skylas és Oktomasades története. L.IV. Béla tatárokhoz küldött követének jelentése 1247/48-ból. In: Napkelet felfedezése 82.; *Jordanes*: *Getica*. A gótok eredete és tettei. Szerk. Kiss Magdolna. XXXV. 180.Bp. 2004. 77.; Görög-perzsa háborúk i. m. IV. 14. 269.

tisztátalan állatokat megenni, az akár emberi húst is elfogyaszthat. A bestiális ellenség képe mellett hangsúlyos volt a latin keresztény kultúrkör felsőbb-ség-érzete, mely alapján a templomokat megszenteltetlennítő, bálványimádó vadak csakis civilizálatlanok lehetnek, még fejlett ötvösművészetük, gyógyászatuk vagy hadászati tudásuk ellenére is. Megítélésük pozitívan változott, mikor a kereszténység felvétele vagy pártolása derült ki róluk. Így Güyükéről Carpini elismerően szólt, mivel követségek idején a káni udvarban lévő keresztényektől úgy értesült, hogy meg fog keresztelkedni, ráadásul Krisztust szolgáló papokat tartott, legnagyobb sátrában pedig kápolnát, ahol nyilvánosan részt vett, sőt énekelt is a szertartásokon. A keresztény feleség volt mindig a legjobb és férje szívének a legkedvesebb.¹³² Ennek propagandisztikus szerepe is volt, hiszen a muszlimok elleni szövetségkötés kapcsán problémát okozott a mongolok eltérő vallása,¹³³ így felértékelődött a keleti szír vallású nők jelentősége, akik a tatár birodalmon belül a krisztusi egyház meglétét és terjesztésének létjogosultságát reprezentálták. A követek igyekeztek kihangsúlyozni, milyen sikereket értek el a nesztorinánus, ritkábban a katolikus térítők a tatárok körében.¹³⁴

A 13. században a mongolok európai szemszögből nézve szinte a semmiből robbantak be mint új nagyhatalom, feltűnésükkel kapcsolatban számos ősi legenda és félig ember, félig vadállat szörnyek történetei kerültek elő, akikről azt hitték, hogy a nyugati civilizáció határain túl élnek. Hatásuk mind lélektani, mind fizikális értelemben elsőprő és mélyreható volt. Bár a nyugati civilizáció fejlődését maradandóan nem befolyásolták, ennek ellenére még a 20. században is a világot sújtó rosszal azonosították őket; főként a középkorban a „tatár igától” érintett Kelet-Közép-Európában pejoratív felhangja volt/van a mongol szónak.

¹³² *Plano Carpini* VIII. 69–71.; *Rubruk* XVII. 191.

¹³³ *Felicitas Schmieder*: Christians, Jews, Muslims and Mongols: Fitting a Foreign People into Western Christian Apocalyptic Scenario. *Medieval Encounters* 12. (2006: 2 sz.) 287.

¹³⁴ Abaqa ilkán néhány követét, egy muszlimok elleni együttműködés komolyságának jeléül, Ostia püspöke, a későbbi IV. Ince pápa 1274. július 16-án ünnepélyesen megkeresztelte. *L. James D. Ryan*: Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia. *Journal of the Royal Asiatic Society* 8. (1998) 414.

**ESZTER BARTÓK: “*RUSHED FORTH, LIKE DEMONS
LOOSED FROM TARTARUS*”**

**ASSESSMENT OF THE MONGOLS, IN PARTICULAR
CHRONICA MAJORA BY MATTHAEUS PARIS**

The Mongols were frequent and popular themes of European historiography in the 13–14th centuries. In all over of Europe, even in the farthest areas, that are not affected by the Mongol conquest, frightening, but interesting stories circulated about the Tartars. I examined the contemporary Christians' views about the Asian conquerors, particularly based on Matthew Paris. I detailed some main elements of their judgement separately, such as their interconnection with Prester John or Gog and Magog, interpreting them as the devices of the divine punishment. On this basis, we can say that some other kind of barbarism appeared than before. The sources emphasized the rape and the cannibalism in the Mongolians' case while the offences against the priesthood and the church were stressed in the previous centuries. With little difference to the topos used in former, „barbarians” was applied to the Tartars.

Keywords Tatars, Matthew Paris, *Chronica Majora*, medieval historiography, Mongol invasion

FARKAS CSABA

Magyar követek Szicíliában

KÖNYVES KÁLMÁN SZICÍLIAI HÁZASSÁGA ÉS ROGER GRÓF DINASZTIKUS POLITIKÁJA

KÖNYVES KÁLMÁN KIRÁLY első feleségének kiléte már régóta a magyar történetírás visszatérő kérdése. A kutatás a legutóbbi időkig a a királyné nevének kiderítését tartotta fontosnak, kevesebb figyelmet szentelt annak megválaszolására, vajon miként került sor a házasságkötésre, és hogy ez milyen módon kapcsolódik a 11. század végi európai politikához, nevezetesen a császárság és a pápaság investitúraharcához. Nem mellékes az a kérdés sem, hogy I. Roger szicíliai gróf dinasztikus politikájában milyen szerepe volt a magyar királlyal való rokonságnak.

A királyné kilétének rejtélye abban állott, hogy a házasság elsőszámú forrásul szolgáló Gaufredo Malaterra *De rebus gestis Rogerii Calabrie et Sicilie comitis et Roberti Guiscardi ducis fratri eius* című, eredetiben fenn nem maradt munkájának¹ vonatkozó passzusát Simon da Lantina a 14. század közepén rosszul másolta be.² A *puella* szó helyett, az olasz nyelvre átültetett munkában egy helyütt helyesen a *donna*, míg egy másik helyen a *Busilla* formát adta meg.³

¹ Catalogus fontium historiae Hungaricae. Szerk. Gombos Ferenc Albin. I–III. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: CFH) II. 976–977.; Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged 2006. (a továbbiakban: ÍFMT) 199–203.

² Fontos kiemelni, hogy Malaterra az egyetlen korabeli forrásunk, amely tudósít minket Kálmán és normann neje házasságáról. Történeti munkáját 1098-ig bezárólag írta, így a korai magyar történelem nagy szerencséjére érdekes adalékokkal szolgál a 11. század végi magyar külpolitika Szicíliáig elnyúló diplomáciai aktivitásáról.

³ *Mályusz Elemér*: Maximilla regina, soror Rogerii regis (ismertetés). Levéltári Közlemények 35. (1964) 253–254. (253.)

A magyar történetírásban elfogadottá vált, hogy Lantina Malaterra művének egy olyan verzióját használta fel, mely ismerte a hercegnő keresztnévét (Buzilla). A Kálmán házasságáról szóló beszámoló Óváry Lipót észrevételének köszönhetően került be a Wenzel Gusztáv névével fémjelzett Árpád-kori Új Okmánytárba. Malaterra szövegét ráadásul mind Wenzel, mind Pauler Gyula kéziratból ismerte, nem az 1865-ös olasz kiadás szerint.⁴ A magyar történetírásban éppen az ő munkáik révén honosodott meg a Buzilla elnevezés.⁵ Az Ernesto Pontieri olasz történész által közreadott Malaterra-kiadás (1927–28) a jegyzetben szintén Busillát írt.

Normann származású királynénk valódi nevének rejtélye később oldódott meg. Vajay Szabolcs több alkalommal is kitért tanulmányaiban a kérdésre. Szerinte Kálmán nejének említése egyedül görög névformában maradt ránk egy szicíliai forrásban.⁶ Ebben pedig *Eleutheria* néven jelenik meg a hercegnő, melynek latin megfelelője a *Felicia*. Állítását alátámasztandó hozta példaként, hogy Félice de Roucy navarrai királyné (IV. Sancho király neje, I. Roger szicíliai gróf rokona) ugyancsak Eleutheria néven szerepel görög nyelvű forrásokban.⁷ A királyné Felícia megnevezése⁸ Vajay megállapításai ellenére sem terjedt el. A kérdést tárgyaló legtöbb történeti munkában keresztnév nélkül, vagy I. Roger szicíliai gróf leányaként szerepel.⁹ A Felícia keresztnév magyarázata ellenére még a legújabb nemzetközi szakirodalom is óvakodott attól, hogy keresztnévén szólítsa a királynét.¹⁰ A Képes Krónika közlése nyomán

⁴ Mályusz E.: Maximilla regina i. m. 254.

⁵ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Bp. 1899. 202. – Kálmán nejét *Busilla* néven emlegeti. Hasonlóan jár el Wertner is. L. Wertner Mór: Az Árpádok családi története. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) Nagybecskerek 1892. 219–222.

⁶ Vajay Szabolcs: Byzantinische Prinzessinen in Ungarn. In: Ungarn-Jahrbuch 1979. 15–28(21.)

⁷ Vajay Szabolcs: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. In: Középkori kútfontok kritikus kérdései. (Memoria Saeculorum Hungariae I.) Szerk. Horváth János – Székely György. Bp. 1974. 339–373.(351. 48. jegyzet.)–Elfogadható magyarázata ellenére Vajay nem nevezi meg görög nyelvű forrásainak fellelési helyét. Vö. Vajay Sz.: Byzantinische Prinzessinen i. m. 21.

⁸ Dolgozatunkban következetesen a Felícia nevet kívánjuk használni, mivel Vajay érveit elfogadhatónak tekintjük.

⁹ Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged 1996. 145.

¹⁰ Hubert Houben: Roger II of Sicily. A Ruler Between East and West. Cambridge 2002. 23. – A szerző ismeretlen nevű leányként hivatkozik rá, igaz, a II. Rogerről szóló munkája

még a 20. század második felében is tévesen Apuliából származtatták Kálmán első feleségét.¹¹

Malaterra gesztája jelentős külföldi forrásunk, hiszen Kálmán házasságán kívül a magyar király követeként megjelenő, a Szent István-legendát jegyző Hartvik győri püspökként való azonosításában is segítségünkre van.¹² Hartvik szicíliai követjárása, az ott tapasztaltak mintául szolgálhattak a legenda írásakor a pápai igényekkel dacoló magyar királynak. Különösen annak tükrében igaz ez, hogy a legutóbbi kutatás erős érvekkel támasztotta alá azt, hogy Hartvik 1097–99 között vethette papírra az államalapító uralkodó legendáját.¹³

Roger dinasztikus politikája

Az 1030-as évek legvégén egy normandiai eredetű család, a Hauteville-ek tűntek fel Dél-Itáliában, ahol jelentős karriert futottak be. Roger az 1050-as években érkezett ide, Vilmos bátyja már 1042-ben Apulia hercege volt.¹⁴ Roger számára a nagy lehetőség az arabok elleni háborúban érkezett el, Szicíliában. Bátyja, Robert Guiscard ugyanis rábízta a hadműveletek vezetését, igaz, Palermo elfoglalása után megosztottak a szigeten. Guiscard ezután elhagyta Szicíliát, Roger pedig mint szicíliai gróf az apuliai és calabriai herceg hűbérese lett,¹⁵ ám ügyes politikájának köszönhetően sikerült hűbérurai fölé

mindössze egyetlen mondat erejéig emlékezik meg Kálmán házasságáról. Vö. Europäische Stammtafeln. Die ausserdeutschen Staaten: Die regierenden Häuser der übrigen Staaten. II. Marburg 1984. 154. (a továbbiakban: ES)

¹¹ Raimund Kerbl: Byzantinischen Prinzessinen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss des Arpadenkonigreich. Dissertation der Universität Wien 143. Wien 1979. 6.

¹² Pauler Gyula: Ki volt Hartvik püspök? Századok 17. (1883) 803–804. – Pauler hívta fel rá először a figyelmet, hogy Arduin ivreai örgrófot (II. Henrik ellenében pedig itáliai ellenkirályt) Merseburgi Thietmar, majd az Annalista Saxo Hartvigus néven szerepeltette. Arduin tehát azonos Hartvikkal, Kálmán király hívével, a Szent István-legenda szerzőjével.

¹³ Thoroczkay Gábor: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. In: Uő: Írások az Árpád-korról. (Történeti és historiográfiai tanulmányok) Bp. 2009. 67–87. (86–87.) – Hartvik-legendával kapcsolatban l. Gerics József–Ladányi Erzsébet: A Hartvik legenda keletkezési körülményeiről. Magyar Könyvszemle 120. (2004) 317–324.

¹⁴ Houben, H.: Roger II. i. m. 10. – Vilmos legitimációját erősítette, hogy feleségül vette IV. Guaimar unokáját.

¹⁵ Donald Matthew: The Norman Kingdom of Sicily. Cambridge 1992. 19.

kerekednie. 1101-ben bekövetkezett halálakor a dél-itáliai normannok legjelentősebb uralkodója, mi több, a pápaság legbiztosabb itáliai támasza volt. Ez még akkor is igaz, hogy tudjuk, Rogernak egyedi elképzelései voltak az egyházi ügyekben.¹⁶

A szicíliai grófnak három felesége volt, házasságait bőséges gyermekáldás kísérte, így gyermekei kiházásításával kiterjedt rokonságra tett szert. Roger dinasztikus politikája egyedi vonásokat mutat. Kálmán is ennek a kontinens pápapárti részét összetartó családi hálónak vált a részesévé. Roger első felesége Évieux-i Judit volt,¹⁷ aki 1076-ban hunyt el. Tőle négy lánya született. Az elsőszülött nevét nem ismerjük, de tudjuk, hogy Hugó paternói grófhhoz ment hozzá.¹⁸ A második leány, Matilda előbb Róbert, Eu grófjának lett a neje, majd annak halála után IV. Rajmund toulouse-i gróf vette el.¹⁹ A grófné azonban már 1094 előtt elhunyt, így Kálmán 1097-ben már közvetlenül nem lett Rajmund rokona, bár gróffal kapcsolatot tartó, szintén francia származású II. Orbán pápa kapcsán a magyar-szicíliai házasságkötés miatt mindenféleképpen meg kell említenünk ennek jelentőségét. Roger harmadik lánya, Adelisa 1083-ban ment hozzá Henrikhez, Monte Sant'Angelo grófjához.²⁰ Emma előbb VI. Vilmos auvergne-i gróf, majd Rudolf montescagliosói gróf felesége lett, sőt egy időben

¹⁶ Nicomedus palermói görög érseket a pápai tiltakozás ellenére is leváltotta. L. *Vera von Falkenhausen: The Greek Presence in Norman Italy. The Contribution of Archival Material.* In: *The Society of Norman Italy.* Ed. Graham A. Loud–Alex Metcalfe. Leiden–Boston–Köln 2002. 253–288. (261.)

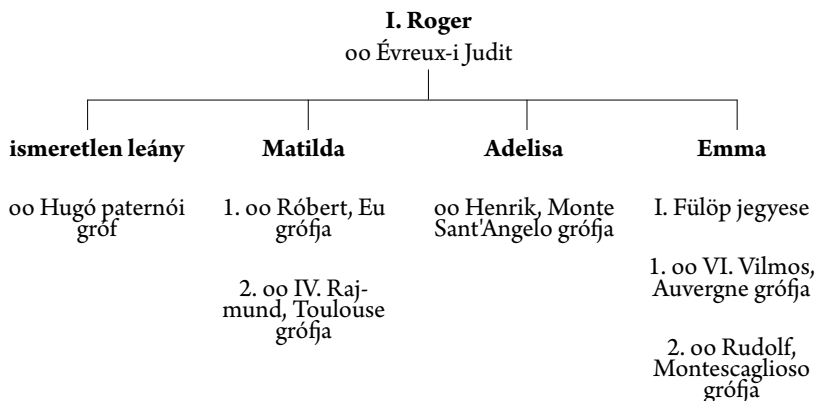
¹⁷ A normandiai Évieux-i Vilmos lánya. L. Orderici Vitalis *Historiae Ecclesiasticae.* Vol. II. Ed. Auguste Le Prévost. Paris 1845. III. 30.

¹⁸ ... Hugoni de Gircaea, cui, propter strenuitatem, quam habebat – nam et praeclari generis a Cenomanensi provincia erat – cum filia sua de priore uxore Cathaniam dederat. – Gaufrido Malaterra: *De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae Comitis et Roberti Guiscardi Ducis fratris eius.* In: *Rerum Italicarum Scriptores 2 I.* Ed. Ernesto Pontieri. Bologna. 1928. ([http://www.intratext.com/IXT/LAT0870/utolsó elérhetőség](http://www.intratext.com/IXT/LAT0870/utolsó_elérhetőség): 2015. március 19.) III. 10. 61.

¹⁹ Raimundus, famosissimus comes Provinciarum, famem Rogerii, Siculorum comitis, audiens, propter strenuitatem, quae de ipso referabatur, legatos dignos, qui a tanto principe ad tantum mitterentur, dirigens, Matildem, filiam suam, quam de prima uxore admodum honestae faciei puellam habebat, sibi in matrimonium copulandum exposulat. – Malaterra III. 22. Közlése szerint Rajmund és Matilda frigyére 1080-ban került sor.

²⁰ *Armando Petrucci: Nota di diplomatica normanna. Il Enrico conte di Montesangelolo ed i suoi documenti.* In: *Bolletino dell'istituto storico italiano per il medioevo e archivio Muratoriano* 72. (1960) 135–180. (170–173.)

I. Fülöp francia királlyal is jegyben járt.²¹ A genealógiai kérdésekben európai viszonylatban jelentősnek mondható Europäische Stammtafeln Roger első házasságából valónak mutatja Jordánt,²² akit Malaterra akkor említ csupán, mikor házasságáról emlékezik meg, egy másik fivérével egyetemben, aki Gaufredus néven szerepel.²³ Van olyan feltételezés is, miszerint Jordán Roger törvénytelen fia volt.²⁴ Ezt alátámaszthatja, hogy Malaterra is szükséztől vele kapcsolatban, annak ellenére, hogy amíg apjának nem született törvényes fia, addig személye potenciális örökösként számításba jöhetett.

Roger második felesége a normandiai eredetű Mortain-i Vilmos leánya, Eremburga volt, akivel 1077-ben kötött házasságot. A szicíliai grófnak ebből a házasságából született a legtöbb gyermeke, összesen nyolc:²⁵ Mauger (Troina grófja lett),²⁶ Matilda, Muriel, Konstancia,²⁷ Felícia, Violante, Flandina és

²¹ Hic legatos suos, apud Siciliam, ad comitem dirigens, filiam eius, nomine Emmam, quam de prima uxore Iudicta habebat, admodum speciosam puellam, sibi in matrimonium copulandum expetit. – Malaterra IV. 8. Wertner szerint Emma férje III. Róbert auvergne-i és gevaudan-i gróf. L. Wertner M.: Az Árpádok i. m. 220.

²² ES II. 206.

²³ Malaterra IV. 14. és IV. 18.

²⁴ Houben, H.: Roger II. i. m. 22.

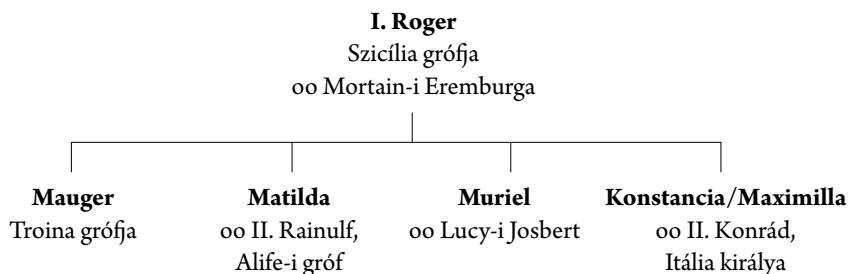
²⁵ A szakirodalom szerint Kálmán felesége, Felícia Roger első vagy második házasságából született. Wertner Eremburga legfiatalabb lányának tartja. L. Wertner M.: Az Árpádok i. m. 220.

²⁶ Houben, H.: Roger II. i. m. 22.

²⁷ Konrád itáliai király nejét négy darab, 1130 és 1138 között kelt oklevél Maximilla néven említi. Ld. Walter Holtzman: Maximilla regina, soror Rogerii regis. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 19. (1963) 149–167., Mályusz E.: Maximilla regina i. m. 253.

Judit. Matildát II. Rainulf alife-i gróf vette el, mint arról Telese-i Alexander krónikájából értesülünk.²⁸ Muriel Josbert lucy-i gróffal kötött házasságot, és 1119-ben hunyt el.²⁹ Konstancia (Maximilla) hercegnőből Itália királynéja lett, miután IV. Henrik fia, II. Konrád király 1095-ben feleségül vette.³⁰ Felíciát Kálmán magyar király vette el, míg Violantét Róbert burgundiai herceg. Flandina férje Henrik del Vasto volt.³¹ Juditot 1110 körül Róbert conversanói gróf vezette oltár elé.³² Jordánhoz hasonlóan kérdéseket vet fel a már említett Gottfried elhelyezése a Hauteville-ház családfáján. Az Europäische Stammtafeln ugyan Roger második frigyéből származtatja,³³ de valószínűnek tartjuk, hogy ő is a gróf egyik törvénytelen gyermeke volt.

Roger és Mortain-i Eremburga gyermekei (I. rész)

²⁸ Alexandri Telesini Coenobi Abbatis de Rebus Gestis Rogerii Siciliae Regis. (a továbbiakban: Telese) In: Cronisti e scrittori sincroni Napoletani. Ed. Giuseppe Del Re. I. Napoli 1845. (újabb kiadás: Alessandro di Telese: Ruggero II re di Sicilia. Ed. Vito Lo Curto. Ciolfi, Cassino. 2003. Vol. I. VII. 4.)

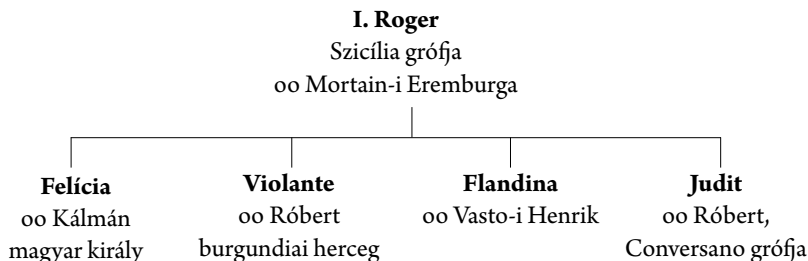
²⁹ Houben, H.: Roger II. i. m. 22. – Houben I. Roger egyik legfőbb nemesi támogatójának nevezi Josbert-t.

³⁰ At cum iuvenis et sine uxore esset, et sumptibus ad id, quod coeperat, necessariis minus abundaret, consilio apostolici et praefatae marchisae Mathildis per Corradum comitem, quem ad id legationis peragendum direxerunt, filiam Siculorum Calabrensiumve comitis sibi in matrimonium concedendam expetit. – Malaterra IV. 23. A házasságra 1095-ben került sor.

³¹ Ferdinand Chalandon: Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile. I. Paris 1907. 352. ill. Sicilia sacra disquisitionibus et nototoos illustrata. I. Ed. Roccho Pirro. Palermo 1733. 621.

³² Pierre Aubé: Ruggero II. Re di Sicilia, Calabria e Puglia. Un normanno nel Mediterraneo. Newton Compton 2002. 206. – Juditot már bátyja, II. Roger, nem pedig apja házásította ki. A frigyre 1110 körül került sor. Róbert a szicíliai gróf egyik hűbérese volt.

³³ ES II. 206. – A genealógiai munka nem nevezi meg Roger második nejét.

Roger és Mortain-i Eremburga gyermekei (II. rész)

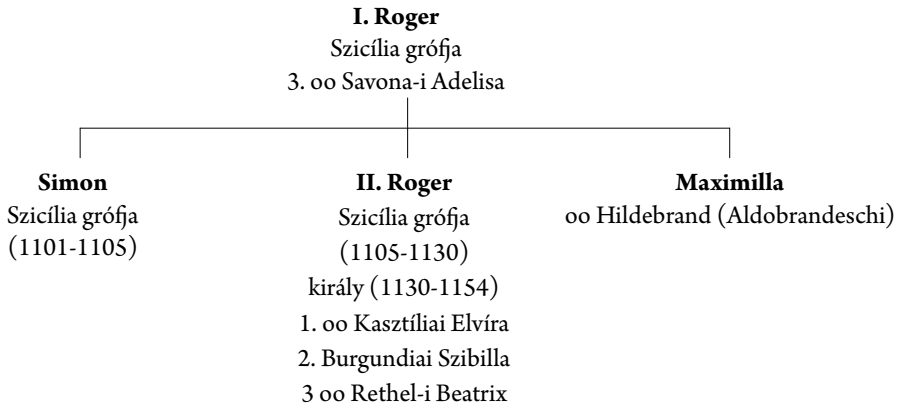
Roger harmadik neje, saját vejének, Vasto-i Henriknek a testvére, Adelisa (Adelhaid) volt, akit 1089-ben vett el.³⁴ Tőle született két örököse, Simon, aki 1101-ben örökölte atyja trónját,³⁵ és II. Roger, akit 1130-ban Szicília első királyává koronáztak. Maximilla nevű lányát Hildebrand vette el, aki az Aldobrandeschi család tagja volt.³⁶ A gróf az 1090-es években szoros kapcsolatba került harmadik feleségének családjával, a liguriai Aleramici család tagjaival, hiszen (feltehetően) törvénytelen fiai, Jordán és Gottfried saját mostohaanyjuk két leánytestvérét vették el.³⁷

³⁴ ... aliam duxit: Adelaydem nomine, neptem Bonifacii, famosissimi Italarum marchionis - filiam videlicet fratris eius... – Malaterra IV. 14. Roger ekkor 50 év, míg felesége 15 éves kor körül járhatott. Ezek szerint Roger 1038 körül, míg Adelisa 1074-ben született. L. *Houben, H.*: Roger II. i. m. 24.

³⁵ Telese I. 2–3. – Roger gróf elsőszülött fiának nevezi. Gyermekkorában anyja és Bourgogne-i Róbert gyakorolták helyette a tényleges hatalmat. Öccse és utódja, II. Roger 1116-ban megerősíti a bagnarai egyháznak tett adományát. L. Rogerius II. Regis Diplomata Latina (továbbiakban: RDL). Ed. Carlrichard Brühl. Köln–Wien 1987. 4., 9.

³⁶ *Houben, H.*: Roger II. i. m. xxv. 2. táblázat. – Houben állítása szerint Maximilla is Roger leánya volt, holott máshol ennek nem találtuk nyomát. Vö. ES II. 206. A hercegnő neve megegyezik I. Konrád itáliai király feleségével, akiről már fentebb említettük, hogy I. Roger második házasságából származott. Konrád 1101-ben bekövetkezett halála után nincs arról információnk, hogy Maximilla újból házasságot kötött volna, és így azonosítható lenne azzal a Maximillával, akit Houben Hildebrand Aldobrandeschi vett feleségül.

³⁷ *Houben H.*: Roger II. i. m. 24.

A szicíliai gróf házasságai is jelzik Roger politikájának alakulását, illetve bizonyítják a francia-normandiai irányultság után beálló itáliai orientációt. Első felesége még francia származású nő volt, az ebből a frigyéből született gyermekei kiházásításában is döntő mértékben az óhaza felé történő kapcsolattartás dominált: szinte mindegyik lánya francia földre került. A második feleség, Eremburga származása már némi változást mutat politikájában, igaz, a szicíliai grófné szintén francia felmenőkkel rendelkezett. Roger azonban az ebből a házasságból való gyermekeit már nem a Francia Királyság előkelőivel házásította össze. Második feleségétől született gyermekei kiházásításával Roger egyértelműen a térség nemességét kívánta megnyerni. Különösen kidomborodik mindez, ha az 1090-es éveket nézzük. Roger ugyanis ekkor apósa volt Konrád itáliai királynak, Róbert burgundiai hercegnek, majd 1097-től Kálmán magyar királynak is. Ez azt jelenti, hogy Roger ekkora már fontosabbnak tekintette a pápasággal való szövetség jegyében az olyan fajsúlyos dinasztikus kapcsolatokat, melyek a császár ellen irányultak. Harmadik házassága pedig egyértelmű változás a legelsőhöz képest: Manfréd savonai márki lányának feleségül vétele jelzi, hogy a helyi normann elitből választott házastársat, éppen azért, hogy saját rokonai között tudhassa a legbefolyásosabb dél-itáliai családokat. Igaz, az Adelisától született gyermekeit már az ő 1101. évi halála után házásították ki. Ám 1096–97 fordulóján, mikor magyar követek keresték fel Rogert, akkor a szicíliai gróf számára egy olyan lehetőség kínálkozott, melyet nem utasíthatott vissza. Évtizedek óta tartó dinasztikus politikájának egyik csúcspontja, sikere lehetett, mikor lányát, Felíciát útnak

indította Magyarországra, hogy ott a pápa egyik szövetségesének, Kálmánnak a felesége legyen.

A magyar-szicíliai követjárások

Az 1097 késő tavaszán megkötött házasságot egy, a magyar belpolitikát alaposan felkavaró esztendő előzte meg. Kálmán és Álmos vetélkedése a koronáért 1096 tavaszára véget ért. Feltehetően ekkor Kálmán meg is koronáztatta magát.³⁸ 1096 nyarán azonban több keresztes sereg is elérte Magyarország nyugati határait. A több tízezresre duzzadt seregek érkezése, majd átvonulása az országon komoly kihívás elé állította Kálmánt, illetve az ekkor még bátyját támogató Álmos herceget. A király már regnálása elején is kiterjedt kapcsolatokat tartott fenn szomszédjaival, ezt bizonyítja, hogy amikor Emicho leiningeni gróf és keresztese körbezárták Kálmánt Moson várában, akkor volt egy olyan kritikus pont, amikor az uralkodó a Ruszba való menekülést tervezte.³⁹ II. Orbán pedig 1096. július 27-i levelében örömét fejezte ki Kálmán trónra kerülésével kapcsolatban és kérte, legyen szövetségese.⁴⁰ A király a Szentatya követével, Odilo cluny-i apáttal tárgyalt, és a pápasággal való szövetség, valamint a keresztesek átvonulása mellett akár szóba is kerülhetett egy dinasztikus házasság. Ne feledkezzünk el arról, hogy Odilo milyen közel állt Rajmund toulouse-i grófhhoz, akinek egykori apósa maga I. Roger volt. Kálmán és Odilo már korábbról is ismerhették egymást, hiszen 1091-ben az apát jelen volt a somogyvári apátság felszentelésekor.⁴¹ Itt megismerkedhetett Kálmánnal, aki nagybátyjával és öccsével ellentétben inkább Róma, mint Regensburg felé húzott. Odilo révén a pápa Kálmánban a kezdetektől fogva potenciális szövetségest látott, akit meg kellett nyernie magának. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a házasság ötletét Odilo tolmácsolásában maga II. Orbán ajánlotta fel a királynak.

Nagyon valószínűnek tűnik, hogy 1096 nyarán (II. Orbán levelének kézhez vétele után, tehát augusztus vége felé) és őszén (egészen a keresztes hadak

³⁸ Makk F.: Magyar külpolitika i. m. 145. – Kálmán felszentelt püspök volta Makk vélekedése szerint nem zárja ki, hogy ne koronázták volna meg 1096 tavaszáig.

³⁹ Uo.141.

⁴⁰ ÍFMT 162–165.

⁴¹ Makk F.: Magyar külpolitika i. m. 144.

Moson mellett történő szétveréséig) Kálmán nem volt abban a helyzetben, hogy követséget menesszen Rogerhez, aki így nem szerezhette tudomást a király szorult helyzetéről. Nem is beszélve arról, hogy a pápa Kálmánt ekkor még nem mentette fel a püspöki fogadalma alól.⁴² Más kérdés, hogy Kálmán vajon bevárta-e a felmentéséről szóló pápai határozatot, vagy még azelőtt követeket küldött Roger grófhhoz.

Bárhogyan is döntött a király, a követek számára biztos információra volt szükségük arról, hogy hol is találják a gróft. Roger adminisztrációs központja, ahol ideje legjavát töltötte, a calabiai Mileto városa volt. A várost még bátyjától kapta 1058-ban, 1101. június 22-én pedig itt is hunyt el.⁴³ Malaterra nem adta meg, hogy a gróf hol is tartózkodott pontosan az első magyar követek érkezésekor, viszont ebből az időszakból ismert egy görög nyelvű oklevél, melyben a gróf adományokat erősít meg a calabiai Stilo környékén.⁴⁴ Az biztos állítható, hogy a magyar követek nem szárazföldön és nem Rómán keresztül érkeztek Roger birtokaira. A delegáció utazása a Magyarországról visszatérő Odilo apát kíséretében csak abban az esetben lenne indokolt, ha Kálmán alapvetően a pápához, és nem Szicíliába kívánt volna követeket küldeni. A magyar király felhatalmazásának hiányában ezek a követek még pápai ajánlással sem dönthettek volna úgy, hogy felkeresik Rogert, és házassági szerződést ajánlanak számára. Kálmán követeinek célja tehát a gróf udvara volt, és nem a pápa felkeresése. Ezt igazolja, hogy eleinte Roger bizalmatlan volt a magyarokkal szemben.

Malaterra beszámolója szerint Kálmán követeit Roger tisztességgel fogadta, de a leánykérés teljesítése előtt tájékozódni kívánt a magyar állapotokat illetően. Ezért történt több követváltás is a felek között. Nem tudjuk, hogy a grófnak milyen értesülései lehettek az országról, vagy akár magáról Kálmánról, számára azonban az óvatosság elsőbbséget élvezett, különösen egy di-

⁴² Odilo apát véleményünk szerint legkorábban 1096 októberében érkezhettek vissza Franciaországba, ám sokkal valószínűbbnek tartjuk, hogy személyesen kereste fel II. Orbánt, aki ekkor már Itália felé vette útját. Püspöki fogadalma alól Makk szerint 1096 végén menthették fel Kálmánt. L. Makk F.: Magyar külpolitika i. m. 145. A felmentésre ezek szerint már Itália földjén, feltehetően Rómában került sor. L. Steven Runciman: A kereszties hadjáratok története. Bp. 2002. 98.

⁴³ Hiroshi Takayama: The Administration of the Norman Kingdom of Sicily. Leiden–New York–Köln 1993. 25., 40.

⁴⁴ ... comes Rogerius donavit Eremitis Styli, qui habitant Arsaphae, mense Februario, indictione V. ... anno 6605. – Syllabus graecorum membranorum. Ed. Francesco Trinchera. Napoli 1865.78. (LX. számú oklevél)

nasztikus frigy kérdésében. Óvatosságra intette Emma nevű lányának eljegyzése a francia királlyal: I. Fülöp ugyanis úgy kérte meg Roger lányának kezét, hogy a gróf azt hitte, a király felesége, Berta már nem francia királyné többé.⁴⁵

Az első magyar küldöttség szicíliai útjára legkorábban 1096 őszén, de inkább az év végén kerülhetett sor. Kálmán seregei 1096 augusztusában győzték le a kereszteseket, ezt követően a király helyzete megszilárdult. Igaz, szeptember végén Bouillion Gottfried lotaringiai herceg keresztese elérték a Lajtát, átvonulásuk azonban már nem okozott komolyabb problémát. A király Sopronban állapodott meg vele, aki fivérét, Balduint mint túszt adta át Kálmánnak.⁴⁶ Novemberre a király seregei békésen kísérték le Gottfriedot Zimonyig. A magyar uralkodó ekkor már komolyan fontolóra vehette a követek elküldését. Arról nincs információnk, hogy a küldöttség hogyan jutott el Rogerhez, hiszen Kálmán csak 1097 tavaszára hódoltatta meg a horvát és dalmát országrészeket, így a követek eljuttatása az Adriai-tenger túlsó felére minden valószínűség szerint komoly kihívás lehetett. Úgy véljük, hogy Kálmán már 1096–97 fordulóján elindította seregeit Horvátország felé. Ezt indokolhatja az is, hogy serege a kereszteseket kísérve ekkor már egyben volt, és Zimonyról a Szerémségen át vonulhatott fel Péter horvát király ellen. Ebben az esetben lehetőség nyílhatott a követek eljuttatására a tengerparthoz.

Talán 1097 legelején Roger elbocsájtotta a magyar küldötteket, és saját embereit is elküldte Kálmánhoz. De miért nem fogadta el a gróf a magyar király ajánlatát? Úgy gondoljuk, hogy ez több okra is visszavezethető, leszámítva az I. Fülöppel való bonyodalmat. Az egyik, véleményünk szerint kevésbé tartható ok az lenne, hogy Roger és köre annak ellenére, hogy a pápától értesülhetett már a magyar viszonyokról és talán magáról Kálmánról is, nem tudtak szinte semmit Magyarországról. Roger a pápától is várhatott híreket. Persze az is lehetséges, hogy Szicíliában igenis tisztában voltak a magyar viszonyokkal. Értesülhettek arról, hogy Kálmán felszentelt püspök és hogy fivérével való vizsályt követően nyerte el a koronát, ráadásul az átvonuló keresztesek csaknem letaszították trónjáról. Szicíliából szemlélve kérdéses lehetett, hogy a magyar királynak mennyire biztos a pozíciója saját trónján. 1096 végére a gróf udvarába feltehetően érkeztek információk a keresztes hadak átvonulásáról, lévén, hogy unokaöccse, Tarantói Boemund is részt vett az expedíción, igaz, ő messze

⁴⁵ Malaterra szerint a gróf nem volt tudatában annak, hogy I. Fülöp még házas. L. *Houben, H.*: Roger II. i. m. 22.

⁴⁶ A tárgyalások menetét Aachen Albert írja le. L. *ÍFMT* 311–312.

elkerülte Magyarországot. Források alapján állíthatjuk, az a lépés, hogy Kálmán nem engedte át országán a keresztesek egyes seregeit, sőt Emicho gróf kereszteseit meg is semmisítette, nyugaton megdöbbenést, felháborodást váltott ki.⁴⁷ Ilyen jellegű hírekről biztosan értesültek a szicíliai udvarban. Bár a László halálát követő uralkodóváltás nem volt zökkenőmentes, a magyar belpolitikai életben nem jelentett komolyabb megrázkódtatást, a külső szemlélő számára ennek ellenére ez inkább a belpolitikai instabilitás jele lehetett. Ennek egyenes következménye lehetett, hogy Roger megkérdőjelezhette Magyarország kitartását a császárság elleni közdelemben. Ráadásul a normann hercegnő eljuttatása Magyarországra komoly földrajzi-politikai akadályokba ütközött. IV. Henrik 1091 óta Észak-Itáliában tartózkodott, a szárazföldi út így kizárt volt, csakúgy, mint Bizánc, nemkülönben Dalmácia és Horvátország területén való átvonulás. Roger így a Kálmánhoz küldött követei révén ezt is szóvá tehetette. A magyar királynak tehát már 1097 elején hódoltatnia kellett Horvátországot és Dalmáciát.⁴⁸ Ezzel lehetővé vált a hercegnő tengeren történő utazása.

Nem kizárható az sem, hogy a követei révén Roger a magyar királyról is információkat kívánt szerezni, úgymint jövedelméről, helyzetéről és politikai elképzeléseiről. Az újdonsült magyar királyné kezébe adandó birtokok, jövedelmek felmérése fontos szerepet foglalhatott el a normann követek feladatai között. A 12. század végén a III. Béla bevételeiről közölt beszámoló is azt bizonyítja: a távoli dinasztiákkal kötött házasságok előtt a kérelmező magyar királynak igazolnia kellett jövedelmeit.⁴⁹ Ha ez 1096–97-ben nem is

⁴⁷ A Képes Krónika egyenesen ostromozza Kálmánt, amiért nem tartott a keresztesekkel, sőt meg is akadályozta azok átvonulását az országon. A 12. század folyamán keletkezett európai krónikák többsége azonban megértő Kálmán eljárásával: Konstanzi Bernold krónikája, az Augsburgi Évkönyvek, Nogent-i Guibert és Aacheni Albert krónikái. L. ÍFMT 207–208., 213–214., 215–217., 295–314.

⁴⁸ Makk F.: Magyar külpolitika i. m. 147.

⁴⁹ Makk Ferenc: A tizenkettedik század története. Bp. 2000. 183. – III. Béla jövedelmeinek tételes felsorolása egy 16. századi párizsi kéziratból származik, melynek hitelességét a magyar történetírás elfogadja. Felhasználásának kérdésében azonban már megoszlanak a vélemények. Makk Ferenc Imre herceg aragóniai házasságával kapcsolja össze, de a régebbi kutatás III. Béla és Capet Margit 1185-ben kötött frigyével hozta összefüggésbe. Makkon kívül az aragón-magyar dinasztikus frigy megkötésével kapcsolja össze: Krstó Gyula: Magyarország története 895–1301. Bp. 2007. 179–180. ill. Laszlovsky József: Angol-magyar kapcsolatok a 12. század második felében. In: Bárány Attila – Laszlovsky József – Papp Zsuzsanna: Angol-magyar kapcsolatok a középkorban. I. Máriabesnyő 2008. 143–171. (158.)

feltétlenül történt meg írásban, biztosan érdekelte Rogert. Legkésőbb 1097 elejére már II. Orbán követei is felkereshették a szicíliai grófot, aki eddig éppen a pápától kapott információk hiányában adott kitérő választ Kálmán követeknek. A pápa ugyanis útban volt Itália felé. Kálmánhoz címzett levelét már Provence környékéről küldte július végén,⁵⁰ 1096 karácsonyán pedig megérkezett Rómába.⁵¹ A magyar követek hazaküldésében tehát az időhúzás is szerepet játszhatott. Roger mind a pápától, mind a magyar királytól érdemi információkat várt el, melyet saját követeknek kiküldésével nyomatékosított. Az szinte biztosra vehető, hogy Orbán követei felkeresték Szicíliát, tehát nem Rogernek kellett informálódnia a Szentatyától, lévén, hogy Kálmán és Odilo megbeszéléseinek eredményeként éppen ő volt a közvetítő a két fél között. Az egymást követő magyar-szicíliai követségek gyors váltását pedig a közelben lévő pápa közreműködése is befolyásolhatta.

A Magyarországról visszatérő normann követek biztosan beszámoltak uruknak arról, hogy Álmos herceg korábban nem feltétlenül a pápai politika támogatója volt,⁵² ráadásul komoly hatalommal is bír az országban, hiszen a dukátus birtoklása révén Kálmán után a magyar politikai élet második szereplőjének számított.⁵³ Álmos helyzete indokolhatta, hogy Roger a házasság engedélyezése előtt a magyar urak közül magával a király öccsével is megerősítette a gróf követeléseit. Ebben az esetben ugyanis a túlzott elővigyázatosság már nem lehetett érdemi magyarázat a gróf cselekedeteire. Roger feltételeire még később visszatérünk.

1097 elején megérkezett Szicíliaba Kálmán két tekintélyes követe, Hartvik győri püspök és Tamás fejeri ispán,⁵⁴ akik hivatalosan is előadták a magyar

⁵⁰ Pauler Gy.: A magyar nemzet i. m. 189.

⁵¹ Runciman, S.: A keresztes hadjáratok i. m. 98.

⁵² ÍFMT 166–168. A levél hűen tükrözheti a korszak politikai viszonyait. Hitelességét nem fogadja el Kapitánffy. L. Kapitánffy István: Magyar-bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán idején. In: Uő: Hungarobyzantina. Bizánc és a görögység középkori magyar forrásokban. 2003. 153–169. (160.)

⁵³ Bagi Dániel: Egy barátság vége. Álmos 1106. évi alávétése és az Árpádok korai dinasztikus konfliktusai. Századok 147. (2013) 381–410. (396.) – Álmos herceg jogállására kitérve a szerző megállapítja, hogy Álmos 1106-ig kvázi *dominus* volt, ekkori puccskísérletének bukása után, dukátusától megfosztva már csupán *miles*, vitéz kategóriába került. Azt se feledjük el, Kálmán után ekkor (1097-ben) Álmos volt a trón örököse.

⁵⁴ Qui anhelus exequi Arduinum Ioviensem episcopum et Thomam comitem idem expostulatum mittit. – CFH II. 976. – Az Arduin a Hartvik név itáliai megfelelője, a Ioviensem pedig a Iauriensis elhallásából eredhet. Hartvik tehát győri püspök volt. Erre

uralkodó házassági ajánlatát. Roger magánál tartotta a magyar követséget, míg a sajátjai újból felkeresték Kálmánt, aki ekkor talán éppen Horvátországban tartózkodott. Malaterra alapján úgy véljük, hogy a normann küldöttség tagjai ugyanazok lehettek, mint a pár hónappal azelőttiek. Ők adták elő a házasság feltételeit is. Ugyan írásos említése nincs annak, mégis valószínűsíthető, hogy Roger éppen Álmostól tartott a leginkább. A feltételeket a magyar főurak, főpapok mind tudomásul vették, a normann krónikás pedig éppen a király öccsét emelte ki. A herceg eskütételével Roger lányának a királynéi cím biztosítását akarta elérni, védve ezáltal helyzetét és a Magyarországgal való szövetségét.

Miután a normann követekkel a tárgyalások sikeresen zárultak, és a gróf követelése is megvalósultak, Kálmán gazdagon megajándékozta, és elbocsájtotta őket. Mint említettük, Hartvik és Tamás mindeközben Szicíliában voltak, Roger környezetében. A püspök és az ispán dél-italiai tartózkodásának pontos időtartamát a forrásunkból nem tudjuk megállapítani, ugyanakkor a normann követek Magyarországra érkezése és hazautazása, beleértve ebbe a Kálmánnal való tárgyalások tartamát, több mint egy hónapot vehetett igénybe. Hartvik ezen idő alatt bőven kiismerhette Roger egyházpolitikai elképzeléseit, melyeket később közvetíthetett urának. Nem hiába mutatott rá a történetírás már jóval korábban arra, hogy a győri püspök az általa írott úgynevezett Hartvik-féle Szent István-legendában egyházpolitikai elképzelések tekintetében nem csupán az államalapító magyar király, hanem Szicília grófjának különleges helyzete is mintául szolgált.⁵⁵ Mint említettük a legújabb kutatás a legenda születését 1097 és 1099 közé helyezi,⁵⁶ ami egyezik Kálmán és Felícia házasságának időpontjával és a király normann-barát politikájával. Ez is mutatja, hogy a dinasztikus frigy révén nem csupán egy normann hercegnő érkezett a magyar királyi udvarba, hanem egy, a szicíliai uralkodói felfogást hordozó eszmeiség is. Hartvik szicíliai tartózkodása tehát nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az általa kibővített Szent István-legenda olyan formát öltön amilyet ma ismerünk.

1. ÍFMT 200. 927. jegyz. Tamás ispánt pedig azonosíthatjuk azzal a Tamással, aki egy 1108-as és egy 1113. évi oklevélben mint fejéri ispán szerepel. L. *Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* Bp. 2011. 151.

⁵⁵ *Deér József: A pápaság és a normannok.* Bp. 2010. 467–480. ill. *Makk F.: Magyar külpolitika i.* m. 164. ill. *Gerics J. – Ladányi E.: A Szentszék és a magyar állam i.* m. 19. 29. jegyz. vö. *Györffy György: Becket Tamás és Magyarország. Filológiai Közlöny 16. (1970) 153–158. (154. 4. jegyz.)*

⁵⁶ *Thoroczkay G.: Megjegyzések i.* m. 87.

Roger, miután követei hazaérkeztek, és kedvező választ kapott Kálmántól feltételeiről, hazaküldte Hartvikot és Tamást, meghatározva számukra, hogy lányát mikor küldi a magyar uralom alá került Tengeremellékre. A hercegnő utazására végül 1097 májusában került sor. A leendő magyar királyné hajón tette meg az utat Henrik nicastrói püspök és más hívek kíséretében.⁵⁷ A tengeri átkelés veszélyeivel a kortársak is tisztában voltak: a hazatérő szicíliai követek hajóit ugyanis kalóztámadás érte. Felícia tengeri utaztatása tehát nagy kockázattal járt. A hercegnőt a Malaterra által csak Albaként⁵⁸ emlegetett városban Merkúr ispán⁵⁹ fogadta 5000 katonájával. Az ispán alá rendelt kíséret számából is következik, hogy Horvátország pacifikálása még messze nem volt teljes. Valamint számítani lehetett arra, hogy a normann kíséret tagjai veszélynek lesznek kitéve. Merkúr kísérete jelzi: Kálmán ekkor már elhagyta Horvátországot és visszatért Székesfehérvárra, feltehetően a házasságkötést előkészítendő. A szicíliai hercegnő és a magyar király házasságára ezt követően, véleményünk szerint 1097 májusának végén, vagy június legelején került sor a koronázó városban. A Malaterra által leírt fogadtatás, valamint az esküvőre összecsdült sokaság említése is jelzi, hogy Kálmán olyan reprezentációt fejtett ki be, amely az esküvő mellett egy sikeres szövetség megkötését is ünnepelte. Az egyébként jól informált krónikás azonban egy szóval sem említi Felícia királynévá koronázását,⁶⁰ amely elgondolkodtató abban a tekintetben, ha figyelembe vesszük, hogy mikortól is koronázták a magyar királynékat.⁶¹

A magyar-normann dinasztikus házasságot kapcsolatba szokás hozni Dal-mácia birtoklásának kérdésével. Az alapvetően Bizánc-ellenes normann fel-lépések értelmi szerzői azonban ebben az időszakban éppen hogy nem Szicí-

⁵⁷ Többek között a Rátót nemzetség őse is Felíciával érkezhett az országba. A nemzetség eredetéről I. Szovák Kornél: Rátót nembeli Roland nádor kúriája. A Dunántúl településtörténete 7. (1989) 299–316.

⁵⁸ Valószínűleg Tengerfehérvárról, Biográdról van szó, ahol Kálmánt 1102-ben horvát királlyá koronázták.

⁵⁹ Zsoldos A.: Magyarország világi i. m. 36. – Mercuriust egy 1111. és egy 1113. évi oklevél említi mint *princeps Ultrasilvanus*.

⁶⁰ Zsoldos Attila: Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp. 2005. 186. – Zsoldos szerint Felíciát (akit egyébként nem nevez meg, bizonytalannak tartva keresztnévét) a házasságkötéssel egy időben koronázhatták királynévá. Erről azonban Malaterra hallgat.

⁶¹ Kollányi Ferenc: A veszprémi püspökök királyné-koronázási jogának története. (Adalékok a veszprémi püspökség történetéhez I.) Veszprém 1901.

liában keresendőek, sokkal inkább Apuliában, Robert Gusicard-nak és utódainak politikájában. Roger ellenezte bátyja 1081–85 között vezetett bizánci hadjáratát. A gróf számára Szicília meghódítása ekkor elsődrendű feladat volt, Robert hadjárata pedig szükségszerűen együtt járt azzal, hogy katonákat vont el a szigetről.⁶² A valóságban a gróf és Szicília ekkor (még) nem volt érdekelt az Adriai-tenger térségében. Roger véleménye tehát másodlagos szempont volt abban a kérdésben, hogy Dalmáciát éppen veje, a magyar király, vagy a *basileus* birtokolja. A földrajzi távolság, valamint az Apuliával való rivalizálás egyszerűen nem is tett volna lehetővé közös katonai fellépést. A gróf legfeljebb támogatásáról biztosíthatta Kálmánt, de semmiképpen sem ígérhetett katonai segítséget. A szicíliai katonai támogatással számoló Kálmán ugyanis ilyen esetben nem lépett volna 1097–98 folyamán egyezsége Michele Vitale velencei dózséval.⁶³ A házasság tehát alapvetően egy okra vezethető vissza, ez pedig maga II. Orbán pápa szövetsége. Persze ez nem jelenti azt, hogy Roger mindenben, különösen leányainak kiházásításában a pápa érdekeinek kiszolgálója lett volna önálló politikai elképzelések nélkül. II. Orbán azonban pontifikátusa időszakában a Bizánci Birodalommal való kibékülés elkötelezett híve volt.⁶⁴ Már megválasztását követően, 1089 szeptemberében a melfi zsinaton I. Roger támogatását maga mögött tudva tárgyalásokat folytatott I. Alexios bizánci császár követeivel.⁶⁵ Tévesnek véljük tehát azt a felfogást, miszerint Kálmán és Felícia házasságát alapvetően az motiválta volna, hogy Bizánccal szemben biztosítsa a magyar uralmat a Tengeremelléken.

A házasság megkötésével Kálmán egy olyan külpolitikai lépésre szánta el magát, mely alapvetően szembe ment elődei német és bizánci orientációjával, és így új kapcsolatok kiépítésére vállalkozott. Kálmán a felesége révén olyan politikai szövetség teljes jogú tagjává vált, mely európai mértékű kapcsolatok kiépítését tette lehetővé, nem is beszélve a frigy által létrejött rokoni szálakról, melyek messzebb nyúltak, mint korábban bármelyik királyi elődjéé. A korona

⁶² Erre nagyon jó példa az 1072-ben Palermo meghódítását követő eseménysorozat, mikor is Robert Guiscard elhagyta a szigetet, és serege nagy részét is magával vitte. Roger mindössze pár száz lovaggal maradt hátra. L. Houben, H.: Roger II. i. m. 15.

⁶³ Kálmánnak a dózséhoz írott két fennmaradt levelét l. ÍFMT 193–196.

⁶⁴ Körmendi Tamás: Szent László és Horvátország. In: Nagyvárad és Bihar a kora középkorban. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2014. 81–100. (96.) ill. Uő: Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata. Századok 149. (2015) 443–477. (473.)

⁶⁵ Runciman, S.: A keresztes hadjáratok i. m. 91. – Roger ezen lépése is bizonyítja, hogy Szicília grófja nem kívánt Bizánccal konfliktusba keveredni.

elnyerése, a testvérével való kiegyezés, a keresztesek átvonulása, a pápát támogató politikája, majd a szicíliai-normann házasság gyors elrendezése mind-mind azt mutatják, hogy Kálmán uralkodásának kezdete sikeresnek nevezhető.

Összegzés

Kálmán és Felícia házassága a maga nemében egyedi, hiszen fiát, II. Istvánt leszámítva Dél-Itáliából az Árpád-házi uralkodók többet nem vettek maguk mellé feleséget. A király a pápával való szövetség jegyében lépett rokonságra a szicíliai gróffal, ez jelzi, hogy 1096–97-ben Kálmán uralmának legfőbb külső támasza II. Orbán pápa volt. A magyar király számára a házasság minél hamarabb történő lebonyolítása igen fontos volt, amit bizonyít az is, hogy a belülről és kívülről fenyegető támadások leszerelését követően szinte azonnal követeket menesztett Szicíliába. Igaz, Kálmán számára nem is volt más lehetőség, papi neveltetése, öccse és riválisa, Álmos herceg császárpártisága már a kezdetek kezdetén kijelölte helyét az európai hatalmi felállásban. Felíciával való házassága egy előre eltervezett, a pápa közvetítésével létrejött politikai lépés volt, mely diplomáciai sikert hozott számára.

A szicíliai házasságnak azonban más hozadéka is voltak. A királyné kíséretében normannok, sőt, feltehetően görögök is érkezhettek a magyar udvarba. A családi hagyomány Szicíliából eredetizette a Rátót nemzetséget, melynek tagjai a későbbiekben jelentős szerepet játszottak a magyar történelemben.⁶⁶ Az sem lehet véletlen, hogy a hazai krónikás hagyományban megőrzött királyi orvos, Draco is olasz származású volt. A Roland-ének elterjedését Magyarországon ugyancsak Felíciához és környezetéhez kapcsolják.⁶⁷ Említésre érdemes továbbá, hogy Kálmán uralkodásának első felét a szellemi pezsgés időszakának tekintjük.⁶⁸ A király kíséretében tevékenykedő egyháziak, mint Albericus vagy Hartvik voltak azok, akik az új kihívásokkal szemben újrapozicionáltak a királyi hatalom ideológiai hátterét. A Szicíliában tapasztaltak nem maradtak hatás nélkül Hartvik püspökre sem, aki a Szent István-legendában királya egyházi ügyekben történő fellépéseit egyenesen az államalapí-

⁶⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1937–38. I. 299.

⁶⁷ *Vajay Szabolcs*: A magyar Roland-ének nyomában. Irodalomtörténeti közlemények 72. (1968) 333–337.

⁶⁸ *Thoroczkay G.*: Megjegyzések i. m. 78.

tó királyra, azon keresztül pedig magára Rómára vezette vissza. A normann házasság nélkül a legenda korántsem biztos, hogy a ma ismert formájában készül el. Különösen igaz ez a Szicíliában használatos vicelegátusi cím esetében. A magyar király előviteli keresztje ugyanis ezzel mutat párhuzamot. Kálmánnak volt egy nagy előnye Rogerhez képest, ez pedig éppen a királyi méltóság volt, amelyet a gróf fia csak 1130-ban tudott elérni. Roger azonban már 1085 után olyan helyzetbe került, amelyben a dinasztikus politikának igen előkelő szerep jutott. A pápaság benne látta déli szövetségeseinek fejét, annak ellenére, hogy Apulia és Calabria hercegének hűbérese volt. Ez a pápapárti politika nagyban hozzájárult azoknak a rokoni kapcsolatoknak a kiépítéséhez, melyek a Francia Királyság területétől Itálián át Magyarországig húzódtak.

Négy évvel a házasságkötés után megszülettek István és László hercegek, így Kálmán elérte célját, saját utódaira hagyhatta trónját. Igaz testvére, Álmos már 1098 körül fellázadt bátyja ellen, és ezt többször is megismételte, Kálmán azonban biztos kézzel tartotta, őrizte hatalmát. Kettejük drámai vetélkedése az országért, két fivér civakodásán túl, két tábor harca volt, melynek egyik végében a császár, a másikban pedig a pápa állott. Normann neje révén Kálmán olyan európai kapcsolatokra tett szert, amelyekre támaszkodva saját pozícióját is megerősíthette. Ehhez azonban szüksége volt Roger gróf és II. Orbán pápa támogatására, akik gyorsabban reagáltak, mint IV. Henrik császár. Az előny így Álmossal szemben Kálmánhoz került.

A dukátus elnyerése átmenetileg kielégíthette Álmost, aki különutas külpolitikai kapcsolatait is kénytelen volt feladni, és beállni bátyja pápapárti politikája mögé. Ezt bizonyítja az is, hogy a herceg esküt tett Roger feltételeinek betartására. Kálmán trónjának konszolidációja, és a hatékonyan kiépített kapcsolatrendszere II. Orbánnal és nyugat-európai szövetségeseivel a két fivér viszonyát is alaposan megváltoztatta. Álmos politikai befolyása ugyan megmaradt, de bátyjának ezt követően már nem kellett mindenben rá támaszkodnia. Talán ez vezetett 1098-ban az első kenyértöréshez kettejük között.

Krónikáinkban a két fivér viszálya közepette Felícia királyné személye csaknem elveszett, nevét sokáig még csak nem is ismertük. A királynéról források hiányában továbbra sem tudni semmit, ugyanakkor személye bizonyítékkal szolgál arra, hogy a Magyar Királyság milyen jelentős pozíciókkal rendelkezett a 11. század végi európai nagypolitikában.

**CSABA FARKAS: HUNGARIAN ENVOYS IN SICILY. THE
SICILIAN MARRIAGE OF KING COLOMAN THE LEARNED
AND THE DYNASTICAL POLICY OF COUNT ROGER**

In this paper I would like to present the first marriage of King Coloman and its political backgrounds. In 1095 Coloman ascended his uncle's throne after a short feud with his brother Prince Álmos. Coloman was on Pope Urban II's side in the Investiture Controversy and one of his first step was diplomatic: when the first crusaders left Hungary (1096) he has reconquered the Kingdom of Croatia which his brother lost. Secondly King Coloman tried to form an alliance with one of the Pope's strongest supporter, Count Roger I of Sicily. Roger had extensive family connections because his daughters married with Raymond count of Toulouse, Conrad king of Italy, Robert count of Burgundy and of course with many South-Italian nobles. Early of 1097 the Hungarian ambassadors arrived to Sicily, and in the name of their king they proposed one of Roger's daughter, Felicia. Count Roger sent his ambassadors to Hungary and started discussion about the marriage and alliance. Roger had conditions and after the second Hungarian legation his daughter in May 1097 left Sicily and one month later she became the Queen-consort of Hungary. In this essay I focus the family connections which existed between Count Roger I and Coloman King of Hungary. Felicia and Coloman's marriage is the evidence to examine the position of Hungary in European political stage in the late 11th century. In addition to the marriage is the testimony of Count Roger I's dynastic politics.

Keywords King Coloman, Count Roger I of Sicily, Sicily, Buzilla, Queen-consort Felicia, Hartvik, Pope Urban II

KOZÁK-KÍGYÓSSY SZABOLCS LÁSZLÓ

A sodronyvértezek készítése és az ehhez szükséges szerszámok és eszközök

EGY HOLT MESTERSÉG REKONSTRUÁLÁSA
ÍROTT-, KÉPI- ÉS TÁRGYI FORRÁSOK,
VALAMINT A KÍSÉRLETI RÉGÉSZET SEGÍTSÉGÉVEL

Bevezetés

A TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYNAK VANNAK olyan határterületei, amelyeken a történész az írásos kútfők mellett más típusú forrásokat hangsúlyosan alkalmazni kényszerül. Ennek oka az írásos források hiányával vagy információszegénységével magyarázható, és hogy interdiszciplináris módszerekkel sokkal részletesebb és pontosabb képet kaphatunk egy adott kérdéskörrel. Ez a fajta megközelítésmód talán új keletűnek hat, de korábban jeles történészek is alkalmaztak ilyesfajta tudományos eljárásmodot, mint például Jakó Zsigmond vagy Kubinyi András.¹ A késő középkori sodrony-

¹ Jakó Zsigmond a 16. századi idealizált lakásbelső képét keltette életre, elsősorban hagyatéki iratok alapján, amelyeket a művészettörténet és a régészet eredményeivel vetett össze. L. Jakó Zsigmond: Az otthon művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. In: Bodor András: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest 1957. 361–393. Kubinyi András nevét kifejezetten fegyvertörténeti vonatkozásban is említhetjük, ugyanis ő egy *bicellusként* említett törzsfajtát azonosított narratív források és céhszabályzatok, valamint régészeti leletek és képi ábrázolások segítségével. L. Kubinyi András: *Bicellus*. Budapest Régiségei 23. (1973) 189–193. Ez a látszólag partikulárisnak tűnő témakör aztán olyan fontos kérdéskörökben tűnik fel, mint a II. (Kis) Károly elleni merénylet: *Süttő Szilárd*: Volt-e kettős uralom Magyarországon Kis Károly országlása idején? *Aetas* 21. (2006: 2–3. sz.) 232–246., valamint *Bertényi Iván*: Kettős hatalom hazánkban 1386 elején. *Aetas* 21. (2006: 2–3.sz.) 232–246.

vértezek készítése is hasonló metódusokkal ismerhető meg.² A láncpáncélok megismeréséhez ötvözni kell a történettudományt, a művészettörténetet, a történeti muzeológiát, a metallográfiát és a kísérleti régészetet. Nem véletlen, hogy a híres fegyvertörténészek és kutatók között olyanokat találunk, akik a fegyvertörténettől eltérő területen is otthonosan mozogtak. Martin Edward Burgess óraműves, Viollet-le-Duc építész-polihisztor, Bashford Dean pedig ichtyológus is volt,³ Lionello Giorgio Boccia szakértője volt a középkori bronz kispasztikának,⁴ Claude Blair pedig az ékszerészetnek és az ötvösművészetnek vált mesterévé.

A sodronyvérték a középkori európai fegyver- és hadtörténet meghatározó testvédelmi eszközei voltak: ezeket ugyanis széles körben használták és nagy példányszámban készítették. Mégis viszonylag keveset tudunk ezen vérték készítéséről, ugyanis a láncvértetek készítési eljárása és az ehhez használt eszközök nem maradtak fenn a modern kor kutatói számára. A szerszámok esetében a nagy jelentőséggel bíró írásos források is csak kevés utalást tartalmaznak.⁵ A képi források tanulságai önmagukban nehezen, vagy egyáltalán nem értelmezhetőek jelen esetben. Így a sodronyvérték készítése holt mesterségnek tekinthető.⁶ Azonban a rendelkezésünkre álló említett forráscsoportokkal, valamint a kísérleti régészet⁷ segítségével ez a régi szakma, illetve

² A sodronyvért, vagy más néven láncvért, egymásba kapcsolódó fémgyűrűkből összeállított, rendszert alkotó harci vértezettípus, amely egy emberi, vagy állati testfelület védelmét volt hivatott ellátni, minden bizonnyal egy bélelt, párnázott szövettel, esetleg vastag bőrányaggal együtt. A sodronyvértet tehát önállóan nem alkalmazható hatásosan. A láncvértetek szerkezetük alapján önálló kategóriát képeznek az ún. lágy vértetek és a lemezvértetek mellett.

³ Töll László: A harci vértetek története. A nyugat-európai hadviselésben alkalmazott testvédelmi rendszerek fejlődéstörténete a 10. századtól a 16. század közepéig. PhD-dolgozat. Debrecen 2009. 12. (https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/93683/PhD_Toll_Laszlo_vedett.pdf?sequence=5&isAllowed=y) Az ichtyológia a biológián belül a halak természetrajzával foglalkozik. Töll felhívja a figyelmet arra, hogy lényegében Dean volt a páncéltörténet első kísérleti régésze is.

⁴ Uo. 14.

⁵ Matthias Pfaffenbichler: *Armourers, Medieval Crafts*. London 1992. 56.

⁶ Edward Martin Burgess: *The Mail-Maker's Technique*. *Antiquaries Journal* 33. London 1953. 59.

⁷ A kísérleti régészet fogalma egy viszonylag új tudományágat takar. Módja lehet imitációs vagy rekonstrukciós, célja pedig régi tárgy, életmód, tevékenység vagy épp mesterség újraalkotása, megismerése. A megnevezés talán megtévesztően hat, ugyanis ez a

szerszámai és eszközei feleleveníthetőek. Az így megkapott adatok rávetíthető narratív forrásokra, melyek segítségével talán ezen mesterség mértéke és jelentősége is jobban megérthetővé válik.

Fontos megjegyezni, hogy a kísérleti régészet alkalmazása ezen a területen már a 20. század közepén megkezdődött Edward Marin Burgess nagyhatású munkásságával. Azonban számos vitatott kérdés a mai napig megmaradt, amely további munkára biztatja a témával foglalkozó kutatókat.

A munkaeszközöket magán a készítésen keresztül ismerhetjük meg leginkább.⁸ A lágyvas, illetve kisebb mértékben alacsony széntartalmú acél szolgált a láncvérték alapanyagául.⁹ A téves közhiedelemmel ellentétben a láncvérték készítéséhez használt leggyakoribb alapanyag a lágyvas lehetett, és nem az acél.¹⁰ Az Alan R. Williams által metallográfiai eszközökkel vizsgált tizenkét sodronyvért közül mindössze három készülhetett acélból.¹¹ Kutatásában Stanley Smith is többségében lágyvas alapanyagokat határozott meg.¹²

tudományág messze túllép a régészet keretein és eszközein: szintűgy használja és ötvözi a történettudomány írott forrásainak eredményeit, vagy a művészettörténeti emlékeket, illetve az egyes élő mesterségek gyakorlatát. Bővebben: *Töll L.*: A harci vértetek i. m. 17–22. és *Igaz Levente*: Kísérleti régészet Magyarországon és külföldön: néhány példa különböző történeti korszakok kísérleti régészeti úton történő „életre keltésére.” *Aetas* 22. (2007:4. sz.) 161–169.

⁸ Terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmány csak a szerző által végzett legproduktívabb autentikus eljárásokat és eszközöket, illetve azok használatát taglalja. Ezeken kívül elképzelhetőek más párhuzamos metódusok és szerszámok alkalmazása is. Mindazonáltal a készítés léptékei miatt – egy sodronyvértezett akár több tízezer, esetleg több százezer gyűrűből és szegecsből áll – a továbbiak felvázolt és kikísérletezett modell alkalmazása tűnik a legvalószínűbbnek. A kísérlétezést és a méréseket saját kovácsműhelyemben végeztem, illetve konzultáltam hazai láncvért készítőkkal is. A tanulmányban szereplő hazai vonatkozású sodronyvértezettek a Hadtörténeti Múzeumban és Budapesti Történeti Múzeumban kerültek vizsgálatra.

⁹ *Burgess, E. M.*: *The Mail-Maker's* i.m. 58. és *Uő*: *A Reply to Cyril Stanley Smith on Mail Making Methods. Technology and Culture* 1. (1960: 2. sz.) 151. – A korai feltételezések ellenére mára a kutatók többsége egyetért abban, hogy a láncvérték készítéséhez a legcélszerűbb alapanyag a lágyacél lehetett.

¹⁰ *Töll L.*: A harci vértetek i. m. 37. – Érdemes megjegyezni, hogy a kiváló hadtörténész nagy volumenű munkája újszerű és inspiratív kutatás, amely hiány pótlólag hat a magyar nyelvű munkák között.

¹¹ *Alan R. Williams*: *The Manufacture of Mail in Medieval Europe: A Technical Note.* *Gladius* 15. (1980) 106. – Ezek a darabok hőkezelték is voltak.

¹² *Burgess, E. M.*: *A Reply* i. m. 151.

A Williams professzor által tanulmányozott kilenc középkori európai mintából egyfajta technikai fejlődésre következtethetünk. A kora- és érett középkorban széles körben elterjedt kovácsoltvasból készült gyűrűk keménysége mindössze 80 kg/mm². Ezzel szemben a 16. századi edzett acélból készült minták keménysége 530-590 kg/mm², ami ez előző érték hétszerese.¹³

A nyers alapanyag feldolgozására a legcélszerűbb mód a drót úgynevezett „húzása” volt.¹⁴ Ezt a műveletet úgy hajtották végre, hogy a lágy, durva huzalt – amelyet előzőleg vékony és hengeres formájúra alakítottak – áthúzták egy nagyobb keménységű, edzett acél lyukon.¹⁵ Egy húzótablán eltérő méretű lyukak voltak. A folyamatot addig ismételték meg az egyre kisebb lyukakon keresztül, ameddig a drót a kívánt vékonyságot el nem érte.¹⁶

A dróthúzás történhetett kézi erővel vagy erőátvitteles szerkezet segítségével is. Utóbbit, hasonlóan az érett és késő középkori kovács fújtatókhoz és kalapácsgépekhez, valamint csiszoló- és fényezőkorongokhoz,¹⁷ vízi energia hajtotta. Ezeket a létesítményeket dróthúzó malomnak nevezik. Mindkét

¹³ Williams, A. R.: Manufacture i. m. 108.

¹⁴ Burgess valószínűnek tartja, hogy a húzandó drótot egy lemezből vágják ki. L. Burgess, E. M.: A Reply i. m. 152. Mindazonáltal technikai oldalról talán kézenfekvőbbnek tűnik, hogy az alapanyagot vasrudakból nyújtották ki. A „rúd” alapanyag esetében nem csak kör keresztmetszet értendő. A dróthúzás ősi mesterességét Andrew Oddy a British Museum kutatólaborjában rekonstruálta. Erre l. *Andrew Oddy: The production of gold wire in antiquity*. Gold Bulletin 10. London 1977.

¹⁵ A dróthúzás nyomai szerencsésebb esetben az anyag felületén is észrevehetőek, de az anyag szerkezetének fémmikroszkópos eljárása során is megtalálhatóak. (Williams, A. R.: Manufacture i. m. 105–134). Torma György gépészmérnök és Dobránszky János fémtechnológiai kutató az általuk vizsgált öt sodronyvért anyagszerkezetében találtak erre utaló nyomokat: az anyagban jelentős mennyiségű, elnyújtott formájú zárványt találtak. (Tóll L.: A harci vértetek i. m. 271. valamint http://www.att.bme.hu/hirek/tdk_2011_anyagtud) J. R. Vilella metallográfiai kutatásai során szintén fedezett fel dróthúzásra utaló nyomokat. L. J. R. Vilella: Examination of Mail Amour Links From the Metropolitan Museum of Art. Memorandum 924. (1958) oldalszám nélkül, 6. és 7B ábrák.

¹⁶ A késő középkori harci sodronyvértek anyagvastagsága kör keresztmetszetben megadva kb. 1,4–2 mm között van. A becslést nehezíti az a tény, hogy a korszakból fennmaradt láncvérték jelentős része lapított gyűrűkből áll.

¹⁷ Pfaffenbichler, M.: Armourers i. m. 13 és Burgess, E. M.: A Reply i. m. 152. – Burgess egy későbbi munkája során – amelyet William Reiddel közösen végzett – németországi városi levéltári forrásokban talált egy utalást, amely szerint Nürnbergben kb. 1350-től honosodott meg a vízi energiával történő dróthúzás, amelyet egy bizonyos Nürnbergi Rudolf nevéhez kötnek. Innentől, akik a városban ezt a mesterességet üzték magukat „dróthúzóknak” kezdték

technológia használatos volt a késő középkorban. Dróthúzó táblákról először Theophilus *De Diversis Artibus* című, a 12. században íródott művéből értesülhetünk.¹⁸ A láncvértetek készítésének végpontját az 1940-es évek jelentik. A. J. Arkell 1940-ben, Szudánban még látta és dokumentálta a sodronyvértetek készítésének egy késői, lokális változatát. Arkell le is fényképezte a dróthúzó pad használatának módszerét.

A munka következő fázisában a kellő vékonyságúra húzott drótot spirálisan feltekerték egy vasrúdra. Ennek a vasrúdnak az átmérője adta meg a láncszemek belső átmérőjét. Ezt akár kézi erővel is végezhettkék, vagy egyszerű mechanikus gép segítségével. Fontos megjegyezni, hogy a hidegen történő alakítástól az anyag felkeményedett.¹⁹ A készítést megkönnyítendő, a sodronykészítőknek szükséges volt az egyes főbb munkafázisok között kilágyítani az anyagot.²⁰ Ehhez a munkadarabot vörös izzásig kellett hevíteni, majd hagyni kellett szabad levegőn lehűlni.²¹ A lágyításhoz minden bizonnyal faszénnel fűtött, koncentrált tűzű kovácstűzet használtak. Az első kilágyítási műveletet a gyakorlati tapasztalatok alapján még a szétvágás előtt volt célszerű végezni. Ha ezt a gyűrűk szétválasztása után végeztek, akkor a láncszemeket egy darab drótra kellett felfűzni és úgy a kovácstűz fölé helyezni. Ez is lehetséges, mindazonáltal talán egyszerűbb, ha még a feltekert állapotban megtörténik a lágyítás.

Ezután került sor a sodronyspirál szétvágására. Azonban a kutatók véleménye az ehhez használt eszközről eltér. Az biztosan leszögezhető, hogy a középkorban a modern fűrészlapokhoz megfelelő szerszámot aligha használtak a gyűrűk szétvágásához.²² A kísérleti régészet alkalmazásáig azért lehetett nehéz a vágószerszámra következtetni, ugyanis a későbbi munkafolyamatok, mint például a végek egymásra kalapálása, teljesen eltűntetik ennek a nyomát.²³ Alapvetően két fajta szerszám és eljárás jöhet szóba. Az első szerint

el nevezni, a korábban használatos „drótkovács” helyett. William Reid – Edward Martin Burgess: *A Habergeon Of Westwale*. *Antiquaries Journal* 40. (1960). 47.

¹⁸ Theophilus *Presbyter*: A különféle művészégekről. Budapest 1986. 79–86. Valamint: Hawthorne J. G.-Kaines C. S. Smith: *Theophilus, On Divers Arts*. Nem York 1979. 87–89.

¹⁹ Pfaffenbichler, M.: *Armourers* i. m. 57. és Töll L.: *A harci vértetek* i. m. 32. – Töll hozzáteszi, hogy abban az esetben kell ezzel számolni, ha az anyag alakítása 900 °C alatt történik. Ilyen műveletek: drót feltekérése, kalapálása, lapítása.

²⁰ Pfaffenbichler, M.: *Armourers* i. m. 57.

²¹ Burgess, E. M.: *The Mail-Maker's* i. m. 54.

²² Uo. 55.

²³ Uo. 55.

a feltekert drótspirált egy acélrúdra felhúzva, felülről egy hidegvágó és egy kalapács segítségével vágták szét. A második lehetséges mód szerint speciális lemezvágóval választhatták el egymástól az egyes láncszemeket.²⁴ A drótspirál szétvágása után a sodronykészítő kis nyitott gyűrűket kapott.²⁵ Ezek végeit egymás fölé hajlította, úgy, hogy egy pár milliméteres szakaszon azok egymást fedték. Ehhez a művelethez kisméretű fogókra volt szükség. Ezután kerülhetett sor az átfedésben lévő részek, vagy akár az egész gyűrű lapítására.

Ezen a stilizált ábrán a sodronygyűrűk formájának változása figyelhető meg a lapítás következtében.

Abban az esetben, ha csak a gyűrű végeit kívánták összelapítani, egy különleges lapító eszközre volt szükség. Ez a szerszám valószínűleg egy nagy erőkarral rendelkező fogó lehetett, melynek szájfelületébe köríves horony volt bele vésve. Ez adta meg a lapított résznek a későbbi formáját, illetve ez akadályozta meg a gyűrű deformálódását azzal, hogy lapításközben egyszersmind „beleült” ebbe a vájatba a karika.

Fontos megjegyezni, hogy a lánckarikák lapítását elméletben kalapálással is meg lehet oldani. A gyakorlati kísérletek azonban bebizonyították, hogy ez a módszer nem igazán nevezhető produktívnak, sőt kisebb eltéréseket eredményez a gyűrűk külső és belső átmérőjében.

A szegecselt sodronyvértek lapított gyűrűit ezután átlukasztották. Erre a célra a hatásosabb módszer az úgynevezett lyukasztó fogó használata.²⁶ Ez

²⁴ A lemezvágó ollók már az ókorban is ismeretesek és használatosak voltak.

²⁵ A sodronygyűrű, lánckarika, láncszem, gyűrű szavak jelentése ebben az esetben megegyezik és egyaránt használatos.

²⁶ Ennek az eszköznek a rekonstrukciója megjelenik Burgess. The Mail-Maker's. i. m.55. és David Edge - John Miles Paddock: Arms and Armour of the Medieval Knight. Crecnt Books. Avenel, New York, 1996. 176.

a szerszám lényegében egy körülbelül 30 cm hosszú kétszárú vasfogó, amely edzett acél lyukasztótűje segítségével áthatol az sodronykarikán. A gyakorlatban kiderült, hogy ezzel a szerszámmal gyorsabb munkavégzés lehetséges. Ráadásul a lyukasztótű nem érintkezik a gyűrűn kívül más kemény felülettel, így az eszközt is ritkábban kell élezni. A tű keresztmetszete itt is lehet kör alakú, vagy négyzetes.

A középkori láncvérték karikáit szinte kivétel nélkül szegecsekkel zárták össze.²⁷ Erre a célra két fajta szegecset használtak: kör keresztmetszetű szegecset, illetve háromszög formájú ékszegecset. Mindkettőt a legcélszerűbb magából a drótból előállítani,²⁸ de az ékszegecs természetesen vékony acéllemezből is elkészíthető. Burgess szegecsek alapanyagának vizsgálatakor arra jutott, hogy azok szinte kizárólag vasból készültek.²⁹

A rekonstrukciós kísérletek során bebizonyosodott, hogy célszerű a húzott drótból készült szegecseket az összelapítás előtt kilágyítani. Ennek oka a dróthúzás, illetve az ékszegecsek esetében a kalapálás általi felkeményedés megszüntetése. Arra a mai napig nem derült fény, hogy a kőrszegecs használatát mikortól váltotta fel az ékszegecs alkalmazása. A gyakorlati eredmények azt mutatják, hogy a két megoldás közötti különbséget az adja, hogy az ékszegecs belső oldala nem türemkedik ki a sodronygyűrű felületéből, ezáltal kevésbé kezdi ki a sodronyvértetek alatt viselt bélelt kabát anyagát.

Említésre méltó a szegecselés egy harmadik, ritka formája is, amelyet duplaszegecses eljárásnak nevez a szakirodalom. Ebben az esetben a lapított gyűrűvégen két lyuk található, amelybe egy miniatűr ácskapocs formájú szegecset helyeztek, majd a szegecsfejeket eldolgozták. Ez az eljárás az előbbieknél bonyolultabb és időigényesebb,³⁰ szerepe pedig a mai napig nem tisztázott.³¹

²⁷ A Sutton Hoo hajósírban talált sisak láncfátylának töredéke kivételt képez. (Cluade Blair: *European Armour, Circa 1066 to Circa 1700*. London 1958. 20.) Ennek részletes vizsgálatát Dominic Tweddle végezte el: *Tweddle D.: The Anglian Helmet* i. m. 998–1081.

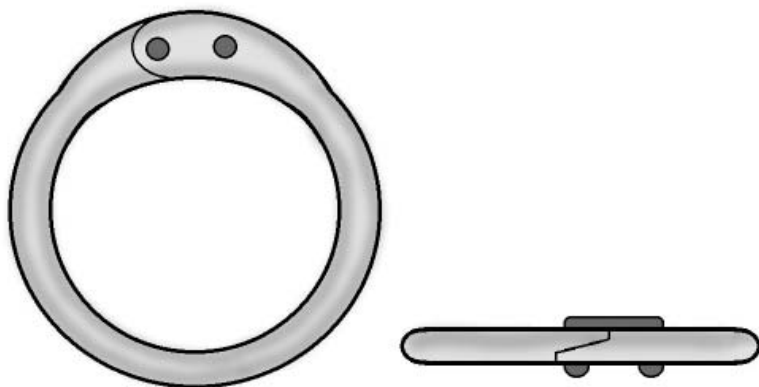
²⁸ Burgess, E. M.: *The Mail-Maker's* i. m. 55.

²⁹ Uo. 55– Ezt az álláspontot osztja: Pfaffenbichler, M.: *Armourers* i. m. 59.

³⁰ Nem csak a kettős lyukasztás és szegecselés okozza ezt az időigényességet, hanem az a tény is, hogy minden egyes kapocs-formájú szegecset pontosan kell elkészíteni.

³¹ Töll László két gondolatot is megfogalmaz a duplaszegecses eljárás alkalmazását illetően. A Kreml fegyvertárában őrzött két darab duplaszegecses láncvért kapcsán (L. sz.: No.4469 és No. 4476) azt feltételezi, hogy ezek a darabok kifejezetten „a sztyeppei nomádok és törökök nyilai ellen” készültek. Másik feltevése az, hogy a duplaszegecses módszerrel a hegesztett eljárással készült darabok szilárdságát akarták helyettesíteni. Továbbá

Az általam végzett kísérleti régészeti rekonstrukciós próbák során kiderült, hogy a duplaszegecses változathoz nagyobb átmérőjű sodronygyűrűkre van szükség, ugyanis csak ezeken lehet elvégezni a kettős lyukasztást.³² Továbbá világossá vált az is, hogy a hagyományos sodronyvért-készítő szerszámoktól különböző eszközökre is szükség van: fontos, hogy a készítő rendelkezzen kettős lyukasztófogóval, ugyanis ennek segítségével lehet egyenlőtávolságú lyukakat előállítani.³³ Ezenkívül ajánlatos a gyors munkavégzés szempontjából egy speciális kettős szegecsnyomó szerszám alkalmazása is.

A duplaszegecses rögzítési mód stilizált ábrája felül- és oldalnézetben.

hozzáteszi, hogy a Royal Armouriesban őrzött két darab duplaszegecses sodronytöredék (L. Sz.: III. 338. és III. 339.) és a Kreml fegyvertárában őrzött darabok közötti kapcsolat nem tisztázott. (Tóll L.: A harci vértetek i. m. 36.) Mindazonáltal, ezen darabok ritka volta miatt elképzelhetőnek tartom, hogy a duplaszegecses eljárás a fegyvertörténet számos kísérleti darabjai közé tartozott, amelyeket nem használtak rokonaikhoz hasonló elterjedtségben. Lehetséges, hogy az eljárás összetettsége nem állt arányban a vért védelmi képességeivel, vagy egyszerűen nem nyújtott többet a korszakban már használt és ismert technikáknál. Ennek a feltevésnek tisztázására azonban további kísérletekre lenne szükség.

³² Ez a feltételezésem magyarázni tűnik ffoulkes észrevételét, miszerint a duplaszegecses sodronygyűrűk mérete feltűnően nagy: a Royal Armouries III. 338.-as töredék átlag átmérője kb. 20 mm, a III. 339.-esé 25 mm. Charles ffoulkes: *The armourer and His Craft*. New York 1988. 62. ffoulkes ezen művének több kiadását is használtam, az 1909-es angol kiadást és az 1988-as amerikaiát is.

³³ Viscount Dillon: *Illustrated Guide to The Armouries Tower of London*. London 1910. 85–86. Kiemelendő, hogy ezen szerszám használata több ezer, vagy tízezer sodronygyűrű lyukasztása esetén feltétlenül szükséges.

A következő folyamatban a sodronykészítők összezárták az egyes sodronygyűrűket, amelyeket a lyukakba helyezett megfelelő formájú ék- vagy körszegeccsel rögzítettek. Az ehhez a munkafázishoz tartozó szerszámokról is csak keveset tudunk.

A szegecseket hideg alakítással is össze lehet zárni, igaz, ez előtt feltétlenül ki kell lágyítani a húzott drótból készült szegecseket. Töll László azt írja, hogy ehhez „mindössze egy erős ütés szükséges.”³⁴ Ez elméletben kétség kívül igaz, ugyanakkor az általam végzett gyakorlati tesztek során kiderült, hogy ez ebben a formában több szempontból is nehézkes. Az első ilyen szempont, hogy a kalapáccsal megfelelő erejű, szögű és irányú ütest kell mérni a szegecsfejre. Egyenletes eredményt ezzel a módszerrel több ezer, vagy több tízezer szegecs esetében nehéz, vagy inkább lehetetlen elérni. Ráadásul az egy vagy néhány ütéssel lezárt szegecsfejek inkább lapos formát eredményeznek, ellentétben a középkori daraboknál szinte kizárólag észrevehető fégömb-formával. Fontos megjegyezni, hogy a helytelenül lezárt szegecsfejek sérülést okozhatnak, vagy károsíthatják a sodronyvért alatt viselt ruhaanyagot. A szakirodalomban előfordul az a megállapítás is, hogy a kalapáccsal végzett kézi szegecselést a szegecs felizzításával együttesen végezték. Azonban ennek módja a mai napig kérdéseket hagy maga után. Töll szerint a szegecsvég izzítását „a mai ötvösök által is használt forrasztópípával” végezték.³⁵ Ez ebben a formájában némileg anakronizmusként hat, sokkal valószínűbb, hogy a sodronykészítők az izzítási folyamatokra hevített faszéntüzelésű kovácstűzhelyt használtak, amelyek tüzét szűrőlángra koncentrálták. Végül a kalapálás ellenében érdemes megemlíteni

³⁴ Töll L.: A harci vértetek i. m. 35. – Eredeti formában: „A szegecsfejek lezárását egyszeri hideg eljárással is meg lehet oldani, mindössze egy erős ütés szükséges hozzá.” Töll minden bizonnyal itt kalapácsütést ért.

³⁵ Uo. 36. – A kiváló fegyvertörténész ezen a ponton talán szüksézávan fogalmaz. A mai ötvösök, vagy vízvezeték szerelők ugyanis magas fűtőértékkel bíró, propán-bután gázzal működő szabványos gázpalackkal bíró forrasztópipákat használnak. Ez a technológia nem állhatott a középkori mesterek rendelkezésére. (Burgess, E. M.: A Reply i. m. 154.) Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy a 20. században benzinnel működő forrasztópipákat is használtak. Elképzelhető, hogy a középkorban valamilyen éghető olajjal működő melegítőeszközt használtak, bár ez a variáció talán kevésbé tűnik valószínűnek. A középkori páncélkészítők rendelkezésére állhatott azonban a faszén-tüzelésű hevített kovácstűzhely, amellyel akár kisméretű koncentrált szűrőlángot is lehet produkálni. Így úgy vélem, ez megoldás a legvalószínűbb, egyszersmind a történelmileg leghitelesebb is.

egy fontos érvet, miszerint akár kisméretű szegecselő kalapáccsal is nehéz hozzáférni a szegecsfejhez. Ennek oka az, hogy a szegecselendő gyűrű egyik oldalát a készítő eleve bal kezével, egy kisméretű fogó segítségével tartja, így már nehézkes a hozzáférés. Tovább nehezíti a kalapáccsal történő munkát az, ha a szegecselendő gyűrűhöz számos más (általában négy) gyűrű van hozzászőve. Ez 0,8 cm-es külső átmérőnél kisebb gyűrűknél már nem kivitelezhető.

A fenti okokból kiderült, hogy a szegecses kézi kalapálása nehézkes és nem igazán mondható produktívnak. Ezért valószínűnek tűnik, hogy a középkori sodronykészítők más szerszámot használtak erre a műveletre. Ebben az esetben a korabeli ábrázolások vannak segítségünkre. Matthias Pfaffenbichler három művészi reprezentáción véli felfedezni a szegecses összenyomására használatos szegecsnyomó fogót.³⁶ Sajnos azt nem határozza meg, hogy az egyes ábrázolásokon belül melyik szerszámmra gondol.³⁷

A rendelkezésre álló képi források segítségével sikerült rekonstruálni a szegecsnyomó szerszámot. A kísérleti régészeti tesztek alapján kiderült, hogy ennek a szerszámnak a kényelmes használat érdekében 25-30 centiméter hosszú szárakkal kell rendelkeznie. A szerszám lapító pofájában egy kis félgömb alakú mélyedésnek kell lennie, ami kialakítja a szegecs fejének végső formáját.³⁸ Az így készített szegecsfejek formája megegyezik a középkori vértéken megfigyelhető szegecsfejek alakjával. Ráadásul a művelet közben nem szükséges a szegecs melegítése,³⁹ tehát a szegecshúzás hidegen elvégezhető.⁴⁰

³⁶ A három illusztráció helye: Boccaccio, *Des clercs et nobles femmes* (Bib. Reg. 16. G. fol.11.), Hausbuch der Mendelschen Zwölfrüderstiftung (Stadtbibliothek Nürnberg, Németország. L.sz.: Hs. Amb. 317 fol., fol. 40v.) és Jost Amman, *Stande und Handwerker* (a sodronying készítő). A kora újkorban is megjelenik ez az eszköz Weigel *Ständebuch*-jában (1689). L. *Pfaffenbichler, M.*: *Armourers* i. m. 54.

³⁷ Uo. 54.

³⁸ Ezzel az eljárással mind az ékszegecs-, mind a körszegecs-fejek megfelelően, gyorsan, és egyenletesen elláthatóak.

³⁹ Alan R. Williams a legfejlettebb, legigényesebb eljárásnak a szegecses izzítás általi lapítását tartja. L. *Williams, A. R.*: *Manufacture* i. m. 108. Mindazonáltal érdemes hozzátenni, hogy az izzított szegecs másodpercek alatt kihűl. Williams az izzított állapotban történő szegecselés bizonyítására azt a tényt alkalmazza, miszerint a gyűrűvégek fémmikroszkópos vizsgálatával kimutatható, hogy a gyűrűk ezen a részei hevítve voltak. Véleményem szerint ez nem feltétlenül lehet bizonyítéka az izzott állapotban történő szegecselésnek, ugyanis ezeket a részeket az egymásra lapítás előtt is ki kellett lágyítani. Álláspontom szerint ennek a nyomait láthatta a szerző.

⁴⁰ Természetesen ez esetben is előre kilágyított vas szegecses használandók.

Ezen felül a gyűrűhöz való hozzáférhetőség sem okoz problémát, mint a kézi kalapálás esetében. Így a kísérleti régészeti eredmények és a korabeli ábrázolások egybevágó tanulságainak fényében valószínűnek tartom, hogy ezt a legcélszerűbb megoldást alkalmazhatták a középkori sodronykészítők.⁴¹

A sodronyvért-készítők egy gyűrűhöz négy másikat kapcsoltak. Így létrejött a láncvért alapegysége, amelyből a későbbi munkafázisok során felépítették a vértet egészét. Ezen egységek mellett használtak szűkítő és bővítő technikákat, illetve a láncingekbe beépítettek tágulási zónákat is.

A középkori sodronykészítők az úgynevezett „nyitott gyűrűk” mellett alkalmaztak „zárt gyűrűket” is.⁴² Ezeket a zárt gyűrűket alternatív sorokban használták.⁴³ Edward Burgess szerint ezek a zárt gyűrűkből álló alternatív sorok a 15. század első felénél korábbra datálhatók.⁴⁴ William Burgess vélekedése szerint a zárt gyűrűknek a készítésben volt szerepük, ugyanis meggyorsították azt, mivel ezeket a szemeket nem kellett szegecselni.⁴⁵

Vélhetően zárt gyűrűk a Budapesti Történeti Múzeum egyetlen láncingjéből. Ezek a láncszemek a kihullott darabokból lettek kiválogatva. (Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, szakleltári sz.: 50.)

Zárt gyűrűket két fajta módon lehet készíteni. Az első módszer, miszerint egy vékony vaslemezből vagy kettőslyukasztással gyűrűt ütnek ki, vagy

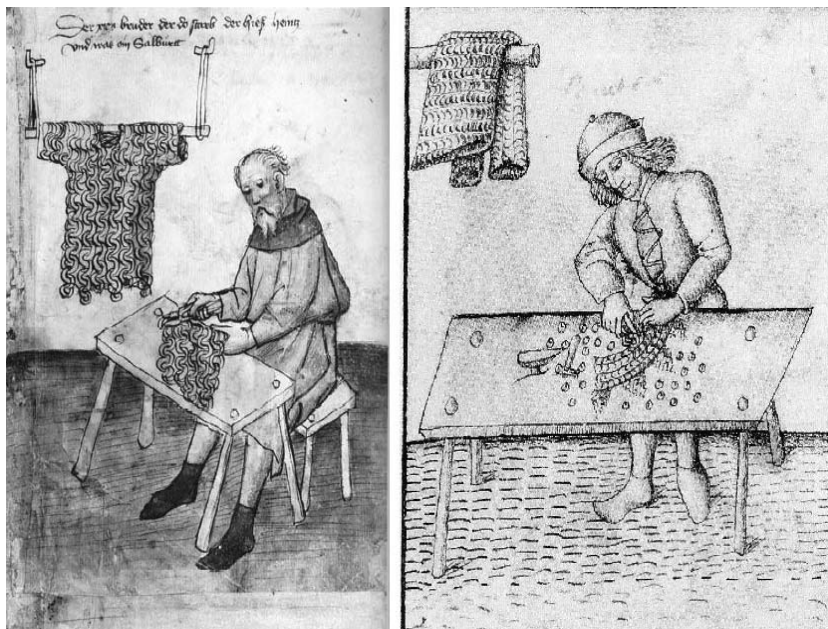
⁴¹ Vegard Vike az általa vizsgált sodronyminták szegecsfejei alapján szintén ilyen szerszámmal tart valószínűnek. L. *Vegard Vike*: Ring Weave. A metallographical analysis of ring mail material at the Oldsaksamlingen in Oslo. Oslo 2000. 11.

⁴² Nyitott gyűrűnek nevezik azokat a láncszemeket, amelyeket a drótspirálról való levágást követően összezártak, ellapítottak és összeszegecseltek. A zárt, avagy „szolid” gyűrűk ezzel szemben más eljárással készültek. Vagy nem feltekert drótból lettek előállítva, vagy kovácshegesztéssel zárták össze ezeket.

⁴³ *Pfaffenbichler, M.*: Armourers i. m. 59. és *Burgess, E. M.*: The Mail Shirt i. m. 202. és *Tweddle, D.*: The Anglian Helmet i. m. 1075., valamint *Vilella, J. R.*: Examination i. m. oldalszám nélkül.

⁴⁴ *Burgess, E. M.*: A Reply i. m. 152.

⁴⁵ *Burgess, W. - De Cosson*: Catalogue i. m. 556–566.

Az alábbi ábrázolásokon megfigyelhető a szegecsesek összelapítására használt fogók, illetve használatuk. Balra: Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung (Stadtbibliothek Nürnberg, Németország. L.sz.: Hs. Amb. 317 fol., fol. 40v.) Jobbra: érdemes megfigyelni a sodronyvért-készítés néhány eszközét: munkaasztal, kisméretű hegyes szarvú üllő, kalapács és szegecsnyomó fogó. (Jelen illusztráció a Példabeszédek könyvéhez készült 1470 körül, francia munka.)

a lemez kilyukasztása mellett a szélét levágják, és a vágási éleket lereszelik. Azonban ez a módszer meglehetősen lassú és nagy anyaggazárlással jár. Talán ezért is ritka ezen eljárás használata a középkori sodronyvértetknél.⁴⁶

Gyakoribbnak és praktikusabbnak tűnik a zárt gyűrűk másik lehetséges előállítás módja, melyben – a szegecselt gyűrűkhöz hasonlóan – a húzott drótból készült láncszemet kovácshégesztéssel zárják össze. Erre az eljárásra utalnak J. R. Vilella metallográfiai vizsgálatának eredményei is.⁴⁷ Az általa

⁴⁶ Williams, A. R.: The Knight i. m. 30. – Blair is ezt az eljárást tartotta valószínűnek. L. Blair. European Armour i. m. 188.

⁴⁷ Vilella valószínűsíti, hogy az általa a Metropolitan Museum of Arts anyagában vizsgált sodronyvérték között nincs olyan, fémlapból történő lukasztással készült, vagy ennek nyomai a korrózió miatt nem észlelhetőek. Valószínűbbnek tartja inkább a hegesztett eljárás alkalmazását. L. Vilella, J.R.: Examination i. m. oldalszám nélkül. Ezzel szemben

vizsgált mintákban azonosított nem fémcs zárványokat, amelyek egyrészt arra utalnak, hogy ezek a gyűrűk húzott drótból készültek, másrészt arra, hogy a láncszemek összezárására kovácshegesztést alkalmaztak a készítők.⁴⁸ Mindazonáltal a hegesztési kötés nyomait nem sikerült azonosítani.⁴⁹

A gyűrűk kovácshegesztéssel történő lezárásának módját a mai napig nem sikerült megnyugtatóan rekonstruálni.⁵⁰ Az eljárás során az egymásra hajtott gyűrűt egy fogó segítségével a kovácstűz koncentrált tűzébe helyezték, amíg az el nem érte a hegesztési hőmérsékletet.⁵¹ Amikor a gyűrű fehér színűen izzott, azt az üllő fölé helyezve egy kalapácsütéssel tudták összezárni.

Kísérleteim egybevágóan Tweddle professzor tapasztalataival, miszerint a láncszem másodpercek alatt kihűl. Így a készítőnek gyorsnak, pontosnak és tapasztaltnak kellett lennie, valamint csak egy, maximum két kalapácsütésre volt lehetősége.⁵² Fontos megjegyezni, hogy az izzó sodronygyűrűt az üllőre csak az első kalapácsütés pillanatában lehet ráhelyezni, ugyanis a hőátadás miatt a kisméretű gyűrű gyorsan kihűl.⁵³

A láncszemek készítése után érdemes kitérni a sodronyvértezetek hőkezelhetőségének kérdésére is. A sodronyvértezetek alapanyagául szolgáló lágyvasat cementálással ellenállóbbá lehet tenni. Ez az eljárás már az érett középkortól ismert volt a sodronykészítők számára. Erről a folyamatról két korabeli leírás is fennmaradt. Az első, a 12. századból Theophilus munkájá-

Vike az általa vizsgált daraboknál a hidegen történő duplalyukasztást valószínűsíti: *Vike, V.: Ring Weave i. m. 14., 13 és 38.*

⁴⁸ A nemfém anyagok előfordulása és azok ívelt mintája is a húzott drótból történő készítésre utal. L. *Vilella, J. R.: Examination i. m. oldalszám nélkül, 6. és 7B ábrák.*

⁴⁹ Ennek oka a felület korróziója.

⁵⁰ Véleményem szerint a tudományos igényű rekonstrukcióhoz Dominic Tweddle jutott a legközelebb, ugyanakkor az általa kapott eredmény elmarad a középkori leletek minőségétől. Erre l. *Tweddle, D.: The Anglian Helmet i. m. 1067.*

⁵¹ Körülbelül 1200-1350 °C, az anyag összetételétől függően.

⁵² Elméletben elképzelhetőnek tartom a gyűrűk ömlesztő hegesztéssel történő összezárását is, bár gyakorlati megvalósítása vitatható. Ezen módszer szerint az egymásra lapolt gyűrűvégeket a kovácstűz fölé helyezve, és olvadásig hevítve azokat, össze lehetne olvasztani. Ez magyarázná az egyes leteken tapasztalható „megfolyt formát” és azt, hogy ezeknek a részeknek miért nem lapos a keresztmetszetük. Mindazonáltal kétséges az ismertetett módózat megvalósítása, gyakorlati kivitelezhetősége, így ezen felvetés tisztázása további kísérleteket igényel.

⁵³ *Tweddle, D.: The Anglian Helmet i. m. 1066.*

ban,⁵⁴ a második Giambattista della Porta tollából 1589-ből.⁵⁵ Porta művének egyik bekezdése kifejezetten a sodronyvértezetek edzésével foglalkozik, így részletesen nyomon tudjuk követni, és rekonstruálni is tudjuk ezt a folyamatot. Az edzeni kívánt anyagot egy cserépedénybe kell helyezni, illetve a sodrony mellé faszenet és egyéb porokat kell alkalmazni. Porta szerint 4,5–5,4 kg vashoz 1,1 kg szénpor szükségeltetik. A sodronyvértet vízzel be kell nedvesíteni, és így kell belegurítani a szénporba, amely egyenletes mértékben ráta-pad a vásra. Ezután ezt a már említett kerámia edénybe kell helyezni, aminél fontos, hogy lezárása légmentes legyen. Az edényt meghatározott ideig tűz fölé kell helyezni. A következő lépésben szét kell törni a kerámia edényt, és a vörösen izzó sodronyt vízbe kell mártani. Az így kapott martenzites szövets⁵⁶ kemény, ugyanakkor rideg és törékeny is. A láncvért letisztítása után kerül sor a megeresztésre. Ekkor az egész sodronyt egy vörösen izzó vaslapra kell helyezni, majd vízbe mártani. A vaslap talán a sodronyvért egyenletes melegítésére szolgált. Az újbóli felmelegítéssel a martenzites szerkezet szferoiditté alakul. A végtermékként kapott anyag szilárd, ugyanakkor rugalmas lett. Ez a folyamat voltaképpen a cementáló kéregedzés.⁵⁷ Az ilyen módon edzett sodronyvértek képezik a sodronyvért-készítés technikai csúcspontját.

A sodronyvért-készítés műhelyszintű munkaszervezése

Miután sikerült rekonstruálni a láncvértek készítéshez használt szerszámokat, eszközöket és eljárásokat, érdemes kitérni az ezekhez szorosan kötődő munkafázisokra. Sajnálatos módon magukról a műhelyekről és ezek szervezettségéről viszonylag kevés információ áll a kutatók rendelkezésére, annyi azonban bizonyosra vehető, hogy a készítés már viszonylag korán specializ-

⁵⁴ *Thephilus Prebyter*: De diversis Artibus. London 1961.72.

⁵⁵ Eredeti címe: *Magiae Naturalis*. Modern kiadása: Porta G. B.: *Natural Magic*. New York 1957. (Reprint) 308.

⁵⁶ Az edzett acélokban ausztenitből keletkező vascementit szöveteleme; kemény, rideg, tű alakú kristályok.

⁵⁷ Töll L.: A harci vértézetek i. m. 37. – Érdemes megjegyezni, hogy E. Martin Burgess korábbi vélekedésével vitatta a sodronyvértek kéregedésének bizonyosságát: *Burgess, E. M.*: A Reply i. m. 151. A frissebb kutatások és a meglévő írott források tükrében azonban ez a vélekedés mára már elvesztette érvényességét.

zálódott volt.⁵⁸ A szakirodalom szerint a 13. századra már kimutatható, hogy a sodronyvért-készítés jelentős mértéket öltött a dél-német területen, illetve Észak-Itáliában. Ennek oka, hogy ezeken a vidékeken fontos kereskedelmi utak haladtak keresztül, valamint az Alpok két oldalán, a hegyekből lezúduló gyorsfolyású folyók energiát, a közeli ércbányák pedig elegendő alapanyagot szolgáltatottak a nagy mennyiségben történő előállításra.⁵⁹ A 13. századtól Milánó városának fegyveripari fejlődése nyomon követhető az írásos források tükrében.⁶⁰ Ekkora a termelés már nagy mennyiségben zajlott,⁶¹ lényegében a tömegtermelés jeleit mutatva.⁶² A több ezer, vagy több tízezer gyűrűből álló láncvérték előállításához gyors termelésre volt szükség, ezért a műhelyeken belül szakosodásra, a műhelyek között együttműködésre volt szükség. Elképzelhető, hogy a műhelyek beszállítói hálózattal rendelkeztek, illetve kereskedelmi partnereik is voltak. Az egyes sodronyvértek minőségét pedig a rézgyűrűkre vésett vagy préselt, mester- vagy céhjelzések hivatottak garantálni. A következőkben ennek az összetett rendszernek az alsóbb fokozatát, a műhelyek szervezettségét vizsgálom meg.

A szakirodalom egyetért abban, hogy a sodronyvértek készítését nem magányosan dolgozó egyének végezték, hanem mesterek, akik alatt alkalmazottak és/ vagy segédek dolgoztak.⁶³ A mester végezte az összetettebb és nagyobb tapasztalatot igénylő műveleteket (sodronyszövés), illetve ő hangolta össze, szervezte meg a munkát. Az egyszerűbb munkafolyamatokat pedig minden bizonnyal betanított munkások végezték.⁶⁴ Ez a forma lehetett az alapja a sok évszázadon átívelő sodronyvért készítésnek. Az 1940-es években, Szudánban még mindig ilyen felosztás szerint dolgoztak a láncing-készítők. Arkell leírása szerint két sodronykészítő inas intézte az egyszerűbb feladatokat, míg a nagyobb gyakorlatot igénylő eljárásokat a mesterük végezte.⁶⁵

⁵⁸ Blair, C.: *European Armour* i. m.188. – Pfaffenbichler Milánó esetében jelenti ki ugyanazt, mint Blair: *Pfaffenbichler, M.: Armourers* i. m. 13.

⁵⁹ Uo. 13.

⁶⁰ A Datini Archivumok, *Chronicon Extravagans* leírásai és francia utazók leírásai alapján. L. Blair, C.: *European Armour* i. m. 79.

⁶¹ Uo. 79.

⁶² *Pfaffenbichler, M.: Armourers* i. m. 56.

⁶³ *Burgess, E. M.: The Mail-Maker's* i. m. 48.

⁶⁴ *Williams, A. R.: Manufacture* i. m. 105.

⁶⁵ A. J. Arkell: *The Making Of Mail At Omdurman*. KUSH 4. (1956) 83–85.

Sajnos ezen az egyszerű modellen kívül más információ nem áll rendelkezésünkre a műhelyen belüli munkamegosztásra, az ott dolgozók számára nagyságrendjére vonatkozólag. Ez csak a készítési metódusok nyomán rekonstruálható. E. Martin Burgess leírta, hogy a sodronyvért-készítésnek a nagy mennyiségű termelés miatt gyorsnak kellett lennie, ezért célszerű volt, hogy minden munkafázist egy-egy személy végezzen.⁶⁶ Így minden munkásnak csak néhány szerszámmal kellett dolgoznia egy egyszerű eljárásan. Ennek köszönhetően a dolgozók betanítása is gyors volt. A hatékony munkát a már említett magasan képzett mester koordinálta.

Készítési tapasztalataim alapján minimum öt alapvető munkaegység különböztethető meg. Először a drótot kellett kellő vastagságúra húzni. Fontos megjegyezni, hogy egy műhely akár különböző vastagságú alapanyagokból is dolgozhatott, a vért típusától, valamint a megrendelői igényektől függően. Elképzelhető, hogy a drótok húzását nem az egyes műhelyek végezték, hanem az alapanyagot dróthúzó malmoktól vásárolták. Ezt követte a drót feltekerése és elvágása. Az ez után történő fázisban a nyitott drótkarikák végeit egymásra hajtották, ellapították és kilyukasztották. Ezután, vagy inkább eközben a drót alapanyagból kör keresztmetszetű, illetve ék formájú szegecsket készítettek. A sodronyvért készítésének utolsó fokozatában a mester összeszegecselte a nyitott gyűrűket és „megszőtte” a láncpáncélt. Tehát ha egy minimális értékkel számolunk, akkor egy műhelyben minimum négy vagy öt embernek kellett dolgoznia. A termelés folyamatossága érdekében ez a néhány dolgozó nem vehette át a másik munkakörét, hiszen a mestert szüntelenül el kellett látniuk sodronygyűrűkkel és szegecssekkel. Hozzá kell tenni, hogy az általam felvázolt modell nem számol a zárt gyűrűk készítésével. Továbbá elképzelhető, hogy nagyobb készítési kapacitással rendelkező műhelyek is léteztek.

A milánói sodronyvért-készítés méreteire tudunk következtetni Galvano Fiamma 14. századi leírásából. A *Chronicon Extravagans* szerint „csupán a sodronyvértek készítői egyedül százan vannak, nem is említve a megszámlálhatatlan alkalmazottakat, akik alattuk dolgoznak, és bámulatos készséggel elkészítik a lánckarikákat.”⁶⁷ Hogyha kiindulásnak vesszük a Fiamma által leírt száz mestert, akik alá a fentebb leírtaknak megfelelően minimum négy-öt alkalmazottat számolunk, akkor azt kapjuk, hogy a 14. század eleji Milánóban legkevesebb

⁶⁶ Burgess, E. M.: *The Mail-Maker's* i. m. 50.

⁶⁷ Blair, C.: *European Armour* i. m. 188.

félezen dolgoztak csupán sodronyvért-készítésben.⁶⁸ Talán ez a becsült érték segít rávilágítani a sodronyvért-készítés nagyságára, illetve a láncvért korabeli jelentőségére. Valószínűleg ez a szervezet a század végére még tovább fejlődött. A vízi energiával meghajtott nehézgépek segítségével dolgozó kisüzemek a munkamegosztás révén tömegtermelésre rendezkedtek be.⁶⁹

Összegzés

A fenti eredmények alapján úgy tűnik, hogy a szerszámhasználat terén a kalapálás szerepe jóval kisebb lehetett a korábban gondoltaknál. A sodronygyűrűk gyors és hatékony ellapítására, valamint szegecselésére ez a módszer kevésbé megfelelő, mint a préselő szerszámok és a szegecsnyomó-fogó használata. Utóbbi eszközzel kiváltható az izzított állapotban történő szegecselés komplikált művelete. Ráadásul utóbbi eszközök jelenlétére a kortárs képi források is utalnak. A láncszemek lyukasztásánál is bebizonyosodott, hogy a kalapács és lyukasztótű használata helyett kényelmesebb és gyorsabb megoldást jelent a lyukasztófogó használata.⁷⁰

Az általam végzett rekonstrukció során kiderült, hogy a zárt gyűrűk esetében ésszerűbb a készítést húzott drótból végezni a lemezből történő dupla lyukasztás helyett. Ez talán magyarázatot adhat arra a tényre, hogy a fennmaradt darabok zárt láncszemei között az előbbi eljárás miatt sokkal gyakoribb az utóbbinál.

A rekonstrukciós tapasztalatok alapján elmondható, hogy a készítési munkafázisok elvégzése külön részenként értendő, amelyeket jórészt betanított segédek végeztek. Az általam meghatározott négy-öt alapvető munkakört rá-

⁶⁸ Ezen mennyiségből kiindulva elképzelni is nehéz, hányan dolgozhattak ekkor a milánói fegyveriparban, amelyben a láncvért-készítők mellett tevékenykedtek (lemez) páncélverők, fegyverkovácsok, bőrművesek, pajzskészítők, késes mesterek, patkolókovácsok és az egyes kiegészítőket elkészítők stb. Továbbá ehhez a nagyságrendi becsléshez sorolhatók a beszállítói hálózatok, a korabeli céhszövetségek, valamint a kereskedőházak alkalmazottai is.

⁶⁹ Burgess, E. M.: A Reply i. m. 152. – Amint Burgess szóhasználatából is kitűnik, ezek a jelek már a preindusztriális éra jeleit mutatják.

⁷⁰ Fontos megjegyezni, hogy a lyukasztófogó már E. Martin Burgess munkájában megjelent. L. Burgess, E. M.: *The Mail-Maker's* i. m. 48–55. Azonban lyukasztófogó és lyukasztótű felhasználhatóságának összehasonlítását eddig még nem végezte el más kutató.

vetítve Galvano Fiamma leírására valószínűsíthető, hogy a láncvért-készítés egyik legjelentősebb központjában, a 14. századi Milánóban a sodronyvértek előállítása valóban jelentős méreteket öltött. Ezen mesterség mértéke, igényei és szervezettsége a dél-német területen is hasonló lehetett. További kutatás szükséges annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy a szakma a késő középkori Európa más részein is virágzott-e.⁷¹

⁷¹ Mindazonáltal elképzelhető, hogy a 15. században a sodronyvért-készítés meghonosodott Európa más részein is, hasonlóan a lemezpáncél készítéshez. Ugyanakkor ahhoz nem fér kétség, hogy a sodronyvért-készítés legnagyobb központjai az észak-itáliai és dél-német városok maradtak. Claude Blair egy 16. századi angol szövegre alapozva elképzelhetőnek tartja, hogy a láncvért-készítést a 16. századi Londonban már művelték. L. *Claude Blair: A 16th Century Reference To The Making of a Coat of Mail. The Journal of the Arms & Armour Society. London 2005. 106.*

**SZABOLCS LÁSZLÓ KOZÁK-KÍGYÓSSY:
MAKING MEDIEVAL MAIL ARMOUR – RECONSTRUCTING
A CRAFT AND ITS INSTRUMENTS USING CONTEMPORARY
WRITTEN-, PICTORIAL-, MATERIAL SOURCES AND
EXPERIMENTAL ARCHEOLOGY**

This research is focusing on the reconstruction of making medieval mail armour. Within the examination it was possible to recreate the tools that are necessary to make the medieval mail armour. These instruments were based on contemporary written sources- and works of arts. With these equipment tests were made to recognize both the most productive ways of making the mail garments and the working operations as well. Considering the former achievements of the scientific literature, the art of mail-making has come to life.

The new results were comparable with previously known original written sources, thus it was possible to define the procession of case-hardening, and it was likely to ascertain the lower levels of the organization of making mail. With this information it is possible to draw conclusions about the extent and significance in the XIVth century Milan.

Keywords mail armour, tools, experimental archeology

LADOS TAMÁS

*Megjegyzések a pannonhalmi gyermektized történetéhez**

Bevezetés

JÓL ISMERT TÖRTÉNET, hogy miután Szent István győzelmet aratott a trónjára törő Koppány felett, a legyőzött somogyi lázadók egyházi tizedeit a Pannonhalmi Apátságnak adományozta. A tizedkiváltságot magában foglaló, szövegbéli keltezése szerint 1001. évi oklevél¹ mellett számos elbeszélő forrás, illetve okleveles adat tudósít a bencés szerzetesek Somogy megyei tizedszedéséről. Így bár meglehetősen ellentétes álláspontok alakultak ki az oklevél hitelességével, illetve azzal kapcsolatban, hogy a gyakorlatban mit is tartalmazott Pannonhalma Istvántól szerzett privilégiuma, abban azonban teljes konszenzus uralkodik a vonatkozó szakirodalomban, hogy maga a somogyi tizedadomány megtörtént.

Koppány lázadása és a somogyi tizedek eladományozása történetének léteznek azonban egy mellékszála is. A Hartvik püspök által szerkesztett Szent István-legenda közlése szerint az államalapító uralkodó olyan szigorú volt a lázadók megbüntetésére, hogy még azt is megparancsolta, hogy amennyiben valamely somogyi családban tíz gyermek születne, úgy a tizediket az apátságnak kell adniuk.²

* Jelen dolgozat a szerző XXXI. OTDK-n bemutatott pályamunkájának és mesterszakos diplomamunkájának részlete. Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet témavezetőmnek, Thoroczky Gábornak a tanulmány elkészítése során nyújtott értékes segítségéért.

¹ *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Szerk. Györffy György. Bp. 1992. 39–41.

² *ipsius suffragio domitorum decimationibus simile fecit episcopiis, constituens ex omnibus eorum facultatibus tam stricte decimas dari, ut si cui decem liberos habere contingeret, decimam prolem Sancti Martini cenobio daret. – Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo opera praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) II. 409–410.*

A gyermektized gondolata számos megoldásra váró kérdést vet fel, így nem meglepetés, hogy a múlt század folyamán élénk viták folytak körülötte a hazai szakirodalomban. A meglehetősen szokatlan adónem pusztá léte is kétségbe vonható annak fényében, hogy már a gyermektizedet elsőként említő elbeszélő forrás is egy teljes évszázaddal a Szent István-i adomány után keletkezett, míg a konkrét gyakorlatot alátámasztani látszó okleveles adataink csak a 13. század első feléből maradtak ránk. Ugyancsak problémaként merülhet fel egy ilyesféle adomány gyakorlati célja is. Minthogy tíz gyermek születése a középkorban sem volt mindennapi esemény, megkérdőjelezhető az adónem anyagi motivációja. Különösen igaz ez annak fényében, hogy tisztázásra vár azon társadalmi csoportok körének meghatározása, akiket ténylegesen sújthatott gyermekeik beszolgáltatásának kötelezettsége. Végezetül meghatározásra várnak a gyermektized gyakorlatának időbeli keretei is. Sem a késő középkorból, sem az azt követő évszázadokból nem ismerünk példát arra, hogy az apátság kísérletet tett volna a somogyi népesség ilyen formában történő dézsmálására. Így mindenképpen kérdéses lehet a gyakorlat megszűnésének ideje és oka.

Nem kevésbé érdekes, bár merőben más jellegű problémát vet fel, ha a gyermektized létezésének lehetőségét elvetjük. Ebben az esetben tisztázásra vár a hagyomány eredete. Elképzelhető ugyan, hogy egy korabeli félrefordítás vagy épp egy költői túlzás eredményeképpen került lejegyzésre a Hartvik-legendában szereplő elbeszélés, de nem kizárható egy, a szövegrész keletkezésének idején vitatott kiváltság teljesen tudatos hangsúlyozása sem.

Jelen tanulmányban az eddigiekben részletezett kérdéseket szeretnénk minél több oldalról körüljárni. Ennek jegyében először a gyermektized történeti szakirodalomban való tárgyalását ismertetjük a felmerült problémák mentén. Bár a 19. század utolsó évtizedei óta jelentős kutatók foglalkoztak a kérdéssel, elmondható azonban, hogy az egyes szerzők általában csak érintőlegesen vizsgálták a témát, így sokszor csupán egy terjedelmes lábjegyzetben találkozhatunk valamelyik történész határozott állásfoglalásával. Meglátásunk szerint ez már önmagában indokoltá teszi egy kutatástörténeti áttekintés elkészítését.

Ezt követően a rendelkezésünkre álló forrásokból kiindulva vizsgáljuk a gyermektized körül felmerült problémákat. Különös figyelmet szentelünk Hartvik püspök tevékenységének, akinek személye mindenképp kulcsfontosságúnak tekinthető a kérdés vizsgálatát illetően, függetlenül attól, hogy

a gyermektizedet létező intézménynek vagy pusztá legendának tekintjük. Vizsgálat alá vonjuk a pannonhalmi gyakorlattal párhuzamba állított nyugat-európai egyházi kiváltságokat is. Részletesen elemezzük a meissenai püspök 971. évi privilégiumát, melynek jelentőségére Györffy György hívta fel a figyelmet, és amely mind időben, mind földrajzilag alkalmas lehet, hogy az esetleges pannonhalmi kiváltság alapjául szolgáljon. Végezetül kísérletet teszünk arra is, hogy felvázoljunk egy olyan modellt, melyben a gyermektized intézménye működhetett a korai magyar történelemben.

Kutatástörténet

A gyermektized problémája a 19. század végén került először a kutatói érdeklődés homlokterébe, amikor Karácsonyi János és Pauler Gyula a Hartvik-legenda keletkezéséről szóló vita során vizsgálat alá vonták a legendszöveg erről szóló közlését. Bár disputájuknak csak egy mellékszálát képezte a gyermektizedről alkotott véleményük kifejtése, mégis meglehetősen alapossággal agyaztak meg a későbbi kutatásnak.

Tanulmányában Karácsonyi határozottan elutasítja, hogy a gyermektized egy valós intézmény lett volna. A *decimae liberorum* kifejezés alatt ugyanis szerinte nem a tizedik utód egyházi szolgálatba adásának kötelezettségét kell érteni, hanem a *liberorum denarii*, tehát a szabadok adója példáján, a szabad jobbágyok és vendégek rendes dézsmáját. Ezen társadalmi csoport tizedkötelezettségét véli felfedezni Szent László első törvénykönyvének 27. illetve 30. fejezetében is.³ Kézenfekvő ellenérvként fogalmazza meg a gyermekek ilyen módon való tizedelésével kapcsolatos forráshiányt is. Nem találkozunk ilyen adónemmel sem az 1001. évi pannonhalmi oklevélben szereplő tizedköteles jövedelmeket tartalmazó felsorolásban, valamint az apátság 13. század közepi jövedelmeit összesítő Albeus-féle összeírásban sem. Számos okleveles forrás áll rendelkezésünkre, melyek ugyancsak tartalmaznak különféle felsorolásokat a dézsma által érintett javakról. Ezek egyike sem tartalmaz még csak utalást sem arra, hogy ilyesféle gyakorlat valaha is jellemző lett volna a Magyar Királyság területén. Ez vezet minket tovább Karácsonyi következő érvéhez. A Hartvik-legendában ugyanis szerepel a Nagyobbik Legenda azon közlé-

³ Karácsonyi János: Kik voltak az első érsekek: első közlemény. Századok 26. (1892) 32–33.

se is, mely szerint István a püspökségekhez tette hasonlatossá az apátságot a tizedjog révén. Minthogy pedig a püspököknek rendes esetben nem járt a gyermektized, a „püspökségekhez hasonlatossá vált” apátság sem rendelkezhetett efféle többletjoggal. Gyakorlati oldalról megközelítve a kérdést rámutat arra is, hogy problémás egy olyan jövedelem létezésével számolni, mely tényleges hasznot nem nyújthat. Márpedig a gyermektized, minthogy a Hartvik-legendában részletezett formájában csak kevés családot érinthetett volna, Karácsonyi meglátása szerint semmiképp sem tekinthető olyan adománynak, mely akár az adományozó, akár az adományozott részéről bármiféle tényleges jelentőséggel bírt volna. A Hartvik-féle legenda közlését egy nyilvánvaló félreértésként magyarázza, amit a hazai viszonyokat rosszul vagy csak kevésbé ismerő külföldi szerző okozott azzal, hogy a *liberorum decima* kifejezést hibásan értelmezte. Ezen gondolatot folytatva zárja ki annak lehetőségét, hogy Hartvik a győri püspök Harduinnal legyen azonos, hiszen egy püspök maga is szedte a tizedet – többek között a szabadok tizedeit is – így elképzelhetetlen, hogy ekkora hibát vétson legfőbb jövedelmének magyarázata során.⁴

Karácsonyi meglátásaira adott válaszában Pauler sajnos meglehetősen nagyvonalúan járt el, amikor a *liber* kifejezés kettős jelentéséből⁵ fakadó probléma részletezésétől eltekintett, ugyanakkor vitapartnere két másik észrevételére már megfelelt.

Az elmélet, miszerint a helyi viszonyokat nem ismerő külföldi félreértésből eredeztethető Hartvik leírása, Pauler szerint nem állja meg a helyét. Amennyiben a legendában foglalt részlet valóban képtelenség, akkor valószínűtlen, hogy épp ezt a legendaszöveget emelték volna többszörösen is az államalapító király kultuszának legfőbb forrásává. Márpedig a gyermektizedet tartalmazó Hartvik-legendája egyaránt vált elismertté a királyi udvarban és a pápai Kúriában is. Utóbbit bizonyítja, hogy a pápa még az 1349. illetve az 1350. években is a kérdéses fejezet hiteles átírásával erősítette meg Pannonhalmát annak Somogy megyét illető jogaiban.⁶

A Karácsonyi által felhozott forráshiányt természetesen elismeri Pauler, de az ebből levont negatív végkövetkeztetést nem tartja meggyőzőnek. Ugyan a pannonthalmi alapítólevél felsorolásában valóban nem szerepel a születendő

⁴ Uo. 33–34.

⁵ Ti. „gyermek” vagy „szabad ember”

⁶ Pauler Gyula: A Hartvik-legendáról. Századok 26. (1892) 287.

gyermek mint tizedköteles érték, de a *de omnibus negotiis* kifejezést követően feltüntetett javak már csak példaként értelmezhetők, így azokon kívül más tizedköteles *dolgok* is lehettek. Nem vitatja, hogy a hagyományosan a püspököknek járó rendes dézsma nem tartalmazta a gyermektizedet, de nem is szükséges ennek nyomait keresnünk, hiszen a Hartvik-legenda is egyértelműen szól arról, hogy a Pannonhalmának juttatott tized ezen része rendkívüli szigorúság eredményeképpen lett kiróva a somogyiakra.⁷ Ezen forrásközlés nem állítja tehát, hogy a gyermektized mindennapos lett volna, sokkal inkább annak egyedi mivoltára utal. A források hiányát éppen a gyakorlat sajátosságaival magyarázza Pauler. A családonként születendő tíz gyermek ritka mivolta eredményezhette, hogy a konkrét gyakorlat írásos bizonyítékai is csekély számban keletkeztek eredetileg. A neves kutató ez irányú érvelését kétségtelenül helytállónak fogadhatjuk el a mai napig, mégis egy másik közlése volt, mely a téma kutatása előtt igazán új távlatokat nyitott. Pauler Sztachovics Remig Alajos⁸ útmutatása alapján felhívja a figyelmet arra, hogy talán nem is kell még lemondanunk a gyermektizedet bizonyító írott források felbukkanásáról, hiszen Sztachovics, állítása szerint, már látott olyan közepkori dokumentumokat, melyek „dézsmás gyerekekről” szólnak.⁹ Ekkoriban azonban Pauler sajnos még nem tudott ilyen okleveles közlést felmutatni.

Még az 1892. év folyamán Tagányi Károly egyértelműen állást foglalt Karácsonyi elmélete mellett, így tanulmányában a *liberorum decima* kifejezést ő is a szabadok tizedével azonosítja. Csatlakozik Karácsonyihoz a tekintetben is, hogy a gyermekek tizedelésére vonatkozó konkrét források hiányában, ilyen intézmény létezését elképzelhetetlennek tartja. Kétségtelen érdeme, hogy a kérdést már nemzetközi viszonylatba helyezi, amikor rámutat arra, hogy külföldi oklevelekben és törvényekben sem leljük nyomát ilyesféle dézsmának. Elveti Pauler azon érvelését, mely az *omnibus negotiis* megfogalmazás mögött véli felfedezni a beszolgáltatandó gyermekeket is. Meglátása szerint a korban csak akkor nevezhettek egy élő személyt *dolognak*, amennyiben rabszolgáról volt szó. Ugyanakkor a rabszolgákat az emberek személyes tulajdonának

⁷ ...ex omnibus eorum facultatibus tam stricte decimas dari, ut si cui decem liberos habere contingeret, decimam prolem Sancti Martini cenobio daret. – SRH II. 410.

⁸ Sztachovics Remig Alajos (1812–1884) bencés szerzetes, történész-régész-néprajzkutató. 1872-től a Pannonhalmi Apátság levéltárának igazgatója.

⁹ Pauler Gy.: Hartvik i. m. 287.

tekintették és nem a gazdasági javakhoz tartozónak, így Tagányi véleménye szerint nem tartozhattak a tized alá vonható javak közé.¹⁰

Karácsonyi meglehetősen cinikus hangnemben válaszolt Pauler gyermektizedet illető nézeteire, és, részben megismételve korábbi érvelését, rámutatott, hogy a Hartvik-legenda nyilvánvalóan egymásnak ellentmondó részeket tartalmaz.¹¹

Karácsonyi és Tagányi álláspontjához csatlakozott Mátyás Flórián is. Az idős történész-filológus bár elfogadja a legendaszerző Hartvik püspökségét, de ez nem akadályozza meg abban, hogy az ő tévedéséből eredeztesse a gyermektized gondolatát. Egy ilyesfajta dézsma értelmetlenségét is hangsúlyozza a korabeli népszaporulattól kiindulva.¹²

A vele szemben megfogalmazott kritikák ellenére Pauler nem adta fel korábban hangoztatott álláspontját, így a gyermektizedről szóló rész nem maradt ki az Árpád-kori történelemről írott híres összefoglaló művének második, 1899. évi kiadásából sem. A korábban már kifejtettekhez képest ebben újdonságként fogalmazza meg a gyermektized létrehozásának lehetséges okát, illetve az intézmény fennállásának végességét. Meglátása szerint a dézsma gyerekek egyfajta jelképes váltsággént szolgálhattak Somogy megye egész lakosságának szolgátságáért cserébe.¹³ Rámutatott arra is, hogy ahogy a somogyi tizedek egésze, ez az adóforma is éles viták tárgya lehetett, így alkalmazása már korán kiveszhetett a gyakorlatból. Ugyanakkor a kiváltság emléke fennmaradt, és az apátság a középkor későbbi évszázadaiban is hangsúlyozta ezen privilégiumát.¹⁴

A nagyrészt lendületét veszített vitába Erdélyi László hozott merőben új meglátásokat. A pannonthalmi levéltár anyagát jól ismerő kutató részletesen ismertette a gyermektizeddel kapcsolatos forrásközléseket, és olyan adatokat is a szakma elé tárt, melyek korábban nem képezték vizsgálat tárgyát.

¹⁰ *Tagányi Károly*: Karácsonyi János: Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány. Közrebocsátja a m. tud. Akadémia történelmi bizottsága. Budapest 1891. Századok 26. (1892) 492–493. 1. j.

¹¹ *Karácsonyi János*: A Hartvik-vita sarokpontjai. Második és befejező közlemény. Századok 28. (1894) 112.

¹² *Mátyás Flórián*: Szent István király kanonizációja. Második és befejező közlemény. Századok 29. (1895) 318.

¹³ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899. I. 27–28.

¹⁴ Uo. 389–390. 53. jegyzet

Az elbeszélő források közül a Kisebbik István-legenda szövegét vette vizsgálat alá. Eszerint István a Koppány felett aratott győzelmét követően, a legyőzött somogyi lázadókat és utódaikat a *mai napig* („usque in presentem diem”) az egyház szolgálivá tette. *Utóbb* („postea”) azonban, tanácsadói javaslatára, megváltoztatta döntését, és csak tizedfizetésre kötelezte őket, nehogy a szigorú büntetés hatására elvándoroljanak Somogyból. Első olvasatra nyilvánvaló, hogy itt két, egymással ellentétes közléssel van dolgunk. Erdélyi szerint ez az ellentmondás úgy oldható fel, hogy az első rendeletet csak a csatában foglyul ejtett („capti et alligati”) felkelőkre és leszármazottaikra vonatkoztatjuk. A többi somogyit István legfeljebb hirtelen felindulásból akarta szolgásgorba taszítani, de előkelői tanácsára elállt tervétől.¹⁵

Erdélyi két 13. századi okleveles forrásra is felhívta a figyelmet. Könnyen lehet, hogy ezek egyikéről tájékoztatta korábban Sztachovics Pauler Gyulát. Az Albeus-féle összeírásban olvashatunk arról, hogy a somogyi Copoc faluban a monostor népeihez tartoztak egy bizonyos Miklós unokájának a fiai („in villa Copoc sunt filii nepotis Nicolai”). A nevezett Miklósról pedig megtudjuk, hogy őt tizedként adták Pannonhalmának („Nicolai, qui datus fuit in decimam”). Minthogy Miklós, az ő unokája, valamint annak fiai együttesen négy nemzedéket tesznek ki, Erdélyi – nemzedékenként 25-30 évvel számolva – Miklós „tizedbe adását” a 12. század elejére helyezte. Ezen okleveles közlés a mai napig a legerősebb forrásunk arra vonatkozólag, hogy a gyermektized valóban egy működő intézmény volt Hartvik püspök korában. Az Erdélyi által másodikként említett forrás az 1234. évből származik. Az oklevél tartalmaz egy felsorolást az apátság által tizedkötelesnek mondott javakból és jövedelmekből. Ezen felsorolásban pedig ugyanazzal a kifejezéssel találkozhatunk („prole eorundem”) mint amit Hartvik is használt legendájában a gyermekekre vonatkoztatva („decimam prolem”).¹⁶

Bár nem a gyermektized kérdésköréhez kapcsolódva, de Erdélyi egyértelműen hangsúlyozta, hogy az apátságnak juttatott somogyi tizedek természetének vizsgálata során elengedhetetlen a tizedszedés nyugati gyakorlatával való összevetés. Különösen fontosnak ítélte az Ottó-kori német császárság ilyen irányú vizsgálatát. Ennek alátámasztására hozott példái közt olvashat-

¹⁵ Erdélyi László: A somogyi tizedek és a velők kapcsolatos egyházjogi kérdések. Egyéb tizedek és a sójövedelem. In: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. I–II. Bp. 1902–1903. I. 147–148.

¹⁶ Uo. I. 148.

juk, hogy a 10. századi német uralkodók tizedadományjaiban több alkalommal találkozhatunk a „hominibus, mancipiis, Sclavis” kifejezésekkel. Úgy tűnik tehát, hogy a korban egyáltalán nem számított a valóságtól teljesen idegen dolognak az *emberek, rabszolgák és szlávok* tizedköteles javakként való feltüntetése.¹⁷

A kérdésben a Karácsonyi-féle vonalat folytató Varjú Elemér éles támadást intézett a gyermektized gondolatával szemben a Szent István életéről szóló legendákról írott monográfiájában. Érvelésében nagy hangsúlyt fektetett az Erdélyi által összegyűjtött források kritikájára. A Kisebbik legenda azon részét, ahol az uralkodó megváltoztatja eredeti döntését és az eredetileg szolgálásra szánt somogyi lázadókat csak tizedfizetésre kötelezi,¹⁸ úgy fordította, hogy a legyőzöttek „csak tizedet adjanak birtokuk után,”¹⁹ mely szövegértelmezés alapvetően kizárja, hogy a gyermekek tizedkötelesek volnának. Varjú vitatja az Albeus-féle összeírásban szereplő Miklós tizedbeadásáról szóló közlés hitelességét is. Gyanúsnak ítéli meg az egymagában álló adatot arra hivatkozva, hogy az könnyen lehet az apátság által készített hamisítvány is, melynek célja éppen a Hartvik tévedéséből származó – de a valóságban sosem létező – jogcím alátámasztása volt. Lehetséges magyarázatként tünteti fel az eshetőséget, miszerint Miklós egy nagyobb tizedhátralék kiegyenlítése-képpen került az apátság szolgálatába és ezért használták jellemzésére a *datus fuit in decimam* kifejezést. Végezetül feleleveníti a gyakran hangoztatott érvet, hogy a gyermektized nem hajthatott tényleges hasznót az apátság részére, így tulajdonképpen a megalázáson kívül, más értelme nem lehetett egy ilyen büntetésnek. Rámutat továbbá arra is, hogy a tizedjövedelemről alkotott ismereteink szerint a gyermektized teljes mértékben értelmezhetetlen. Véleménye szerint ugyanis egy dézsmás gyerek begyűjtéséhez arra volna szükség, hogy egy családban *egy év* leforgása alatt szülessen tíz gyermek, melyek közül a tizedikre formálhatnának igényt a szerzetesek.²⁰

Válaszában Gouth Kálmán hibásnak minősíti a Varjú által javasolt fordítást, és helyette Szabó Károly 19. században készült fordítását fogadja el. Eszerint István a somogyi lázadókat nem a „birtokuk után” kötelezte dézsmafizetésre,

¹⁷ Uo. I. 145–146.

¹⁸ Postea impetratione sourom optimum consilium cepit, ut tantum decimas ex his, que possidebant darent.– SRH II. 395.

¹⁹ *Varjú Elemér: Legendae Sancti Regis Stephani* – Szent István király legendái. Bp. 1928. 41.

²⁰ Uo. 98–99.

hanem azt parancsolta, hogy „csak tizedet adjanak abból, a mit bírnak vala.”²¹ A kritikai forráskiadás azóta is Szabó-féle értelmezést követi.²² Gouth szerint ebbe az „a mit bírnak vala” kifejezésbe érthetők bele a gyermekek is. Gouth ezután sorra veszi Varjú további érveit is. A tizedbeadott Miklós története kapcsán nem tartja valószínűnek, hogy itt egy szándékos ferdítéssel volna dolgunk, minthogy ez egy meglehetősen hasztalan próbálkozás lett volna. Egy jogcím hangsúlyozására számos más, hatékonyabb módszer is a szerzetesek rendelkezésére állt a korban, egy teljesen mellékesnek tűnő, pusztá családi hagyományt tartalmazó megjegyzés interpolációjánál. Ezek a hatékonyabb módszerek használatban is voltak Pannonhalma részéről a somogyi tizedjogról szóló viták és pereskedések folyamán. Így elég csak arra gondolni, hogy az apát többször is hiteles átíratot kért a III. Ince pápa által 1204-ben autentikusnak elismert Hartvik-legenda vonatkozó részéről. Ugyancsak a tizedbeadásról szóló rész utólagos hozzátoldása ellen szól, hogy a részlet az Albeus-féle összeírás mindkét szöveg-hagyományában fellelhető és mindmáig nem merültek fel aggályok az oklevél egészének hitelességét illetően. Varjú alternatív magyarázatát, mely Miklóst egy nagyobb tizedhátralék kiegyenlítésének tekinti, Gouth szintén elutasítja, mondván, ilyen szokással még nem találkoztunk a ránk maradt forrásokban. Végezetül a már sokak által firtatott hasznosság kérdésével foglalkozik. A 11. században a megművelésre váró földbirtok nagysága és a rendelkezésre álló munkáskezek hiánya azt mutatja, hogy Pannonhalmának már egy-egy rendelkezésükre bocsátott ember is fontos lehetett. Gouth elmélete szerint a gyermektized gyakorlatának fokozatos eltűnését éppen ezeknek a viszonyoknak a megváltozása okozta. A birtokain élő népesség növekedésével az apátság már egyre kevésbé szorult rá az ilyesféle lehetőségek megragadására. Hogy a jogcím ennek ellenére nem lett elfeledve, jól mutatja, hogy az apátság 1350-ben a győri, nyitrai és váci káptalanoktól is átírást kért a Hartvik-legenda sokat vitatott részletéről. Nem véletlen az időpont, hiszen éppen ekkoriban sújtott le Nyugat-Európában a pestisjárvány, mely könnyen érinthette Pannonhalma népeit is. Következésképpen a dézsmás gyerekekre támasztott jogot éppen akkor kezdhették el ismét hangsúlyozni, amikor az apátság birtokain újból munkaezőhiánnyal számolhatunk.²³

²¹ Szabó Károly: Emlékiratok a magyar kereszténység első századáról. Pest 1865. 29.

²² Javaikból csupán tizedet adjanak – Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. 306.

²³ Gouth Kálmán: Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban. Kolozsvár 1944. 24–25. 60. j.

Hóman Bálint a Szekfű Gyulával közösen írt több kötetes munkájában tesz egy érdekes megjegyzést a témához kapcsolódóan. Eszerint a magyar államiség első évszázadaiban élt a szokás, hogy a falvak lakossága a tizedikként született gyermekeket egyházi szolgálatba adta.²⁴ Sajnos nem jelöli meg, milyen forrásból értesült eme állítólagos szokásról, vagy hogy pontosan mire alapozza ennek korabeli létezését. Pedig a felvetés súlya témánkat illetően könnyen belátható, hiszen a dézsmás gyerekek falvanként és nem családonként történő számítása és begyűjtése teljesen más alapokra helyezi a gyermektized kapcsán felmerült haszon-dilemmát.

A II. világháborút követő évtizedekben Gerics József révén egy új vetülettel bővült a kérdéskör kutatása. A korai magyar történetírással foglalkozó művében számolt az őskrónika egy 12. század eleji folytatásával. Ezt az elméletét a 14. századi krónikaszerkesztmény 64. fejezetével támasztotta alá, mely István Koppány vezér elleni harcát, illetve a somogyi tizedadományt beszéli el.²⁵ Eszerint Koppány tartományának minden népe tizedet kellett adjon a „gyermekből, terményekből és állatokból”.²⁶ A gyermekeket tehát a Hartvik-legendához hasonlóan itt is a *liber* kifejezés jelöli. Gerics így hosszú idő után az első, aki érdemben foglalkozik a szó kettős értelmezési lehetősége által felvetett problémával. Meglátása szerint a krónikaszerkesztésben szereplő felsorolás azt szabja meg, hogy mi után kell a tizedet megfizetni. Hogy kik voltak tizedfizetésre kötelezettek az már a mondat elején megjelölésre került („universus populus”), tehát a szabadok mint tizedköteles népek szerepeltetése redundáns volna. Ilyen szövegkörnyezetben a *szabadok tizede* értelmezés sem állhatja meg a helyét, hiszen a mondatban betöltött funkcióját tekintve a *liberorum*, a *frugum* illetve a *pecorum* szavakkal egyenlő. A közlés így csak úgy értelmezhető, ha a gyermekeket a terményekhez és állatokhoz hasonló tizedalapnak fogadjuk el.²⁷

Mályusz Elemér és Kristó Gyula ugyanakkor állást foglalnak amellett, hogy a *liber* szó helyes olvasatban a szabad állapotú emberekre vonatkozik,

²⁴ Magyar Történet I. Őstörténet. Törzsszervezet, keresztény királyság. Szerk. Hóman Bálint – Szekfű Gyula. Bp. 1935. 202.

²⁵ Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961. 81.

²⁶ Universum populum in provincia Cupan ducis degentem decimas liberorum, frugum et pecorum suorum cenobio sancti Martini dare ... decrevit. – SRH I. 313–314.

²⁷ Gerics J.: Gesta-szerkesztéseink i. m. 81. 177. j.

tehát István nem a gyermekek, hanem a szabadok termésének és állatszaporulatának tizedét adományozta a monostornak.²⁸

Csóka J. Lajos a korábban uralkodó álláspontokhoz képest egy meglehetősen új elméletet fogalmazott meg a monostor alapítólevelének interpolációjával kapcsolatban, melyet a 12. század elejére helyezett. Az általa felvázolt háttértörténet központi alakjává a gyermektizedről szóló paragrafust tartalmazó István-legenda szerzőjét, Hartvik püspököt tette meg. Álláspontja szerint Hartvik a németországi Hersfeld monostorában kezdte egyházi pályafutását, melynek 1072-ben apátjává lett. Az investitúraharc hullámai 1085-ben a magdeburgi érseki székbe emelték, majd 1088-ban le is taszították onnan. Ezt követően került a Magyar Királyságba, ahol Kálmán király tanácsadója és diplomatája lett, valamint a győri püspökség élére állították. Itt minden bizonnyal szoros kapcsolatot tartott fenn a közvetlen szomszédságban fekvő Pannonhalmával és az azt kormányzó Péter apáttal. Könnyen elképzelhető az is, hogy idős korára lemondott a püspöki székről, és életét pannonhalmi szerzetesként fejezte be. Hartvik élettörténetének ilyenképp történő meghatározása során Csóka rámutat arra, hogy a 11. század második felében rendszeressé váltak a Pannonhalmához hasonló kiváltságokkal bíró apátságok – például Hersfeld – és az adott egyházmegye püspökei között fellángoló pereskedések a monostoroknak juttatott tizedjövedelmek kapcsán. Hartvik hersfeldi tartózkodása idejéről két ilyen tizedperről is tudomásunk van. Előbb 1059 körül a halberstadti püspök támadta meg a szerzetesek által szedett tizedeket, mely konfliktust végül pápai ítélet zárt le az utóbbiak javára. 1073-ban pedig Siegfried mainzi érsek keveredett vitába a fuldai apáttal és a hersfeldi monostor vezetését ekkorra már átvevő Hartvikkal. Ezúttal IV. Henrik császár került a döntőbíró szerepébe, és a kérdéses tizedjövedelmeket a felek között megosztva tett pontot a per végére. Hartvik tehát már mindezen tapasztalatokkal felvértezve került Magyarországra. A győri püspök és a Pannonhalma közt fennálló szoros kapcsolatot pedig számos szövegpárhuzam felvonultatásával bizonyítja Csóka. Műve alapján nagy bizonyossággal azonosíthatjuk a legendaíró püspök számos olvasmányát. István Nagyobbik illetve Kisebbik legendájából vett részletek mellett az 1062–1065 körül keletkezett Szent Bonifác legenda szófordulatai és tartalmi elemei is visszaköszönnek a Hartvik-legendában. Utóbbi azért is érdemel megkülön-

²⁸ Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum II. Commentarii 1. Ab initii usque ad annum 1301. Composuit Elemér Mályusz adiuuante Julio Kristó.* Bp. 1988. 248.

böztetett figyelmet a vizsgálat szempontjából, mert egyértelműen a fuldai apátság tizedjogainak védelme céljából íródhatott. A szerző²⁹ hangsúlyozza, hogy Szent Bonifác különleges tizedekkel látta el Fulda apátságát annak alapításakor, és élesen bírálja azokat a püspököket, akik arra töreksenek, hogy az ilyesféle monostori tizedjogokat eltöröljék. Hartvik tehát a személyes érintettsége okán komoly ideológiai munícióval is rendelkezett a kor monasztikus tizedeket illető vitáiban. Ilyen irányú műveltségét pedig valószínűleg átörököltette a pannonthalmi bencés közösségnek, hiszen Szent Bonifác és Szent Wolfgang *Vitai Csóka* szerint rajta keresztül jutottak el a magyarországi apátság könyvtárába, mely magyarázatul szolgálhat azoknak a későbbi magyar legendairodalomra gyakorolt hatására.³⁰

Csóka meglátása szerint a hazánkba érkező nyugati egyháziak révén köszöntött be nálunk is a tizedperek korszaka. Ezt bizonyítja II. Paszkál pápa 1102. évi oklevele, mely az első ismert átírása Szent István pannonthalmi oklevelének. A pápának küldött oklevél azonban már nem az eredeti, hanem az interpolált példány lehetett. Valószínűleg a 11. század utolsó évtizedeiben kérdőjelezte meg a veszprémi püspök első alkalommal az apátság somogyi tizedjogát. Csóka szerint emiatt fogalmazódott meg Hartvikban az ötlet, hogy az István-féle adományt a lehető legalaposabban körül kell bástyázni annak érdekében, hogy Pannonthalma kiváltságai biztonságban legyenek. Így amellet, hogy ő lehetett a Péter apát hivatali ideje alatt elvégzett interpoláció egyik értelmi szerzője, a Kálmán király megbízásából írt István-legendába is belefoglalta a somogyi tizedadományt. A németországi pereskedések tapasztalataira alapozva biztos volt benne, hogy a Nagyob-bik Legenda meglehetősen általános megfogalmazása nem fogja megállni a helyét jogbiztosító iratként egy nagyobb per folyamán. Valószínűleg az eredeti oklevél is csak nagyvonalakban tartalmazta a somogyiak apátsággal szembeni kötelmeit. Így kézenfekvőnek tűnt a megoldás, hogy az oklevélbe konkrétan bele kell foglalni mindazt, amit a korban tizedkötelesnek tartottak, míg a legendában a korábbiaknál sokkal hangsúlyosabbá kellett tenni

²⁹ Othlo (1010 k.–1072. k.) bencés szerzetes. Tanulmányait Tegernseeben és Hersfeldben végezte, majd élete nagy részét a regensburgi Szent Emmerám apátságban töltötte. 1062–1067 között Fuldában élt. Jelentős irodalmi munkásságának része Szent Bonifác és Regensburgi Szent Wolfgang élettörténetének megírása is.

³⁰ Csóka J. Lajos: A pannonthalmi oklevél interpolálása. Levéltári Közlemények 32. (1961) 85–90.

a kérdéses kiváltságot. Csóka szerint tehát, a Hartvik-legenda vonatkozó részlete a pápához átírássra küldött interpolált oklevél tartalmának megerősítésére szolgált. A gyermektized szerepeltetése is ennek a hangsúlyozásnak lehetett az egyértelmű eszköze, mint egy rendkívüli szigorúsággal meghozott tizedadomány eleme.³¹

Csóka ily módon nem foglalt egyértelműen állást sem a gyermektized intézményének léte, sem annak nem-léte mellett. Ugyanakkor a ránk maradt leírás forrását ő is egyértelműen Hartvikban vélte felfedezni. Fontos kiemelni, hogy a gyermektizedet tagadók körében mindaddig kizárólagosnak számító félreértés-teória mellett felvillantja annak lehetőségét, hogy a gyermektized ilyen formában történt leírása könnyen lehet Hartvik részéről egy nagyon is szándékos megfogalmazás. Meglátásunk szerint ezen észrevétel azért jelentős, mert nehezen hihető, hogy egy Hartvikhoz hasonló, a tizedjogban jártas és tizedperekben személyesen résztvevő püspök *véletlenül* értelmezze félre egy neki is rendszeresen járó jövedelem elnevezését. Amennyiben nem fogadjuk el a gyermektized István által történt adományozását, akkor is sokkal életszerűbbnek kell tartanunk azt a lehetőséget, hogy a legendszerző tudatosan, egy konkrét cél elérése érdekében döntött úgy, hogy munkájában ilyen egyértelmű valótlanyságot állítson. Ezen cél lehet pusztán retorikai, amennyiben Hartvik egy költői túlzással próbálta nyomatékositani tényleges mondanivalóját, de véleményünk szerint egy tudatos manipuláció lehetősége sem zárható ki.

A téma újabb kutatói közül Csóka ezen irányú fejtegetéseit látszik elfogadni Érszegi Géza is. Tanulmányában a gyermektized szerepeltetését ugyan egyértelmű túlzásnak minősíti, ugyanakkor nem zárja ki a lehetőségét, hogy eme túlzás „nyomán van annak nyoma, hogy adtak tizedbe gyereket a monostornak.”³²

Új forrás bevonásával bővítette a kérdéskör vizsgálatát Györffy György. Az államalapító uralkodóról írott monográfiájában felhívja a figyelmet egy 971. évi német oklevélre. Ebben I. Ottó császár (962–973) fiai tudtával és beleegyezésével a meissenai püspökségnek adományozza öt *gau* tizedeit. Számos hazai forrásunkhoz hasonlóan ez az oklevél is tartalmaz egy felsorolást

³¹ Uo. 90–95.

³² Érszegi Géza: Szent István pannonhalmi oklevele. In: Mons Sacer 996–1996: Pannonhalma 1000 éve. I–III. Szerk. Takács Imre – Szovák Kornél – Monostori Martina. Pannonhalma 1996. I. 52.

arról, hogy mit is értett kiállítója tizedköteles jövedelem alatt.³³ Eszerint a rab cselédek (*mancipium*) a disznókhoz és a gabonához hasonló vagyonnak számítottak. Györffy így a meissenai püspök ezen kiváltságával párhuzamot vonva fogadta el, hogy az apátságnak valóban jártak a Somogy megyei szolgánép tizedikként született gyermekei. Elmélete különösen határozottnak tekinthető, hiszen nem csak az intézmény létezésének kérdésben foglal állást egyértelműen, hanem annak működésével kapcsolatban is kifejti véleményét. Szerinte tehát a gyermekek beszolgáltatásának kötelezettsége csak a szolga rendűeket sújtotta, aminek következtében a birtokosok rendelkezésére álló munkaerő megcsappant. Györffy tulajdonképpen az emiatt kialakuló konfliktust jelöli meg mint a gyermektized gyakorlatát végül megszüntető okot, míg magát a megszűnést a 12. század közepére helyezi.³⁴

*

Áttekintésünkéből kiderül, hogy a kutatókat leginkább foglalkoztató kérdés magára az intézmény létre iránnyult. Szinte minden kutató arra a dilemmára igyekezett választ keresni, hogy vajon egy, ha csak rövid ideig is, de ténylegesen létező, és Pannonhalma által gyakorolt kiváltsággal, vagy egy, valamiféle módon a középkori magyar történeti hagyományban továbbélő legendával állunk szemben.

Értékelésünk szerint három fő problémakört emelhetünk ki, melyek köré a különféle vizsgálódások összpontosultak. Az első, a *liber* kifejezés kettős jelentéséből kibontakozott *félreértés-teória*, melynek támogatói egyértelműen elvetik a lehetőségét, hogy István király ilyen privilégiumot adományozott volna Pannonhalmának, és a hagyomány eredetét a legendaszerző – akár véletlen, akár tudatos, de mindenképpen valótlan – közléséhez kapcsolják. A második a *haszon-dilemma*, mely arra a problémára irányul, hogy a Hartvik által lejegyzett metódus szerint begyűjtött dézsmás gyerekek valószínűleg csak elhanyagolható gazdasági értéket jelentettek

³³ Dalaminza, Nisane, Diedesa et Milzsane et Lusiza ... decimas per totum et per integrum iam dictae sanctae dei aeclesie persolvat, id est in melle crusina solutione argenti mancipiis vestimentis porcis frumento. – Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae. I. Conradi I., Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata. Hrsg. Theodor von Sickel. Berlin 1879–1884. 552–553.

³⁴ Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 181.

volna rendkívül csekély számuk miatt. Harmadikként bukkant fel a *datus fuit in decimam* adat problémája. Az Albeus-féle összeírásban szereplő Miklós története kíméletlenül összecseng a Hartvik-legenda vitatott részletével, úgy tartalmában, mint időbeli kereteit tekintve. Így nem véletlen, hogy a gyermektized létét elfogadó kutatók általában ezt az okleveles közlést tették meg érvelésük sarokpontjának, és kijelenthető, hogy a cáfolat sem lehet teljes addig, míg megnyugtató magyarázatot nem találunk arra, hogy egészen pontosan mi is történt Mikóssal, ha nem dézsmás gyerekként került Pannonhalma szolgálatába.

A források értékelése

Ahogy az a kutatástörténeti áttekintésből és az eddigiekben ismertetett hazai források értékeléséből kiderül, a kérdésben egyfajta patthelyzet látszik kialakulni. Ennek feloldása csak új források bevonásával lehetséges. Ez a szükség pedig rávilágít a téma kutatásának mindezigaddig legnagyobb hiányosságára, nevezetesen a gyermektized külföldi párhuzamainak vizsgálatára. Ennek jelentősége már csak azért is megkerülhetetlen, mert a dézsmás gyerekek begyűjtésének gyakorlata – ha létezett – minden bizonnyal egy külföldi kiváltság vagy szokás átvételével került Magyarországra, hiszen a 11. században lezajlott egyházszervezés egyértelműen külföldi mintára történt. A következőkben ezért olyan jelenségekkel fogunk foglalkozni, melyek valamilyen módon párhuzamba állíthatók Pannonhalma eme különös kiváltságával.

Első helyen Bingeni Szent Hildegárd élettörténetének egy kevésbé ismert elemével foglalkozunk. A középkor egyik legérdekesebb női szentjének életéről szóló egyik forrásban ugyanis arról olvashatunk, hogy Hildegárdot, mint családjának tizedikként született gyermekét, szülei tizedként adták egyházi szolgálatba. Ezután pedig a már korábban említett 971. évi német oklevelet tárgyaljuk, mely arról tudósít, hogy hús-vér emberek tizedbeadása bizonyos körülmények között nem is annyira elképzelhetetlen, mint az elsőre tűnik. A feladat annak meghatározása, hogy pontosan mik is voltak ezek a körülmények és számolhatunk-e velük Pannonhalma esetében.

A korábban vizsgált forrásokhoz képest meglehetősen más irányba kalauzol minket Hildegárd életútja, melyet számos kortárs forrásból tudunk rekonstruálni. Ezek közül kiemelendő a két disibodenbergi szerzetes, Gott-

fried és Theodoric által írt és szerkesztett *Vita*, mely megőrizte Hildegárd egyébként elveszett önéletírásának egyes részleteit is, valamint Gembloux-i Guibert töredékesen fennmaradt írása.

Témánk szempontjából Bingeni Hildegárd életének legkorábbi szakasza az érdekes. 1098-ban született, a mai Hessen tartomány területén. Apja, Hildebert a von Bermersheim szabad nemesi család tagja volt, így nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Bermersheim lehetett a későbbi híres apátnő szülővárosa. Az életét elbeszélő források egybehangzó állítása szerint szülei utolsó, egyben tizedik gyermekeként látta meg a napvilágot, bár nem ismerjük minden testvérét név szerint.³⁵ Tudjuk azt is, hogy Hildegárdot rendkívül fiatalon, mindössze nyolcéves korában, az 1106. esztendő során küldték zárdába és bízta tanítója, a disibodenbergi apácakolostor vezetésében őt megelőző Jutta gondjaira. Gembloux-i Guibert írásában arról olvashatunk, hogy szülei önkéntes elhatározásukból, tizedként ajánlották fel lányukat az egyházon keresztül Istennek.³⁶ Nem kétséges, hogy szülei részéről valóban megtörtént ez a felajánlás, hiszen olvashatunk erről Gottfried és Theoderic munkájában³⁷, valamint Hildegárd szavai is ezt visszhangozzák.³⁸ Hildegárd *tized* mivolta azonban csak Guibertnél jelenik meg. Ez alapján többen valószínűsítették, hogy Hildegárdot a korabeli hagyományoknak megfelelően küldték apácának. Szokásban volt ugyanis a gazdagabb nemes családoknál, hogy tizedikként született gyermeküket az egyháznak adják.³⁹

³⁵ *Adelgundis Führkötter*: Bingeni Hildegárd élete ahogyan Gottfried és Theoderich szerzetes a XII. században lejegyezte. Bp. 2004. 10.

³⁶ By the will of God ... she arrived as the tenth child of her father and her mother. Making the most fitting provision they could, they set her apart through their mutual decision and free offering as their own tithe to the same God who commanded that tithes be offered him in the law – *Anna Silvas*: Jutta and Hildegard: The Biographical Sources. University Park, Pennsylvania 1999. 103.

³⁷ [Szülei] Ugyan a világ gondjaiba merültek és külső javakkal is megáldattak, mégsem bizonyultak hálátlannak teremtetjük adományaival szemben, és leányukat Isten szolgálatának szentelték. – *Führkötter, A.*: Hildegárd i. m. 43.

³⁸ Ekkor születtem én, szüleim pedig sóhajok között Istennek szenteltek. – *Führkötter, A.*: Hildegárd i. m. 65.

³⁹ *Maria Jaoudi*: Medieval and Renaissance spirituality. Discovering the treasures of the great masters. Mahwah 2010. 66.; *Cylor Spaulding – Melissa D. Dodd*: The public relations and artful devotion of Hildegard von Bingen. In: Pathways to Public Relations. Histories

Meglátásunk szerint a rendelkezésre álló források alapján Hildegárd személye semmiképp sem kapcsolható a kötelező egyházi tized intézményéhez. Ennek egyértelmű bizonyítéka, hogy még Guibert is a szülők önkéntes adományáról ír. Azt is kétségesnek tartjuk, hogy Hildebertet és Mechtildet⁴⁰ a fentebb részletezett szokás szelleme motiválta volna Hildegárd zárdába küldésében. Elég áttekintenünk mindazt amit Hildegárd testvéreinek életéről tudunk, hogy beláthassunk eme magyarázat elégtelenségét. Hugóval a mainzi katedrális dómkántoraként, Radulffal Lüttich püspökeként, Roricussal a Saar menti Tholey kanonokjaként, míg Clementia nevű nővérével apácaként találkozunk a forrásokban.⁴¹ A családról igazolható tehát, hogy a nem elsőszülött gyermekeit szinte kivétel nélkül egyházi pályára szánta. A Hildegárdot illető döntés is sokkal inkább magyarázható ezzel a stratégiával, mint a tizedik gyermekre vonatkozó kötelezettséggel. Eme stratégiának természetesen számos motivációja lehetett, melyeket illetően csak találgatni tudunk. Nem zárható ki, hogy valóban egy különösen istenfélő házaspárt tisztelhetünk Hildebertben és Mechtildben, de elképzelhetőnek kell tartanunk azt is, hogy korántsem voltak annyira gazdagok, mint azt az elbeszélő források sugallják. Így az, hogy legalább két lányukat apácának küldték, éppenséggel a jövőbeni hozományfizetés terheinek csökkentéseképp is értelmezhető. Az eddigiekkel szemben azonban fontos megemlítenünk azt is, hogy Hildegárd zárdába küldése valóban eltért a korban szokásos *obláció* hagyományos gyakorlatától, hiszen nem pusztán apácának való nevelést kapott, hanem rögtön, egy egész életére szóló döntésre készítették-kényszerítették, amikor nyolcévesen zárdába küldték.⁴²

Guibert tudósítása mindazonáltal értékes információt szolgáltat a kutatás számára. Még ha Hildegárd esetében csak tévedésről vagy épp egy szójátékról volt is szó, a tizedik gyermek egyháznak való adományozása, úgy tűnik, valóban létező szokás volt a 11–12. századi német területeken. Amennyiben ezt összehasonlítjuk a Hartvik által lejegyzett magyarországi gyermektizeddel, azonnal szembetűnnek a különbségek. A Guibert-féle hagyomány

of practice and profession. Ed. Burton St. John III – Margot Opdycke Lamme – Jacquie L’Etang. New York 2014. 44.

⁴⁰ Hildegárd édesanyja

⁴¹ *Führkötter, A.*: Hildegárd i. m. 10–11.

⁴² *Sabina Flanagan*: Hildegard of Bingen 1098–1179. A Visionary Life. New York 1989. 2–3.

egyértelműen önkéntes adományról szól, szemben a somogyiakkal, akikre súlyos kötelezettségként nehezedett utódaik beszolgáltatása. Míg előbbi esetben a családok kegyes indíttatásából, addig utóbbiban a lázadás miatt felbőszült uralkodó büntetése révén lesz a tizedszülöttből dézsmás gyerek. Úgy tűnik tehát, hogy eme szokás, bár időben megfelelő volna, mégsem tekinthető a Hartvik-féle hagyomány közvetlen előzményének. Érdemesnek tartjuk ugyanakkor itt megjegyezni, hogy kezdetben maga a terményadó is csak önkéntes hozzájárulás volt az egyház részére. A pápák évszázados küzdelme kellett hozzá, hogy a dézsma kötelező mivoltát elismertessék, és elérjék, hogy annak beszolgáltatását szükség esetén a világi hatalom is kikényszerítse. Mindezt figyelembe véve nem szabad kizárnunk annak lehetőségét sem, hogy egy ismert és létező szokást valamikor a későbbiekben kötelezővé emeljenek.

Érdemes a konkrét gyakorlat oldaláról is összehasonlítani a Guibert által lejegyzett, és Hóman által is említett szokást a pannonhalmi gyermekdezma intézményével. A gyermektizedet hagyományos értelmezése szerint családonként számolták a tíz gyereket, míg a Hóman-féle leírás ugyanezt falvanként teszi. Sem a hagyomány, sem a gyermektized elviekben nem tett különbséget a születendő gyermek neme alapján. Érdemes rámutatni arra is, hogy nem találunk semmiféle utalást, hogy a pannonhalmi dézsmás gyerekeket sújtotta volna bármiféle többletteleher az apátság más szolgáló állapotú népeihez képest. Ugyancsak nincs információnk arról, hogy az apátság milyen életkorú gyermekekre támasztott igényt,

Hartvik leírása és a tizedbe adott Miklós története azonban részben pótolhatja ezen hiányosságokat. Egészen biztosak lehetünk benne, hogy a gyermekek begyűjtésének igénye, amennyiben létezett, valamiféle utánpótlást biztosított. Miklós példája azt mutatja, hogy Pannonhalmra nem az egyházi rend tagságát bővítette a neki juttatott gyermektized révén, hanem a birtokain folyó munkák során vette hasznukat. Ezen megállapítás pedig azt látszik valószínűsíteni, hogy amennyiben létezett Somogyban a gyermekdezma intézménye a 11–12. században, akkor a szerzetesek nem az újszülöttekre, hanem a már munkaképes gyermekekre kellett, hogy igényt támasszanak.

Egy ilyesféle intézmény csak úgy létezhet tartósan, ha valós igényt elégít ki. Ilyen valós igény volt a munkaerőhiány, melynek valamiféle gyermekadó elviekben legalábbis megfeleltethető. Ez alapján helytállónak fogadható el Gouth Kálmán érvelésének azon része, hogy a 11. században valóban le-

hetett haszna egy ilyesféle kiváltságnak. A Hartvik-féle gyakorlat ugyanakkor legfeljebb egy-két gyerekkel szolgálhatott 10-15 éves periódusokban, tehát Gouth elméletének egésze így már megbukni látszik. A püspök által ismertetett forma, miszerint a családonként esetlegesen születő tizedik gyermek járt az apátságnak, egész biztosan működésképtelen lett volna, különösen, ha figyelembe vesszük a gyermektized esetlegességét. Egy ilyen intézmény csak akkor működhetett tehát, ha az adózási egységnek nem az egyes családokat tekintették, hanem egy nagyobb emberközösséget, melyben rendszeresen lehetett tíz gyermek születésére számítani. Kérdés tehát, hogy feltételezhetünk-e ilyen gyakorlatot Pannonhalmi esetében.

Még mielőtt erre a kérdésre választ adnánk, érdemes megvizsgálnunk a Győrffy által említett 971. évi oklevelet. Ugyan a tizedköteles javak felsorolásában található *mancipium* kifejezés önállóan jelenthet akár valamilyen általános értelemben vett tulajdont is, a szöveggörnyezet nem hagy kétséget afelől, hogy itt a Karoling-korban jellemzően *mancipia* elnevezéssel illetett függő helyzetűek csoportjába tartozó személyekről van szó.⁴³ A tény pedig, hogy az oklevélben ezen élő embereket olyan javak társaságában sorolják fel, mint a méz vagy a gabona, egyértelműen alátámasztja Győrffy megállapítását, miszerint itt a társadalmi ranglétra legalján elhelyezkedő rabszolgákról van szó.

De hogyan is kell elképzelnünk a rabszolgákból szedett tizedet? Szem előtt tartva, hogy a dézsmát jellemzően a haszon, a gyarapodás után számították, két lehetőséggel kell számolnunk. Így elképzelhető ugyan, hogy a vásárlás vagy hadizsákmány révén történő létszámnövekedést tették meg az adószámítás alapjává, de meglátásunk szerint sokkal kézenfekvőbb, hogy – a szintén az oklevél felsorolásában szereplő disznók példáján – ezúttal is a „szaporulatról” van szó. Nincs is okunk feltételezni, hogy amennyiben embereket valóban adtak tizedbe, úgy ezen embertized beszolgáltatása más alapokon szerveződött volna, mint a terményeké. Ezt bizonyítja, hogy a *mancipia* is a tizedet alkotó jövedelmek között szerepel és nem azoktól elkülönülten, valamilyen önálló jövedelemformaként. Az így elmondottak egy fontos megállapításra kell, hogy vezessenek minket. Ahogyan az egyházi tized gyakorlatával foglalkozó fejezetben említettük, csak azok voltak dézsmára kötelezettek, akik önálló gazdasággal rendelkeztek. A rabszolgák

⁴³ *March Bloch: A feudális társadalom. Bp. 2002. 280.*

tehát sosem tartoztak jövedelmük egy részével a püspököknek, hiszen a gyakorlatban ők maguk is gazdájuk „emberi nyájához” tartoztak, így hivatalosan ingóságoknak minősültek.⁴⁴ A tizedköteles tehát a gazda volt, aki ezen emberi nyáj szaporulata után szolgáltatott munkaerőt biztosító személyeket az egyháznak. Figyelembe véve, hogy az oklevél öt tartomány tizedeit juttatja Meissen püspökének, lehetségesnek kell tartanunk azt is, hogy az adózási egységek a rabszolgák tekintetében, nem is az egyes gazdák, hanem felettük álló egységek, például a falvak voltak.

A pannonthalmi gyermektizeddel foglalkozó kutatástörténet áttekintése során azonban azt láthattuk, hogy a történészek többsége mintha megelégedett volna ezen szempont figyelembevételéről. A gyermektized hagyományos tizedként való értelmezésének gondolata egyedül Varjú Elemér szavaiban köszön vissza, amikor azzal érvel a Hartvik által említett kiváltsággal szemben, hogy annak csak akkor lett volna tényleges haszna, ha családoként tíz gyermek születésével *évente* lehetne számolni.⁴⁵ A meglátás, bár elsőre talán erőltetettnek tűnhet, mindenképpen jogos. Sem Hartvik megfogalmazása, sem Miklós története nem utal arra, hogy a dézsmás gyerekek beszolgáltatása más formában kellett, hogy történjen, mint az egyéb tizedköteles javak esetében. Az István-legendában olvasható *tam stricte* kifejezés csak olyan értelemben jelent eltérést a püspökök tizedjogától, hogy az tudomásunk szerint nem terjedt ki a születendő gyermekekre. A megfogalmazás pedig éppen ezt a kiterjesztést végzi el Somogy és a pannonthalmi apát viszonylatában, de magának a tizedjog működésének rendszerét nem érinti. Ez egyben azt is jelenti, hogy a gyermekek beszolgáltatása nem vonatkoztatható minden Somogy megyei családra, családfőre, csak azokra, akik egyébként is tizedkötelesek voltak.

*

Mindezek alapján kijelenthető, hogy a pannonthalmi gyermekdezma az eddig elképzelt formájában valóban képtelenségnek minősíthető. Az Albeus-féle összeírásból kitűnik, hogy a tizedbe adott Miklós és utódai az apátság szolgáló népeihez tartoztak, tehát munkaerőként volt rájuk szükség. Az is

⁴⁴ Uo. 278.

⁴⁵ Varjú E.: *Legendae* i. m. 99.

valószínűnek tűnik, hogy a munkaerő alávetett népesség gyermekeinek begyűjtése révén való biztosítása csak akkor vezethet eredményre, ha azt nem családonként, hanem valamilyen nagyobb egységből szedik. Ezt erősíti meg a 971. évi oklevél, mely tanúsága annak, hogy a rabszolgákat hasonló rendszer szerint adták tizedbe, mint a haszonállatokat. A rendelkezésünkre álló, csekély számú hazai forrás pedig szintén nem tesz utalást arra, hogy az esetlegesen létező gyermektized beszolgáltatása eltért volna más tizedek fizetésétől. Így a Pannonhalmának adott dézsmás gyerekek száma valóban oly elenyésző lett volna, hogy a szerzetesek talán meg is feledkeztek volna ezen kiváltságukról, mire az első, minden feltételnek eleget tevő gyermek végre megszületett.

Még mielőtt végleges konklúziót vonnánk, érdemes felidézni Tagányi Károly szavait, melyek a gyermektizedről szóló vita korai szakaszában hangzottak el válaszul Pauler Gyula azon felvetésére, hogy a gyermektized akár már a Szent István által kiállított pannonhalmi oklevélben is megjelenhetett valamilyen formában: „Ilyen nemű tizedet csak a rabszolgáktól lehetett volna szedni, mert csak ezekre állhatna a kifejezés: *>decima de omnibus negociis<*, minthogy a rabszolga csakugyan dologszámba ment akkor. Ámde a rabszolga, mint ilyen, birtokosának annyira személyes tulajdona volt, hogy mindenütt családjának tagjául tekintetett...”⁴⁶ Beszélő szerszámnak tekintett rabszolgák valóban léteztek a korai Magyarországon.⁴⁷ Ennek kapcsán nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy István király Kisebbik, illetve Nagyobbik legendája ugyancsak szól Koppány népe egészének vagy egy részének szolgásgorba süllyesztéséről, bár ezen szolgálalapot fennállásának időtartamára vonatkozólag már ellentétes közlésekkel találkozunk.

Az eddigiekben elmondottak alapján lehetségesnek tartjuk egy olyan modell felrajzolását, amiben a pannonhalmi gyermektized az apátságnak való hasznót hajtva működhetett a 11–12. században, és egyaránt illeszkedik a rendelkezésünkre álló forrásokhoz, valamint az egyházi tized működéséről való ismereteinkhez. Ezen modell szerint a dézsmás gyerekek valóban arra szolgáltak, hogy munkaerőt biztosítsanak az apátság birtokain. Az évente születendő 10 gyermek számítása azonban nem családonként,

⁴⁶ Tagányi K.: Karácsonyi i. m. 492–493. 1. j.

⁴⁷ Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Bp. 2007. 190–191.

hanem gazdasági egységenként, háztartásonként, vagy még inkább falvanként történt. Utóbbit azért is tarthatjuk elképzelhetőnek, mert ahogy Gembloux-i Guibert írásának Bingeni Hildegárd gyermekkoráról szóló részletében, illetve Hóman Bálint bizonytalan eredetű megállapításában is olvashatjuk, valóban létezhetett a szokás, hogy a falvak a tizedikként született gyerekeket az egyháznak adták. Bizonyos időszakokban pedig ugyancsak elképzelhető, hogy az egyház ezt a szokást a dézsmához hasonlóan kötelező érvényűvé próbálta emelni, így Pannonhalma esetében talán épp egy ilyen, akár sikeresnek is minősíthető kísérlettel találkozhatunk. Mindazonáltal, a dézsmás gyerekek valószínűleg a rabszolgák közül kerültek ki. Mindez azt is jelenti, hogy a szerzetesek nem az újszülöttekre támasztottak igényt, hanem a már idősebb és munkaképesebb fiatalokra. A rabszolgák „szaporulata” így az adónem alapjául szolgált ugyan, de nem a szigorúan vett tizedik gyermekekre vonatkozott. Az is valószínűsíthető így, hogy a dézsmás gyerekek a fiúk közül kerültek ki.

Ily módon a gyermektized valóban számottevő jelentőséggel bírt az apátság birtokainak munkaerő utánpótlásában. Működése azonban egyértelműen sértette a szolgálók átadására kötelezett gazdákat és földesurakat, hiszen így csökkent a rendelkezésükre álló munkáskezek száma. Így érvényesnek fogadható el Györffy megállapítása, mely éppen ehhez az ellenálláshoz kapcsolta a gyermektized megszűnését.⁴⁸ A gyakorlat eltűnésének másik oka az érintett rabszolgaréteg helyzetét érintő változásokban keresendő. A teljesen jogfosztott, vagyontárgyként kezelt réteg a középkor századai során fokozatosan eltűnt. Bár még az Albeus-féle összeírásban is találkozunk a *veri servi* csoport tagjaival, azok teljes szolganépességen belüli aránya folyamatosan csökkent. Eltűnésük így a gyermektized intézményének megszűnését is maga után vonta, minthogy a fentebb elmondottak alapján a dézsmás gyerekek csak ezen jogállású réteg tagjai közül kerülhettek ki. Pannonhalma eme különös kiváltsága így a 12. század második felében, esetleg a 13. század elején végleg értékét veszítette, aminek következtében a szerzetesek felhagytak gyakorlatával.

Mindezek után már csak az a kérdés vár megválaszolásra, hogyan és honnan került Magyarországra és Pannonhalmára a gyermektized kiváltsága. Bár elviekben nem zárható ki, hogy az elmondottaknak megfelelően a

⁴⁸ Györffy Gy.: István király i. m. 181.

falvak hagyományos és önkéntes adományát már itt Magyarországon erősítették tovább egy konkrét kötelezettséggé, az egyházszerzés más területeihez hasonlóan itt is valószínűbb, hogy egy külföldi minta átvételével kell számolnunk. Erre az átvételre meglátásunk szerint a 11. század második felében, vagy az 1100-as évek környékén kerülhetett sor. Mint már említettük, a gyermektized magyarországi hagyományának elterjedésében Hartvik püspök mindenképpen központi helyet töltött be. Kellően megalapozottnak fogadhatjuk el Csóka J. Lajos érvelését arról, hogy Hartvik valóban szoros kapcsolatban állt a veszprémi püspökség éledező jogigénye által fenyegetett Pannonhalmával, és aktív szerepet játszott az apátság kiváltságainak védelmezésében. A gyermektized legendabeli szerepeltetése így egy nagyon is tudatos lépésnek tekinthető, melynek egyik célja bizonyosan a somogyi tizedekre támasztott pannonhalmi tizedjog konkrét meghatározása, valamint annak II. Paszkál pápa és Könyves Kálmán király előtti védelme volt. A fentebb részletezett modellhez kapcsolódóan lehetségesnek tartjuk, hogy Hartvik mindemellett kísérletet tett arra, hogy új kiváltságokat is szerezzen Pannonhalmának az általa szerkesztett István-legendája révén. Jól ismert ugyanis, hogy Hartviktól nem állt távol ez a technika. Napjainkra a szakirodalom javarészt egyetért abban, hogy a Hartvik-legendája a Kisebbik és a Nagyobbik István-legendája összeszerkesztése révén készült, minthogy az előző két életrajz nem felelt meg Kálmán király igényeinek. Emellett jól látszik az is, hogy a legenda erősen antigregorián kicsengésű passzusokat tartalmaz. Ennek kapcsán merült fel, hogy Hartvik munkája tulajdonképpen válasz volt II. Orbán pápa 1096. évi levelére, melyben az egyházfő hűsége szólítja a frissen trónra jutott uralkodót, és ezért cserébe István király kiváltságait ígéri neki. Az államalapító apostolként való említése, valamint a magyar király előviteli kereszthez való joga így minden bizonnyal a legendaszerző püspök furfangos manipulációja révén került Könyves Kálmán kiváltságai közé.⁴⁹ Hasonló furfang lehetett tehát a gyermektized szerepeltetése is, amellyel vagy egy teljesen új privilégium megszerzését célozta, vagy éppen a korban vitatott kiváltságnak próbált a pápai megerősítés és István király tekintélyének hangsúlyozása révén érvényt szerezni.

⁴⁹ Thoroczkay Gábor: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István legenda datálásnak kérdéséhez. In: Uő.: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Bp. 2009. 69–70., 85–87.

Összegzés

Az eddigiekben felvázolt modell természetesen csak egy elméleti konstrukció a rendelkezésünkre álló források által megengedett kereteken belül. Igazolása csak újabb, dézsmás gyerekekről szóló források felbukkanásával volna lehetséges. Módosítása, javítása pedig elsősorban további külföldi párhuzamok bevonásával történhet.

Fontos leszögezni azonban, hogy a gyermektized létezésének lehetősége a kutatás jelenlegi állása szerint a tizedbe adott Miklós történetén alapszik. Ezt leszámítva nincs olyan rendelkezésünkre álló hazai kútfő, mely a tényleges gyakorlatot támasztja alá. Érdeemes figyelemben tartani ugyanakkor, hogy több olyan kora Árpád-kori jelenséget is ismerünk, melyek létezését illetően konszenzus uralkodik a vonatkozó szakirodalomban, annak ellenére, hogy csak egyetlen konkrét adat, vagy akár még annyi sem támasztja alá azt.

Így például Kálmán király törvényei előírták, hogy a zsidók és keresztények közti kölcsönügyleteket egy megpecsételt hátyán rögzítsék. Eredeti formájában azonban egy *cartula sigillata* sem maradt fenn, mindössze Márton ispán 1137 előtt keltezett végrendelete⁵⁰ őrizte meg egy ilyen megállapodás tartalmát.⁵¹ Hasonlóképp csak egy II. Géza által kiadott oklevél igazolja, hogy a Kálmán törvényeiben előírt intézkedés, az egyházi halastavak királyi tulajdonba vonásáról, valóban megtörtént.⁵² Az ugyancsak Kálmán törvényei által szabályozott egyházmegyei vagy szinodális bíróság intézményének működését annak ellenére valószínűsíti a szakirodalom, hogy konkrét adat egy sem maradt ránk, mely egy ilyen bíróság ténykedése során keletkezett volna.

Mindezek alapján kijelenthető, hogy az Árpád-kor korai szakaszait illetően akár már egy kútfő is döntő forrásértékkel bírhat. Meglátásunk szerint ezért az Albeus-féle összeírás által megőrzött Miklós tizedbe adásának története kapcsán sem zárhatjuk ki annak bizonyító erejét, egészen addig, amíg meg nem bizonyosodunk annak valótlanágáról. Így a további vizsgá-

⁵⁰ Levéltárak – Kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686) Szerk. Blazovich László – Érszegi Géza – Turbuly Éva. Bp.–Szeged 1998. 53–54.

⁵¹ *Kumarovitz L. Bernát: Szent László vásár-törvénye és Kálmán király pecsétese cartulája. In: Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk. Mezey László. Bp. 1980. 85–87.*

⁵² Levéltárak – Kincstárak i. m. 54–55.

lódás során mindenképp kitüntetett figyelmet kell szentelni eme okleveles adat kritikájának. Mindezidáig csak egyetlen kísérlet történt arra, hogy a *datus fuit in decimam* közlést másképp értelmezze. Varjú Elemér álláspontját, miszerint Miklós egy nagyobb tizedhátralék kiegyenlítéseképp adatott tizedbe, a téma több jeles szakértője osztja napjainkban is. Véleményünk szerint érdemes volna megvizsgálni, valóban gyakorolták-e a tized kiegyenlítésének ilyen, vagy másféle alternatív módjait a korai magyar történelemben, hiszen ennek meghatározása révén újabb jelentős lépést tehetünk a kérdés megválaszolása felé.

TAMÁS LADOS: REMARKS ON THE HISTORY OF CHILDREN'S TITHE OF PANNONHALMA

The legend of King Stephen I of Hungary, composed by Bishop Hartvic of Győr in c. 1100, preserved a tradition that after the young Stephen had defeated Koppány in battle, he punished his rebellious kin's people in Somogy county by ordering them to give their tenth-born children to the Benedictine Abbey of Pannonhalma as a part of their ecclesiastical tithe. The story of these so-called *tithe children* has long been a controversial subject of the Hungarian historiography. Most scholars argued that given the low number of children falling under this obligation, such an institution would have been fundamentally pointless, therefore it could not exist. It is widely suggested that Hartvic's text was the result of mistranslation. However, this theory fails to explain the account of a mid-13th century charter about a certain Miklós who was given as tithe (*datus fuit in decimam*) to the abbey in the first half of the 12th century. Based on the revaluation of the sources and examining western parallels – the story of Hildegard of Bingen and Otto I's donation to the bishopric of Meissen in 971 – I propose a theoretical model the children-tithing could exist in. According to this, the obligation applied only to the fast-shrinking group of slaves and only the owners of slaves were obliged to pay this tithe. This way the tithe children could have proved very useful to the Abbey of Pannonhalma that suffered from serious labor shortage throughout. Yet, it cannot be ruled out that the institution does not originate from Stephen I and it was in fact the fabrication of Bishop Hartvic who intended to secure and possibly expand the privileges of Pannonhalma.

Keywords monastic tithes, tithe children, Pannonhalma, Hartvik, King Stephen I

*Keresztes–portugál megegyezések Lisszabon (1147) és Silves (1189) ostrománál**

A MÁSODIK KERESZTES hadjárat egyik legsikeresebb és legmaradandóbb eredményének – a kortársak és a szakirodalom megítélése szerint – Lisszabon visszafoglalása bizonyult (1147. július 1 – október 23.).¹ Az I. Alfonz portugál király (1140–1185) és az észak-európai keresztesek szövetségében sikerre vitt expedíció során mintegy 164–200 hajó fedélzetén érkeztek a fiatal Portugál Királyságba a zarándokok a keresztény világból, hogy aztán folytassák útjukat a Szentföld irányába. Természetesen nem ez volt az első, és nem is az utolsó alkalom, hogy a Pireneusok túloldaláról érkezők részt vettek a reconquistában. Van egy esemény, ami sok tekintetben nagyon hasonlít Lisszabon visszafoglalásához: az Algarvéban fekvő Silves bevétele (1189. július 21 – szeptember 3.). Ekkor I. Sanchónak (1185–1211) sikerült megnyernie magának a harmadik keresztes hadjárat résztvevőit, hogy apja politikáját folytatva növelje országa területét.²

Az események hasonlóságára a közelmúltban Dana Cushing felhívta a figyelmet, ám ő mindezt csak az általa használt fogalom, a *harbor-hopping*

* Jelen munka a szerző II. helyezést elérő OTDK dolgozatának és mesterszakos diplomamunkájának részlete. Köszönöm témavezetőm, Nagy Balázs segítségét, továbbá a dolgozat bírálóinak, Hunyadi Zsoltnak és Molnár Péternek az értékes észrevételeiket.

¹ Henrici Archidiaconi Huntendunensis Historia Anglorum. The History of the English by Henry, Archdeacon of Huntingdon, from A. C. 55 to A. D. 1154 in Eight Books. Ed. Thomas Arnold. London 1879. Rolls Series 74.VIII/27.; *Jonathan Phillips*: St Bernard of Clairvaux, The Low Countries and the Lisbon Letter of the Second Crusade. *Journal of Ecclesiastical History* 48. (1997) 485–497. (486.)

² Korábbi tanulmányunkban már részletesen foglalkoztunk ezzel az expedícióval: *Ribi András*: Keresztesek a tengeren és Silves ostroma 1189-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 128. (2015) 217–234.

keretein belül elemezte,³ így egyelőre komoly összehasonlító tanulmány nem született. Az összehasonlítás mindenképpen indokolt, ám fel kell hívunk a figyelmet néhány veszélyforrásra. Míg 1147 körül – az Almorávidák bukása miatt – hatalmi űrben zajlott Lisszabon visszafoglalása, addig Silves megtámadása felfogható az új hatalommal, az Almohádokkal szemben indított nyílt háború kezdeteként is.⁴ Az események politikai jelentősége is eltérő, hiszen Lisszabon elfoglalása tartós sikert jelentett, Silvest viszont már két évvel később, 1191-ben visszafoglalta al-Manszúr almohád uralkodó.⁵ Természetesen azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a harmadik keresztes hadjárat résztvevői ismerték elődeik tetteit. Bár Jonathan Phillips szerint nincs nyoma, hogy a *De expugnatione Lyxbonensis* propagandacélra használták volna, a *Narratio* szerzője emlegeti a régiek tetteit és a Lisszabont visszafoglalókat.⁶ Fontos azt is kiemelni, hogy míg Lisszabon ostromáról két szemtanú forrás is beszámol, addig Silves kapcsán csak egy ilyen ismerünk, amelynek állításait így nem tudjuk ellenőrizni.

Magára az összehasonlításra számos ponton lehetőség nyílik (hajóút, compostelai zarándoklat, ostromharcászat, stb.), ám jelen tanulmányban mindössze egyetlen aspektus kiemelésére van mód. A következő fejezetek-

³ *Dana Cushing*: A German Third Crusader's Chronicle of his Voyage and the Siege of Almohad Silves, 1189 AD/ Muwahid Xelb, 585 AH: De Itinere Navali. Tucson 2013., lviii–lx. – *Harbor-hopping*: a 12. századi keresztes stratégia jellege, melynek értelmében először az Atlanti-óceán partján lévő városokat foglalták el (Tuy, Porto, Lisszabon, Silves, Cádiz, Gibraltár), majd igyekeztek a folyóvölgyek mentén befelé terjeszkedni, l. *Dana Cushing*: Crusades in the Water: A New (Integrated) View. Presented to the Society for Military History, 2011 Meeting. <http://independent.academia.edu/DanaCushing/Papers/7775345>, 2014.03.08. 1–20. (2.)

⁴ *Armando de Sousa Pereira*: Realidades e ideologia na conquista de Silves em 1189. In: *Poder e Sociedade. Actas das Jornadas Interdisciplinares*. Vol. 1. Ed. Maria J. P. F. Tavares. Lisboa 1998. 229–243. (229–230.); *Derek W. Lomax*: The Reconquest of Spain. London – New York 1978. 117.

⁵ *Ambrosio Huici Miranda*: Las Campanas de Yaqub al-Mansur em 1190 y 1191. *Anais de Academia Portuguesa da História* 2. (1954) 53–74.

⁶ *Jonathan Phillips*: Ideas of Crusade and Holy War in *De expugnatione Lyxbonensi* (The Conquest of Lisbon). In: *The Holy Land, Holy Lands, and Christian History*. Ed. Swanson, R. N. Woodbridge 2000. 123–141., (127.); *Narratio de Itinere Navali Peregrinorum Hierosolymam Tendentium et Silviam Capientium*, A. D. 1189. Ed. Charles W. David. *Proceedings of the American Philosophical Society* 81. (1939) 591–676. (610., 616.) (A továbbiakban: *Narratio*)

ben először forrásainkat mutatjuk be és vetjük össze, hiszen fontos megismerni a szerzők háttérét és motivációját. Ezt követően megvizsgáljuk a résztvevők társadalmi háttérét és szervezetségét, hiszen számos probléma és nehézség pontosan ebből adódik, vagy emiatt oldódik meg viszonylag egyszerűen. Elemzésünk középpontjában pedig az áll, hogy a keresztesek hogyan és miért csatlakoztak a portugálokhoz, megvizsgáljuk, melyik félnek állt igazán érdekében ez a lépés, majd áttekintjük, hogy a csatlakozás után mit és miért tartalmaztak a keresztes–portugál megegyezések. Igyekszünk választ keresni arra, mennyire voltak hasonlóak vagy eltérőek a megoldások, kimutatható-e, hogy a harmadik keresztes hadjárat résztvevői tudatosan követték elődeik példáját?

Az 1147. évi expedíció forrásai

Lisszabon ostromáról nem maradtak ránk sem okleveles források, sem részletes arab elbeszélések, sem helyi keresztény beszámolók,⁷ így leginkább az észak-európai keresztesek leírásaira hagyatkozhatunk. Ezek közül legfontosabb az a hosszú levél, mely az angol és normann keresztesek szempontjából mutatja be az eseményeket, és amelynek William Stubbs a *De expugnatione Lyxbonensi* címet adta. Kurrens, bilingvis (latin–angol) kiadását az amerikai Charles W. David jegyzi.⁸ Az egyetlen fennmaradt kézirat a paleográfiai és kodikológiai vizsgálat alapján a 12. század második felében, 1160–1175 között készült.⁹ Maga a szöveg a leghosszabb keresztes levélnek tekinthető, amely minden bizonnyal Portugáliában született: mivel a szövegben említett utolsó dátum 1147. november 1-je, későbbi eseményekre pedig a szerző nem hivat-

⁷ *Lucas Villegas-Artizizábal*: Norman and Anglo-Norman Participation in the Iberian Reconquista c. 1018–1248. Nottingham 2007. Phd-disszertáció. (http://etheses.nottingham.ac.uk/283/2/Norman_and_AngloNorman.pdf, 2013.07.06.) 170.; *Lucas Villegas-Aristizábal*: Revisión de las crónicas de Ralph de Diceto y de la Gesta Regis Ricardi sobre la participación de la flotta angevina durante la Tercera Cruzada en Portugal. *Studia Historica – Historia Medieval* 27. (2009) 153–170. (161.); *Inês Lourinho*: 1147: uma conjuntura visita a partir das fontes muculmanas. Lisszabon 2010. 120–133.

⁸ *De Expugnatione Lyxbonensi*. The Conquest of Lisbon. Ed. Charles W. David. New York 1936. (A továbbiakban: DEL)

⁹ *Harold Livermore*: The „Conquest of Lisbon” and its Author. *Portuguese Studies* 6. (1990) 1–16. (3.)

kozik, és a keresztesek 1147–1148 telét Lisszabonban töltötték, így valószínűleg ekkor keletkezett a forrás.¹⁰

A kutatás számára sokáig a *De expugnatione Lyxbonensi* szerzőjének azonosítása okozta a legnagyobb kihívást. David még úgy vélte, kizárólag a szövegben lévő információkra hagyatkozhatunk, melyek alapján egy anglo-normann, kelet-angliai, a Glanville családhoz közel álló pap lehetett a szerző, aki részt vett az ostromban és – a forrás kezdősora alapján – neve R betűvel kezdődik.¹¹ Ezt sokáig ennyiben hagyták a történészek, míg 1990-ben Harold Livermore-nak sikerült tisztázni a szerző kilétét egy adománylevél segítségével.¹² A mű szerzőjét a kutatás széles körben elfogadta Raol papként,¹³ aki talán Szent Bernát követe vagy delegáltja lehetett, de későbbi sorsáról semmit nem tudunk.¹⁴ A szerző esetleges forrásait és műveltségét illetően eltérően ítélték meg a kutatók: míg Charles W. David előszavát olvasva egy lelkes, jó megfigyelőképességgel rendelkező, és ügyéhez lojális klerikus áll előttünk szerény latitudással, akinek olvasottsága kimerül a Bibliában és Solinus nem túl okosan használt földrajzi művében,¹⁵ addig Jonathan Phillips Raol széleskörű műveltsége mellett érvelt.¹⁶ Ezt elsősorban a szöveg egyik különleges részének, a kulcsszereplők beszédeinek elemzésével igazolta, melyek rávilágítanak Raol magasabb céljára is: példát adni sikeres keresztes hadjárat szervezésére.¹⁷

A *De expugnatione Lyxbonensi* több mint egyszerű narratív forrás, korának egyik leggazdagabb és legizgalmasabb kútfője, melyben épp úgy megjelennek a keresztes ideálok és egy toleránsabb muszlim-kép, mint a katonai szervezet és az ostromtechnikák.¹⁸ Elfogadható David álláspontja, miszerint

¹⁰ Charles W. David: *De Expugnatione Lyxbonensi. The Conquest of Lisbon*. New York 1936. 39–40.

¹¹ Uo. 40–45.

¹² Livermore, H.: *The „Conquest of Lisbon”* i. m. 1990. 4–7.

¹³ Jonathan Phillips: Foreword. *De expugnatione Lyxbonensi – The Conquest of Lisbon*. In: *De expugnatione Lyxbonensi. The Conquest of Lisbon*. Ed. Charles W David. New York 2001. xi–xxxiii. (xxi.)

¹⁴ Livermore, H.: *The „Conquest of Lisbon”* i. m. 1990. 7–16.

¹⁵ David, Ch.: *De Expugnatione* i. m. 45–46.

¹⁶ Phillips, J.: *Ideas of Crusade* i. m. 126.; Phillips J.: Foreword i. m. xxiii–xxv.

¹⁷ Phillips J.: *Ideas of Crusade* i. m. 126–127.

¹⁸ Phillips J.: Foreword i. m. xi.

Raol „korának legtöbb írójánál sokkal közelebb jutott ahhoz, hogy egy kereszties hadjáratra úgy tekintsen, amilyen az valójában volt.”¹⁹

*

Raol állításainak ellenőrzésére kiváló lehetőséget nyújt az a három levél, melyeket a kutatás korábban „teuton forrás,”²⁰ újabban „Lisszaboni levél” néven emleget.²¹ Susan B. Edgington szerint a következő hat kézirattal van dolgunk: Winand levele Köln érsekéhez,²² Arnulfé Théroutanne püspökéhez,²³ Duodechiné Disibodenberg apátjához,²⁴ továbbá két másolat a kölni²⁵ és a magdeburgi évkönyvekben maradt fenn,²⁶ és végül az egy 15. századi kiadattal trieri kódex által bemutatott verzió.²⁷ Az eredeti levelet Winand írhatta, akiről a szintén résztvevő Arnulf és Duodechin másolta a maga küldeményét, illetve utóbbi némileg ki is egészítette azt. Az eredeti szerző kölni származására utal, hogy a forrás „kifelejtí” Raol kölniekről szóló rossz híreit, hang-

¹⁹ *David, Ch.*: De Expugnatione i. m. 46.

²⁰ Uo. 49.

²¹ Edgington angolra is lefordította a szöveget, l. The Lisbon Letter. Transl. Susan B. Edgington. In: *Uő: Albert of Aachen, St Bernard and the Second Crusade*. In: *The Second Crusade. Scope and Consequences*. Ed. Phillips, Jonathan – Hoch, Martin. Manchester–New York 2001. 61–70.

²² *Epistola Winandi*. In: Susan B. Edgington: *The Lisbon Letter of the Second Crusade*. *Historical Research* 69. (1996) 336–339. (A továbbiakban: EW) A levél 16. századi kéziratban maradt fenn, Ernst Dümmler adta ki először 1851-ben.

²³ *Epistola Arnulfi*. In: *Recueil des historiens des Gaules et de la France*. Tome Quatorzième. Ed. Michel J. J. Brial. Paris 1877. 325–327. (A továbbiakban: EA) Két 12. századi kézírata is fellelhető, először Edmond Martène és Ursin Durand adta ki a 18. században.

²⁴ *Annales Sancti Disibodi*. Ed. Georg Waitz. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, Tomus XVII. Ed. Georg H. Pertz. Hannoverae 1861. 4–30. (A továbbiakban: ED) 14. századi kéziratban maradt fenn.

²⁵ *Chronica Regia Coloniensis*. Ed. Georg Waitz. Hannoverae 1880. 84–86. A 12. század végén keletkezett, Winand helyett inkább Arnulfra támaszkodva.

²⁶ *Annales Magdeburgenses* a. 1–1188, 1453–1460. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, Tomus XVI. Ed. Georg H. Pertz. Hannoverae 1858. 105–196., különösen 189–190. A 12. századi kézirat Winandhoz áll a legközelebb, a *nos* és *nostris* szavakat öt alkalommal *Colonienses*-re cserélte a másoló.

²⁷ Edgington egy 15. századi kódexben, Aacheni Albert *Historiája* után illetve talált rá a szövegre, melyet minden bizonnyal Kölnben írtak nem sokkal azután, hogy Winand levele megérkezett.

súlyozza a tizenegyezer szűz ünnepét, amely Kölnhöz kapcsolódik, ráadásul textuális nyomai is vannak, hogy Winand levele volt az első. A „Lisszaboni levél” fő mondanivalója megegyezik a *De expugnatione Lyxbonensi* tartalmával, de hiányoznak belőle a hosszas beszédek és a földrajzi leírások.²⁸

Lisszabon ostromáról emlékezik még röviden Huntingdoni Henrik krónikája,²⁹ a sereg összlétszámára vonatkozóan fontos megállapítást tesz a *Continuatio Praemonstratensis*,³⁰ és említést tesz az eseményről néhány portugál forrás is, melyek közül a lisszaboni Szent Vince apátság alapításáról szóló 1188-ban keletkezett, de később interpolált oklevél a legfontosabb.³¹

Az 1189. évi expedíció forrásai

Silves elfoglalásáról egy másik cím nélküli narratív forrás számol be, melyre az elmúlt évtizedekben leginkább a Charles W. David által adott, kissé bonyolult címen szokás hivatkozni: *Narratio de Itinere Navali Peregrinorum Hierosolymam Tendentium et Silviam Capientium*, A. D. 1189. A forrás kurrens kiadásának a közelmúltig David 1939-es műve számított,³² ám 2013 őszén megjelent egy kötet a független amerikai kutató, Dana Cushing tollából, aki újra elvégezte a kézirat átírását, fordítását, új bevezető tanulmányt írt, és műve végéhez csatolta a korábbi kiadásokat is az eltérő olvasatok táblázatos jelölésével.³³ Korábbi, Silves ostromáról szóló tanulmányunkban már részle-

²⁸ Susan B. Edgington: The Lisbon Letter of the Second Crusade. *Historical Research* 69. (1996) 328–339. (328–335.)

²⁹ Henrici Archidiaconi Huntendunensis *Historia Anglorum* i. m. VIII/27

³⁰ *Continuatio Praemonstratensis* a. 1113–1155. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, Tomus VI. Ed. Georg H. Pertz. Hannoverae 1844. 447–456. (453.)

³¹ *Indiculum Foundationis Monasterii S. Vincentii*. In: *Portugaliae Monumenta Historica. Scriptores* I. Ed. Alexandre Herculano. Lisboa 1861. 91–93. (§2–5.)

³² Charles W. David: *Narratio de Itinere Navali Peregrinorum Hierosolymam Tendentium et Silviam Capientium*, A.D. 1189. *Proceedings of the American Philosophical Society* 81. (1939) 591–676.

³³ Cushing, D.: A German Third Crusader's Chronicle i. m. Ennek ellenére hivatkozásainkban továbbra is a David-féle helyet jelöljük. Ennek oka egyrészt a szélesebb körben való hozzáférhetőség, másrészt az a tény, hogy Cushing latin átírásában nem központosított, ami alaposan nehezíti a szöveg olvasását. Külön jelezni fogjuk, amennyiben fontos, értelmezést befolyásoló eltérés van az általunk idézett szövegrész olvasataiban.

tesen foglalkoztunk a *Narratio*val,³⁴ ám Cushing művét akkor még nem volt módunkban felhasználni. Ennek elolvasása nyomán néhány ponton szükségesnek látszik módosítani véleményünket; jelen dolgozatban csupán erre szorítkozunk.

A másolat és a forrás eredetijének keletkezése vitatott. David nem értett egyet Anton Chrousttal abban, hogy a kézirat a 13. század eleji Dél-Franciaországban keletkezett volna, ám maga végül nem adott meg semmilyen időpontot.³⁵ Cushing úgy véli, minden bizonnyal 1197 októbere előtt meg kellett születnie a ma ismert egyetlen kéziratnak. Érveit arra alapozza, hogy a Barbarossa Frigyes haláláról szóló mű után egy sorral már következik is szövegünk, ráadásul a szerző magát a német király alattvalójának tartja. Ez a még császárrá nem koronázott VI. Henrik lenne, aki a Baltikumba 1195-ben, majd a Szentföldre 1197-ben indított keresztes hadjáratot, amelyek támogatásához esetleg felhasználhatta a közelmúlt eseményeit. Azt is érdemes szerinte számításba vennünk, hogy a Frigyes császár haláláról szóló mű szerzője, Henrik würzburgi püspök is 1197-ben halt meg, ami talán csökkentette az *Epistola* jelentőségét.³⁶ A *Narratio* eredetijének megszületésével kapcsolatban a forrás ad egy támpontot: amikor a keresztesek Lisszabonba érkeznek, megtudjuk, hogy a második keresztes hadjárat résztvevői *negyvennégy* évvel korábban foglalták el a várost.³⁷ David nem teljesen biztos ennek az adatnak a megbízhatóságában,³⁸ ám a szerző rendre pontos információkat közöl – elsősorban a most nem vizsgált hajóút példáin látszik ez –, valószínűtlen, hogy egy ilyen fontos és közismert dologban tévedett volna, így Cushinggal egyetértve 1191-re tesszük a szöveg keletkezését. Az év elejét kell számításba vennünk, hiszen a *Narratio* szerzője sem Silves nyár közepi elestéről, sem VI. Henrik április 15-i császárrá koronázásáról nem tud.³⁹

A *Narratio* ismeretlen szerzője aktív résztvevője volt az eseményeknek, és ahogy arra korábbi munkánkban utaltunk, bizonyosan német származású

³⁴ Ribi A.: Keresztesek a tengeren i. m. 218–219.

³⁵ David, Ch.: *Narratio* i. m. 597.

³⁶ Cushing, D.: *A German Third Crusader's Chronicle* i. m. vii–viii.

³⁷ Hec Ulixibona, opulenta et magna valde, ante quardraginta et III^{or} annos a peregrinis nostris capta cum adiacentibus castris subiacet dominio [regis] Portugalensis. – *Narratio* 616.

³⁸ David, Ch.: *Narratio* i. m. 598.

³⁹ Cushing, D.: *A German Third Crusader's Chronicle* i. m. viii–ix.

volt. Miután az expedíció kiindulópontja Bréma, logikusnak látszik a továbbiakban Brémai Anonymus néven említenünk őt. Bár Kurth és David klerikust sejtett benne, az újabb kutatások tükrében ez egyáltalán nem biztos. Valóban, a szöveg vallásos bevezetővel kezdődik, és beszámol néhány egyházi szertartásról, de az egyetlen bibliai idézet már Davidet is arra intette, hogy óvatosan fogalmazzon.⁴⁰ Cushing úgy véli, Brémai Anonymus minden bizonnyal a 12. századi reneszánsz embere, de túlzott világias beállítottsága miatt inkább laikus szerzőt kell keresnünk.⁴¹ Miután az expedícióban nem vettek részt nemesek,⁴² műveltsége inkább egy kereskedőt vagy gazdag polgárt sejtet. A 12. században a Weser torkolatvidékén és Németalföldön már kialakult egy gazdag városi lakosság, melynek tagjai szabad emberként – részben üzleti érdekeik miatt – részt vettek a keresztes hadjáratokban.⁴³ A forrás stílusa egyszerű, retorikai díszítésektől mentes, nincs olyan magasztos célja, mint Raol művének. Olvasmányélményei között a Biblián és a szent kalendáriumon kívül korának minnesänger irodalma és néhány keresztes hadjáratokról szóló beszámoló, esetleg a *De expugnatione Lyxbonensi* szerepel.⁴⁴

*

Ahogy már jeleztük, az 1189. évi expedícióról nem áll rendelkezésünkre több szemtanú forrás, de Silves ostromáról is röviden beszámolt néhány kortárs észak-európai krónikás: közülük témánk szempontjából Diketói Radulfus és

⁴⁰ *David, Ch.*: Narratio i. m. 599–600.

⁴¹ A szöveg tartalmaz némi muszlim-ellenes retorikát, de Silves feladása során inkább sajnálja a mórokat és elveti bántalmazásukat. Úgy tűnik, a szerzőben nem volt elég nagy a vallási szigor, hogy legyőzze a kíváncsiságot. L. *Cushing, D.*: A German Third Crusader's Chronicle i. m. xli.

⁴² Lásd alább.

⁴³ Az észak-német terület nagyon sokféle volt, de a Brémai Érsekség összetartó kapocsként funkcionált. Az itt élők gyakran részt vettek a baltikumi keresztes hadjáratokban, amelyek révén a 12. század végére komoly szellemi örökséggel rendelkeztek a szövetségre lépő kereskedők és városok. Nem véletlen, hogy 1187–1189 között a Brémai Krónika is beszámol a szentföldi útra való felkészülésről. L. *Cushing, D.*: A German Third Crusader's Chronicle i. m. xlix–lvi.

⁴⁴ Uo. lvii–lxv. – A tuiy lovag hőstette a laikus minnesänger hagyományba illeszkedik, míg Raol műve a kor legismertebb és legolvasottabb keresztes hadjáratokról szóló műve volt a térségben Cushing szerint, habár kissé talán merész ez a kijelentés egy olyan műről, mely mindössze egyetlen példányban maradt fenn.

Auxerre-i Róbert fontos.⁴⁵ A legrészletesebben Dicetói Radulfus *Ymagines Historiarum* című műve tárgyalja az eseményeket, ám nem a szemtanú hitelességével, hiszen a szerző sosem járt keresztes hadjáraton, csupán a káplánja.⁴⁶ Radulfus saját korának történetét kívánta megírni 1147-től, habár 1183-ig jobbára korábbi művek részleteit kompilálta.⁴⁷ Ezt követően kezdte gyűjteni az információkat a 12. század végének eseményeiről. Stílusa egyszerű, könnyű, műve néhol humoros epizódokat is tartalmaz, ugyanakkor széleskörű műveltséggel rendelkezett. Fontos kiemelni, hogy a kronológiai pontosság nem tartozott erényei közé.⁴⁸

A portugál források közül egy 1419-ből származó portugál krónika a legfontosabb (ezt Cushing művéhez kapcsolva közli), mely alapvetően a *Narratiót*, illetve talán más, ekkor még rendelkezésre álló forrásokat felhasználva mutatja be az ostromot; az eseményeket némiképpen kiszínezve.⁴⁹ Ahogy Lisszabon esetében is láttuk, úgy Silves elestekor is azt kell tapasztalnunk, hogy az arab források nagyrészt hallgatnak az eseményekről, inkább a mórrok szenvedésére és a két évvel későbbi visszafoglalásra helyezik a hangsúlyt.⁵⁰

A keresztesek társadalmi háttere

Az expedíciók hátterének és a keresztesek motivációinak megértéséhez nélkülözhetetlen megismernünk a résztvevők társadalmi helyzetét. Fontos utalnunk arra, hogy mindkét esetben tengeri akcióról volt szó. Lisszabon elfoglalói a források egybehangzó állítása szerint május 23-án indultak Angliából,

⁴⁵ Radulfi de Diceto Decani Londoniensis Opera Historica. The Historical Works of Master Ralph de Diceto, Dean of London. Ed. William Stubbs. London, 1876. Rolls Series 68/2. (A továbbiakban: Dicetói Radulfus); Roberti Canonici S. Mariani Autissiodorensis Chronicon. Ed. Oswald Holder-Egger. In: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, Tomus XXVI. Ed. Georg H. Pertz. Hannoverae 1882. 219–287. (254.)

⁴⁶ Helen J. Nicholson: Introduction. In: Chronicle of the Third Crusade. A Translation of the Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi. Ed. Uő. Aldershot 1997. 1–17. (2.)

⁴⁷ Villegas-Aristizábal, L.: Revisión de las crónicas i. m. 158.

⁴⁸ William Stubbs: Preface. In: Dicetói Radulfus i. m. vii–lx. (vii–xxxii.)

⁴⁹ Crónica de Portugal, melyet angol fordításban közöl: Cushing, D.: A German Third Crusader's Chronicle i. m. 135–143.

⁵⁰ Villegas-Aristizábal, L.: Norman and Anglo-Norman i. m. 232.; David, Ch.: Narratio i. m. 609.

és június 16-án értek Portóba, míg Silves megostromlói május 25-én hagyták el a Wight szigetet, és július 2-án pillantották meg a portugál partokat.⁵¹ Bár északi szokás szerint a hajón utazókat nem differenciálták különösebben – csupán egy fő, a kapitány helyezkedett el magasabb szinten –,⁵² minden bizonnyal egy keresztes hadjárat idején nem volt ennyire egyszerű a helyzet.

A *De expugnatione Lyxbonensi* részletesen tájékoztat minket a soknemzeti-ségű expedíció vezetéséről. A „frank” sereg – ahogy az ibériaiak és az arabok nevezték a nyugat-európaiakat –, mely egyben a második keresztes hadjárat tengeri főserege is volt,⁵³ három részre tagolódott:⁵⁴ a Német-római Birodalomból (elsősorban Köln környékéről) érkezőket Arnold, Aerschot grófia vezette,⁵⁵ a flamandokat Christian de Gistell,⁵⁶ az angol és normann sereg pedig további négy részre oszlott.⁵⁷ Norfolk és Suffolk kereszteseit Hervey de Glanville,⁵⁸ a kentieket Doveri Simon, a londoniakat egy bizonyos András,⁵⁹ a maradékot pedig Archelle-i Saher vezette.⁶⁰ A parancsnokok közül csak Arnold gróf és Archelle-i Saher tartozott az arisztokráciához, a többiek a nemesség (Christian és Hervey) vagy a városi elit soraiból kerültek ki.⁶¹ Később hallunk még egy bizonyos William Vielről és testvéréről, Ralphról, akik talán

⁵¹ DEL 58–59., 66–67.; EW 336–337.; EA 325.; ED 27.; Narratio 612., 615. – A harmadik keresztes hadjárat résztvevőinek a mostoha időjárás miatt tartott sokkal tovább az út.

⁵² Richard W. Unger: *The Ship in the Medieval Economy, 600–1600*. London 1980. 149.

⁵³ John France: *A korai keresztes hadjáratok*. In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengeller József. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 59–74. (61.)

⁵⁴ DEL 52–57.

⁵⁵ Az alsó-lotharingiai hercegi család közeleli rokona, l. Phillips, J.: St. Bernard of Clairvaux i. m. 490. Jelenlétét a „Lisszaboni levél” is megerősíti: EW 337.; EA 326.; ED 27.

⁵⁶ Részt vett az 1127-ben Jó Károly meggyilkolásával véget érő belháborúban, majd 1138-tól Diksmuide várnagya volt, l. Phillips, J.: St. Bernard of Clairvaux i. m. 490.

⁵⁷ Véleményünk szerint a német és flamand sereg is differenciáltabb lehetett, ám Raol származásánál fogva érthető módon jobban ismerte az angolok és normannok vezetőit.

⁵⁸ Kelet-angliai nemes, aki a kisbirtokosok között jutott vezető szerephez, l. Villegas-Aristizábal, L.: Norman and Anglo-Norman i. m. 150. Később ő tárgyalt az egyik portugál vezető társaságában a mórakkal a fegyverszünetről: DEL 164–165. Fia, Ranulf Anglia főbírója lett, l. Livermore, H.: *The „Conquest of Lisbon”* i. m. 16.

⁵⁹ Londoni András megfelel Andrew Buccuintének, tehát itáliai származású volt, l. John H. Round: *The Commune of London and Other Studies*. Westminster 1899. 110–111.

⁶⁰ Ő az egyetlen lord. Lincoln környékéről származott, és kibívót keresett a polgárháborúból, l. Villegas-Aristizábal, L.: Norman and Anglo-Norman i. m. 152.

⁶¹ Christopher Tyerman: *God’s War. A New History of the Crusades*. Cambridge 2006. 309.

Southampton és Hastings embereit vezették, és részt vettek Lisszabon első, 1142 körüli sikertelen ostromában.⁶² Az angolok és normannok közül egyedül ők álltak Matilda pártján, a többiek Istvánt támogatták az 1135 óta tartó polgárháborúban.⁶³ A Lisszabont visszafoglaló sereg létszámát a *Sigeberti Continuatio Praemonstratensis* alapján 13.000 főre lehet becsülni:⁶⁴ közülük egészen valószínű, hogy az angolok és normannok 4500-an voltak,⁶⁵ míg a más származású keresztesekkel együtt az északi sereg tízezer fős lehetett.⁶⁶ Ennyi ember szállításához 164–200 hajóra volt szükség.⁶⁷ A portugálokat a király mellett azon előkelők vezették, akiket a *De expugnatione Lyxbonensi* felsorol a megegyezést rögzítő oklevél végén.⁶⁸

Mint láthatjuk, Angliában az elit meglehetősen érdektelennek bizonyult a második keresztes hadjáratral kapcsolatban, amit egyfelől indokolt a polgárháború, másfelől pedig a hajózással szembeni bizalmatlanság.⁶⁹ Míg III. Konrád német és VII. Lajos francia király még szárazföldi úton jutott el a Szentföldre, addig a harmadik keresztes hadjárat idején már az uralkodók és az arisztokrácia tagjai is tengerre merészkedtek.⁷⁰ Ettől függetlenül Silves megostromlói nem közülük kerültek ki: ha elfogadjuk Cushing álláspontját Brémai Anonymus polgári származásáról, akkor joggal gondolhatjuk, hogy a hadjárat többi résztvevője is városi közezből került ki. A soknemzetiségű expedíció alapvetően német, flamand és angol zarándokokból állt, ahogy azt Kurth a hajók számának vizsgálatakor

⁶² DEL 102–103.; *John France: The Crusades and the Expansion of Catholic Christendom, 1000–1714.* London–New York 2005. 134.

⁶³ *Lucas Villegas-Aristizábal: Revisiting the Anglo-Norman Crusaders' Failed Attempt to Conquer Lisbon c. 1142.* Portuguese Studies 29. (2013) 7–20.; *Villegas-Aristizábal, L.: Norman and Anglo-Norman i. m. 178.*

⁶⁴ *Continuatio Praemonstratensis* a. 1113–1155. i. m. 453.

⁶⁵ DEL 128–129. – Az ostrom első napjaiban az anglo-normannok 500 fős őrséget állítottak minden éjszakára, a feladat ellátásakor Raol szerint kilenc nap alatt mindenkire sor került: „Nostri interim, Normanni scilicet Angli, excubias per noctes singulas per quingentos disposuere, ut, IX. revolutis noctibus, iterum prime vigilie initia fierent.”

⁶⁶ *Jonathan Phillips: The Second Crusade. Extending the Frontiers of Christendom.* New Haven–London 2007. 143.

⁶⁷ DEL 52–53.; *Indiculum fundationis* i. m. §2.; EW 336.; EA 325.; ED 27.

⁶⁸ L. alább!

⁶⁹ *David, Ch.: De Expugnatione* i. m. 11–12.

⁷⁰ *David, Ch.: Narratio* i. m. 593.

megállapította.⁷¹ A sereg létszáma egybehangzó adataink szerint 3500 fő volt, amely 37–38 hajó között oszolhatott meg.⁷² Mivel a *Narratio* szerzője nem említ neveket, a kutatás igyekezett keresni olyan személyeket, akik részt vehettek Silves ostromában. O’Callaghan pontosabb hivatkozás nélkül kiemeli Lajos türingiai gróf, Henrik bari gróf, Airald braine-i gróf és Sandwichi Saindo nevét,⁷³ ám közülük Lajosról már korábban kiderült, hogy csak Itáliában szállt tengerre.⁷⁴ Dana Cushing a német lovagrend alapítása körüli eseményeket vizsgálva tizenöt olyan személyt talált, akikről elképzelhető, hogy a silvesiekkal jöttek.⁷⁵ A portugál sereget a király megérkezéséig fia, Rodrigo Sánchez vezette, aki aztán 1189–1191 között a város ura volt.⁷⁶

Természetesen ekkora seregek együttműködéséhez szigorú szabályokra volt szükség.⁷⁷ Raol szerint még az angliai gyülekező során Lisszabon visszafoglalói esküt tettek: alkalmazzák a szemet-szemért elvét, megtiltják a nőknek, hogy a nyilvánosság előtt mutakozzanak, minden hajóhoz saját papot rendelnek, aki majd törődik a keresztesek lelki békéjével, sőt ezer emberenként két bírót (*coniurati*) választottak, akik eljártak a vezetők nevében és feleltek a pénzek elosztásáért.⁷⁸ Az együttműködés tartósnak és zökkenőmen-

⁷¹ Friedrich Kurth: Der Anteil Niederdeutscher Kreuzfahrer an den Kämpfen der Portugiesen gegen die Mauren. Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Mitteilungen, Ergänzungsband VIII. Innsbruck 1911. 131–252. (168.) – Ő hívja fel a figyelmet, hogy a forrás „brémai” kifejezését a *De expugnatione Lyxbonensi* „kölni” kifejezésével együtt az egész brémai, illetve kölni egyháztartományra vonatkoztatva kell értelmezni, l. Uo. 167.

⁷² *Narratio* 63o.; Dicotói Radulfus 66. – Lovakat Dana Cushing véleménye szerint nem vittek magukkal, l. Dana Cushing: New Informations about Cogs and Medieval Naval Logistics from an Eyewitness Crusade Chronicle, *De Itinere Navali*. Avista Forum Journal 20. (2010) 24–34. (27.)

⁷³ Joseph O’Callaghan: Reconquest and Crusade in Medieval Spain. Philadelphia 2003. 59.

⁷⁴ Alexander Cartellieri: Landgraf Ludwig III. von Thüringen und der dritte Kreuzzug. Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte und Altertumskunde 42. (1940) 42–64.

⁷⁵ Cushing, D.: A German Third Crusader’s Chronicle i. m. cvi. Johann Crispan, Bertram von der Wissel, Heinrich von Badewieck, Elias Rütze, Magno Bertlune, Dietrich Vorrard, Albrecht Rode, Heinrich von Bockholt, Friedrich von Nusse valamint a Sturmman, Tumme, Vilfhusen, Vleikke, Vromold és Wickede vezetéknevűek.

⁷⁶ Cushing, D.: A German Third Crusader’s Chronicle i. m. 85. 23. lj.

⁷⁷ Phillips, J.: St. Bernard of Clairvaux i. m. 491.

⁷⁸ DEL 56–57. – A szöveg erős rokonságot mutat Phillips szerint III. Jenő pápa *Quantum praedecessores* kezdetű bullájával, l. Phillips, J.: St. Bernard of Clairvaux i. m. 495.

tesnek bizonyult, amit egyrészt bizonyít, hogy a viharba került csoportokat is bevárták,⁷⁹ másrészt az ostrom előtt a bragai érsek beszédében Raol kitartott a keresztések egysége mellett.⁸⁰ Silves esetében kevésbé beszélhetünk tervezett akcióról, így itt inkább az egy hajóhoz való tartozás tudata volt erős, a választott vezetőket pedig *magistratus*oknak nevezi a forrás.⁸¹ Mindazonáltal a *Crónica de Portugal* szerint hajónként egy pap azért itt is volt.⁸²

A keresztések csatlakozása a portugál vállalkozásokhoz

Meglehetősen világos, hogy a portugál királyok számára azért volt érdemes együttműködni a keresztésekkel, mert segítségükkel és technikai tudásukkal tovább tudták bővíteni országuk területét. Ebből a szempontból Portugália földrajzi fekvése ideálisnak tekinthető: az észak-európai keresztések érhető okból a fiatal ibériai királyságban álltak meg, és töltötték fel készleteiket, hiszen a félsziget déli részének már fennhatósága miatt erre legközelebb csupán valahol Katalóniában nyílt lehetőségük. Az akciók sikeréhez természetesen az is kellett, hogy a keresztéseknek is megérje részt venni azokban. A nyilvánvaló hitbéli és anyagi haszon túl lehetett egy harmadik, pénzzel nem mérhető eredménye ezeknek a vállalkozásoknak: a különböző helyről érkezett harcosok megtanultak együttműködni, az egyes csapatok összekovácsolódtak, amelyre később a Szentföldön – egy sokkal erősebb ellenség ellenében – nagy szükségük lehetett.

Lisszabon ostromával kapcsolatban komoly történelmi vita alakult ki arról, hogy vajon véletlenszerű vagy előre eltervezett vállalkozással van-e dolgunk. A keresztések vajon tudatosan készültek-e a város ostromára, vagy arról portugáliai megállásukkor hallottak először? Míg a korábbi kutatás szerint ez egy teljesen *ad hoc* jellegű akció volt,⁸³ addig Jonathan Phillips úgy véli, az

⁷⁹ DEL 84–85.; EW 327.; EA 326.; ED 27.

⁸⁰ DEL 118–119.

⁸¹ *Cushing, D.*: A German Third Crusader's Chronicle i. m. xxii.; *David, Ch.*: Narratio i. m. 604.

⁸² *Cushing, D.*: A German Third Crusader's Chronicle i. m. 141.

⁸³ *Giles Constable*: The Second Crusade as seen by contemporaries. *Traditio* 9. (1953) 213–279. (220–221., 246.); *Joseph O'Callaghan*: A History of Medieval Spain. London 1975. 230.; *Christopher Tyerman*: England and the Crusades, 1095–1588. Chicago 1988. 33.; *Alan Forey*:

észak-európaiak eleve úgy indultak el a Szentföldre, hogy közben az Ibériai-félszigeten is fognak harcolni.⁸⁴ Szerinte az a levél, amelyben Szent Bernát válaszolt I. Alfonzknak 1146 nyarán, igazolja, hogy a ciszterci szerzetes vállalta egy mórok elleni keresztes támadás népszerűsítését, ráadásul németalföldi útján bizonyíthatóan találkozott Christian de Gistellel és Théroutanne püspökével, aki a „Lisszaboni levél” egyik címzettje. I. Alfonz is egyértelműen készülődött, hiszen már 1147 márciusában megkezdte Santarém ostromát, amely mintegy előkészítette Lisszabon bevételét. Ekkor a templomosoknak adott kiváltságban említi, hogy bízik a sikerben.⁸⁵ Phillips a *De expugnatione Lyxbonensi* állításait is igyekszik felhasználni: Péter, Porto püspöke beszédében jelzi, hogy ő és királya várta a kereszteseket, előre tudott az érkezésükről, melyet egyébként a „Lisszaboni levél” is megerősít.⁸⁶ Fontos továbbá a fent említett keresztes eskü: ezzel ráérték volna később is, kivéve, ha az út elején nem terveznek valamit, illetve hasonló mondható el az ostromgépeket gyártó pisai mester felfogadásáról is.⁸⁷

Phillips nézetének legkitartóbb cáfolója, Alan Forey, megfontolandó problémákat vet fel Clairvaux-i Bernát levelének hitelességével kapcsolatban,⁸⁸ továbbá úgy véli, a portugál király várakozása nem jelzi egyértelműen, hogy előre meg is egyeztek volna. Véleménye szerint akár azért is léphettek kapcsolatba korábban – ahogy a „Lisszaboni levélből” kiderül –, mivel az északiak Portóban szándékoztak feltölteni a készleteket, sőt az is elképzelhető, hogy a hosszú (június 7 – június 15.) Compostela környéki tartózkodás

The Second Crusade: scope and objective. *Durham University Journal* 86. (1994) 165–175. (168–169.)

⁸⁴ Phillips mindezt először 1997-ben fejtette ki: *Phillips, J.*: St. Bernard of Clairvaux i. m. 485–497. 2001-ben a *De expugnatione Lyxbonensi* új kiadásához írt előszavában és 2007-es könyvében is megerősítette, l. *Phillips, J.*: Foreword i. m. xviii.; *Phillips, J.*: The Second Crusade i. m. 142.

⁸⁵ *Phillips, J.*: St. Bernard of Clairvaux i. m. 492–494.

⁸⁶ DEL 68–69.; EW 337.; EA 325–326.; ED 27.

⁸⁷ DEL 162–163.; EW 338.; EA 326.; ED 28.

⁸⁸ *Alan Forey*: The Siege of Lisbon and the Second Crusade. *Portuguese Studies* 20. (2004) 1–19. (2–7.) – Érveit: királynak címzi I. Alfonzt 1179 előtt; a levelet vivő Pétert a király testvéreként említi, akinek azonosításával gondok vannak; Szent Bernát ebben az időszakban – ezt a kérdéses hitelességű levelet leszámítva – csak a szentföldi és baltikumi keresztes hadjáratokkal foglalkozott, még Damaszkusz 1148. júliusi sikertelen ostroma után sem írt az Ibériai-félszigetről.

dás révén értesült I. Alfonz a keresztések érkezéséről. A leginkább meggyőző érve mindazonáltal az, hogy miután a keresztések Portóból Lisszabon alá hajóztak, ott egymás között – elsősorban egyébként az anglo-normannok – nem csupán a megegyezés részleteiről tárgyaltak, hanem magáról a segítség tényéről is, és a flamandok azonnali csatlakozása sem jelzi, hogy előre tudtak erről a lehetőségről.⁸⁹ Bár ez a keresztés belvita valóban jelentősnek tűnik, mindazonáltal csupán nyolc hajót érintett, amely az összlétszámot tekintve csekélység. Véleményünk szerint Raol azért szentelt ilyen hosszú leírást ennek az epizódnak, hogy saját ura, Hervey de Glanville szerepét növelje, amely valamelyest gyengíti Forey érveit. Megfontolandó mindazonáltal Lucas Villegas-Aristizábal érvelése is, aki az angol hátország eseményeit vizsgálva úgy véli, a szigetországból érkezők bizonyosan nem tervezték előre Lisszabon ostromát, így Phillips állítása csak Németalfölddel kapcsolatban tartható.⁹⁰

Az ismertetett vitával ellentétben Silves kapcsán egyértelmű, hogy véletlenszerű akcióról volt szó. Ezt mind a keresztések társadalmi helyzete, mind az a tény indokolja, hogy az expedíció egy évvel azelőtt indult meg, hogy az angol királyi flotta elhagyta volna a kikötőket.⁹¹ Az viszont nyilvánvaló, hogy I. Sancho is tisztában volt azzal, számíthat keresztések érkezésére, akiket adott esetben fel tud használni saját céljai elérésére. Ezt mutatja Alvor ostroma, amelyet a *Narratio* keresztesei előtt Portugáliába érő flamand és német hajósok foglaltak el.⁹² A forrás szerint ebben az akcióban maga a király nem vett részt, de bizonyos, hogy I. Sancho – apja santarémi foglalásához hasonlóan – előkészítette ezzel a jóval nagyobb Silves ostromát. Brémai Anonymus szerint Lisszabonba érkezésükkor épp ehhez az akcióhoz szervezett sereget az uralkodó, és tizenegy napos itt tartózkodásuk alatt sikerült is megnyernie

⁸⁹ Uo. 8–13. – Raol szerint a csatlakozást komoly viták előzték meg. A flamandok azonnal elfogadták a király ajánlatát, de az angolok között komoly ellentétek feszültek: William Viel és emberei (8 hajó legénysége), akik 1142 körül már részt vettek a város ostromában, úgy vélték, I. Alfonz nem fogja betartani ígéretét. A helyzetet Hervey de Glanville beszéde oldotta meg, aki térdre borulva William előtt maradásra bírta őt. L. DEL 98–111.

⁹⁰ Villegas-Aristizábal, L.: Norman and Anglo-Norman i. m. 155.

⁹¹ Richard W. Unger: The Northern Crusaders: the logistics of English and other Northern Crusader fleets. In: Logistics of Warfare in the Age of Crusades. Ed. John H. Pryor. Aldershot 2006. 251–273. (258.)

⁹² Narratio 616–617.

őket a vállalkozáshoz (július 3.–július 14.).⁹³ Dicitói Radulfus szerint is hasonlóképpen történtek az események, sőt hozzáteszi, hogy a király felismerte a keresztesek alkalmasságát a feladatra.⁹⁴ Új információval szolgál az 1419-ből származó *Crónica de Portugal* is, mely szerint komoly viták után döntöttek csak a keresztesek a kalóztanyaként jellemzett Silves ostroma mellett.⁹⁵ Egyik kútfőben sincs nyoma a tervezettségnek, sőt az ostrom közvetlen előzményei is ezt látszanak megerősíteni: miután július 17-én Silves alá érkeztek, a keresztesek és a portugálok még javában tervezték a város ostromának részleteit, sőt az is felmerült, hogy inkább egy másik, kevésbé erődített települést, az azonosítatlan *Dardeát* támadják meg.⁹⁶

A keresztes–portugál megegyezések

Mindkét hadjárat esetében hangsúlyos szerepet játszott az észak-európai keresztesek és a portugál király közti megegyezés,⁹⁷ mely véleményünk szerint – függetlenül a Phillips–Forey vitától – konkrétumok formájában csak azután történt meg, hogy a hajók megérkeztek Portugáliába. Lisszabon elfoglalásakor erre június utolsó napjaiban, talán éppen június 30-án került sor a város alatti táborban, Silves esetében pedig feltehetően Lisszabonban, július 3-a után.⁹⁸

A legrészletesebben a *De expugnatione Lyxbonensi* számol be a történetekről, olyannyira, hogy oklevél formában csatolja a megegyezés szövegét.⁹⁹ Miután a keresztesek a maradás mellett döntöttek, követeket választottak az anglo-normann, kölni és flamand vezetők közül, akik a királlyal, illetve annak érsekével, püspökeivel és az egyházi és világi vezetőkkel közösen hozták

⁹³ Narratio 617.

⁹⁴ Dicitói Radulfus 65.

⁹⁵ *Cushing, D.*: A German Third Crusader's Chronicle i. m. 186.

⁹⁶ Narratio 618–619.

⁹⁷ Ettől függetlenül a szakirodalom gyakorlatilag hallgat róluk, így ebben a fejezetben szinte kizárólag a forrásokra támaszkodhattunk.

⁹⁸ DEL 96.; Narratio 615.

⁹⁹ Az elérhető portugál forráskiadások áttekintése és Adrian Muhaj portugál kolléga szíves közlése alapján nem találtuk nyomát, hogy ez az oklevél fennmaradt volna valamely levéltárban eredeti formában vagy másolatban. Ettől függetlenül hitelét még senki nem vonta kétségbe.

tető alá a megállapodást.¹⁰⁰ Ebben rögzítették, hogy minden, amit a móroktól zsákmányolnak, a keresztések birtokában marad, abból I. Alfonz és a portugálok nem részesülnek. A keresztések rendelkeznek az általuk ejtett foglyok váltságdíjával, valamint ők tarthatják meg Lisszabon városát egészen addig, amíg teljesen ki nem fosztják azt; ekkor kötelességük átadni a királynak. Ezt követően a király a város és a környék vámjövédelméit és kiváltságait rangjuknak megfelelően elosztja az észak-európaiak között, ő maga csak a főúri védelmező szerepét tölti be. Továbbá azok hajói és áruai, akik részt vettek Lisszabon ostromában, akárcsak örököseiké, minden kereskedelmi vámtól – azaz a *pedaticától* – mentesülnek Portugáliában.¹⁰¹ Az idézett „oklevél” túl Raol nem felejt el megemlíteni, hogy a felek túszoikat cseréltek (20–20 főt), illetve a király esküt tett, hogy nem vonul vissza, hacsak nem lesz halálos beteg, vagy ha országát meg nem támadják. Végül a keresztések is megesküdtek.¹⁰²

A többi Lisszabonról szóló forrás kevésbé bőbeszédű, sőt a portugál források és a *Historia Anglorum* nem is említik a megállapodást. Előbbiek kapcsán ez érthető: a portugáloknak nem állt érdekükben hangsúlyozni az észak-eu-

¹⁰⁰ DEL 110.

¹⁰¹ Notum sit omnibus ecclesie filiis, tam futuris quam presentibus, conventionis pactum inter me et Francos. Quod scilicet ego Hyldefonxus, rex Portugalensium, omnium meorum assensu, ut perpetuo sit apud posteros in memoria, testamento confirmationis assigno: Quod Franci qui ad urbis Lyxbonensis obsidionem una mecum mansuri sunt, hostium possessiones in omnibus in suam ditionem et potestatem transferant et habeant, omnibus meis et me omnimodo expertibus. Hostes captos si qui ut vivant redimi voluerint, redemptionis pecunias libere habeant, mihi insuper captivos reddant. Urbem, si forte ceperint, habeant et teneant donec facto scrutinio spoliatur, tam in omnium redemptionibus quam in ceteris. Sicque demum ad eorum voluntatem perscrutatam mihi tradant. Postea vero civitas et terre subacte, me presidente, partiantur secundum conditiones suas sicut quosque melius noverim, tenende secundum consuetudines et libertates Francorum honestissimas, mihi solum in eis remanente advocationis dominio. Naves insuper et res eorum vel heredum eorum qui ad urbis Lyxbonensis obsidionem una mecum fuere ab omni consuetudine mercatoria que vulgo *pedatica* dicitur, a modo et in perpetuum per totam terram meam firmiter et bona fide concedo. Hiis testibus: Iohanne archiepiscopo Bracarensi, episcopo Petro Portugalensi, episcopo Lameccensi, episcopo Viseo, Frinando Menediz socero regis, Frinando Captivo, Gunzalvo Roderici, Gocelino de Seusa, Menendo Hyldefonxi dapifero, Mutio de Lamega, Petro Pelagio, Iohanne Rainno, Gocelvo Sotheri, et multis quorum non novimus nomina. – DEL 110–112.

¹⁰² DEL 112–114.

rópaiaknak adott kiváltságokat, melyeket I. Alfonz oklevélben rögzített. A többi keresztes forrás tud a megegyezésről, ám különösebben nem részletezi azt. A „Lisszaboni levél” a fentiekben rögzítetteket részben ismerteti, ám már az ostrom végén, a város megadása kapcsán. Winand és az őt ez esetben szó szerint másoló Arnulf szerint az *alcayde*, azaz a város parancsnoka egyezett meg az ostromlókkal arról, hogy a keresztesek megkapnak minden mozdíthatót az arannyal és ezüsttel együtt, a király pedig a várost a kifosztott szaracénokkal és a földdel.¹⁰³ Duodechin némileg bőbeszédűbb: hasonlóképpen említi a megadás utáni osztozkodást, ám hozzáteszi, hogy amennyiben a védők leteszik a fegyvert, sértetlenül elvonulhatnak.¹⁰⁴

Silves esetében nem rendelkezünk a *De expugnatione Lyxbonensi*hez hasonlóan részletes forrással a megállapodásról. A *Narratio* a tizenegy napos lisszaboni tartózkodás idején nem tesz említést semmiféle egyezségről,¹⁰⁵ erre csak az ostrom végén, szeptember 1. után került sor Brémai Anonymus szerint, miután a király felszólította a várbelieket a megadásra. Ekkor nagyszabású alkudozásnak lehetünk tanúi. Először I. Sancho azt ígérte a móroknak, hogy maradhatnak a városban a javaikkal együtt, ám ezt a keresztesek nem voltak hajlandóak elfogadni. Ezután a király megpróbálta az északiakat lefizetni: előbb tíz-, majd húszezer aranyat ígért;¹⁰⁶ ez utóbbit a keresztesek már szívesen elfogadták volna, ám mivel nagyon sokára kapnák csak meg, ezt a megoldást is elvetették. Végül megszületik a megállapodás: a zárándokok megkapnak minden mozdíthatót, a szaracénok egy száz ruhában kénytelenek elvonulni, a király pedig a város ura lehet.¹⁰⁷ A döntő megoldásban már

¹⁰³ Unde factum est ut Alchaida princeps eorum hoc pacto nobiscum conveniret, ut noster exercitus omnem suppellectilem eorum cum auro et argento acciperet, Rex autem civitatem cum nudis Sarracenis et tota terra obtineret. – EW 339.; EA 327.

¹⁰⁴ ...et pactum inter nos et eos ita firmatum est, ut nobis omnem suppellectilem, tam in auro quam in argento, vestibus et equis, mulis, regi civitatem redderent; ipsi vero, si pactum inter nos non infringerent, cum integritate membrorum depositis armis abirent. – ED 28.

¹⁰⁵ Narratio 617.

¹⁰⁶ Minden bizonnyal a *maravédis* nevű pénzről lehet szó, mely egyben mértékegységet is jelölt. 1172-től használták Kasztíliában, Leónban és Portugáliában, l. O'Callaghan, J.: Reconquest i. m. 152.

¹⁰⁷ Hoc modo autem convenerunt pagani cum rege, ut traderent civitatem et castrum et salvi recederent cum rebus suis. Et huius rei consensum rex extorquere a peregrinisategit, sed non perfecit. Ut autem consentirent, promisit X. M. aureorum, tandem XX. milia, que recepissemus; sed pre mora que futura erat in reddendo, quia a terra sua portari necesse

viSSzaköszön a Lisszabon ostromakor negyvenkét évvel korábban látott rendelkezés, mindazonáltal nehéz elhinni, hogy a megállapodásra csak a hadjárat végén került sor, és a keresztések „csupán” a lelki üdvükért vágtak volna neki Silves ostromának. Sokkal valószínűbb szerintünk, hogy tárgyaltak Lisszabonban is, és a *Narratio* a város kifosztásakor említett *ex prima enim convencione nostra* megjegyzése inkább erre vonatkozik.¹⁰⁸ Elképzelhető, hogy I. Sancho játszómájáról van szó, aki így próbálta elejét venni új szerzeménye teljes kifosztásának. Egy később elejtett megjegyzésből kiderül még az is, hogy a város elfoglalása előtt a király felajánlotta az elfoglalt területek tizedét a Szent Sírnak, mellyel a keresztések késlekedését kívánta kompenzálni, ám végül tett eleget fogadalmának.¹⁰⁹ Carl Erdmann szerint mindezzel az észak-európaiak maradását szerette volna elérni az uralkodó.¹¹⁰

Az elemzésben sokat segítenek a Silves ostromáról szóló egyéb beszámolók, különösen Diketói Radulfus és a *Crónica de Portugal*. Radulfus szerint három püspöke kezességvállalásával már az ostrom előtt Lisszabonban meg egyezést kötött a király a keresztésekkel, amely szerint bármi aranyat, ezüstöt vagy élelmet fel tudnak lelteni az elfoglalt városban, az az ő tulajdonukba kerül, és csak a várost adják át I. Sanchónak.¹¹¹ Ez a megoldás kísértetiesen emlékeztet az 1147-ben látottakra: bár – ahogy azt rövidesen látni fogjuk – más szerepben, de jelen vannak a püspökök, és a lényegi kérdéseket tekintve a megállapodás tárgya is ugyanaz, kivéve a keresztéseknek juttatott kiváltságokat.¹¹² Könnyedén elképzelhető, hogy elővették a negyvenkét évvel korábban kiállított oklevelet, sőt akár emlékezhetek is rá a királyi udvarban, és annak mintájára egyeztek meg a harmadik kereszties hadjárat résztvevőivel. Ám mivel Diketói Radulfus – a *Narratio* szerzőjével ellentétben – nem vett részt

fuit, recusavimus. Convenimus ergo ut Sarraceni tantum cum una veste exirent, et omnia mobilia haberemus, et rex urbem. – *Narratio* 628.

¹⁰⁸ *Narratio* 631.

¹⁰⁹ Preterea, antequam caperetur urbs, decimam partem totius terre voverat sepulcro Domini pro nostra exhortatione, ut mora nostri obsequii hoc munere compensaretur; sed post captam urbem votum non implevit. – *Narratio* 632.

¹¹⁰ Carl Erdmann: Der Kreuzzugsgedanke in Portugal. *Historische Zeitschrift* 141. (1930) 23–53. (36.)

¹¹¹ ...pactum iniit cum eis tam ipse quam tres episcopi sui praestito sacramento, quod quicquid vel auri vel argenti vel victualium civitate subacta possent acquirere, suos in usus redigerent, et solam urbem regis potestati subigerent. – Diketói Radulfus 65–66.

¹¹² Ennek okairól l. alább!

a hadjáratban, óvatosan kell kezelnünk értesüléseit. Véleményünk szerint egy másik magyarázat is elképzelhető: Dicitói Radulfus már ismerte a *De expugnatione Lyxbonensis*, vagy eljutott hozzá a „Lisszaboni levél” egyik változata, és egyszerűen onnan emelte be – toposzként – a megegyezés módját. Az 1419-es *Crónica de Portugal* szintén ostrom előtti megegyezést említ,¹¹³ ám ez a forrás alapvetően a *Narratiót* – és talán más, akkoriban még rendelkezésre álló forrásokat – felhasználva mutatja be az eseményeket jó két évszázaddal későbbi feldolgozásban. Ettől függetlenül úgy véljük, ez a többletinformáció is azt támasztja alá, hogy még Lisszabonban egyeztek meg a felek.

Egyébként Silves kapcsán is elmondható, hogy a kortárs portugál források nem tesznek említést a megegyezésről, az észak-európai szerzők közül pedig az említetteken kívül egyedül *Auxerre-i Róbert Krónikájában* olvashatunk egy rövid részletet, amelyből a megállapodásra következtethetünk: a város kifosztása kapcsán említi, hogy a szaracénokat kiűzték, a várost a király kapta, a zsákmány pedig a keresztесeké lett.¹¹⁴

A megegyezések összefoglalására közöljük az alábbi táblázatot, melyen jól látszik a megállapodások hasonlósága:

Lisszabon	Silves
Oklevél formában csatolt megállapodás.	Főszövegben lévő utalásokból következtetünk.
Megegyezés az ostrom előtti táborban.	Megegyezés <i>minden bizonnyal</i> az ostrom előtt Lisszabonban.
A püspöki kar jelenléte a méltóságosorban.	A püspöki kar jelenléte kezesként.
Minden zsákmány a keresztесeké.	Minden zsákmány a keresztесeké.
A város I. Alfonz tulajdona, szabad elvonulás a védőknek.	A város I. Sancho tulajdona, szabad elvonulás a védőknek.
Széleskörű gazdasági kiváltságok.	Az elfoglalt terület tizedét ajánlja fel a király a Szent Sírnak.

¹¹³ Cushing, D.: A German Third Crusader's Chronicle i. m. 136–137.

¹¹⁴ Roberti Canonici i. m. 254.

A gazdasági kiváltságokkal kapcsolatos eltérést két oldalról célszerű magyarázni. A portugál királyok szempontjából elmondható, hogy I. Sancho helyzete 1189-ben szilárdabb volt, mint apjáé negyvenkét évvel korábban; persze ez elsősorban I. Alfonz érdeme: nagyobb országban parancsolt, ráadásul 1179-ben a pápa is elismerte Portugáliát királyságként, így nem kellett tartania immár a szomszédos keresztény uralkodók igényeitől sem. A keresztetek szempontjából ismételtelen ki kell emelnünk, hogy míg 1147-ben tulajdonképpen a második kereszties hadjárat nemesek vezette tengeri főerege vett részt Lisszabon megszerzésében,¹¹⁵ addig Silves alá alacsonyabb társadalmi helyzetű „kalandorok” egy csoportja érkezett meg; majd egy évvel az angol királyi flotta elindulása előtt. Világos, hogy egy előkelőbb és nagyobb létszámú flottát nehezebb volt bevonni egy hosszú ibériai ostromba még akkor is, ha a keresztetek esetleg kezdettől fogva tervezték ezt az akciót, ráadásul ezt I. Alfonznak, egy ekkoriban még nem teljesen szilárd és legitim háttérű uralkodónak kellett megtennie. Ilyen formán kénytelen volt további engedményeket tenni, valamint – ha Raol valóban igazi oklevelet idéz – privilégium formájában mindezt rögzíteni is. Fontos adalék mindehhez, hogy a Mediterráneumban hasonló akciók esetén a zsákmány és foglyok harmadát volt csak szokás átengedni; mint láttuk I. Alfonz mindent átadott.¹¹⁶ A két ostrom között eltelt több mint négy évtized a fent említett különbségekkel együtt megmagyarázza, miért volt szükségtelen I. Sancho számára a szabad rabláson és a kilátásba helyezett, de végül ki nem fizetett tizeden túl további előjogokat is ajánlania a kereszteteknek.

Szintén jelentős különbséget találunk a papság szerepében a két megegyezés megszületésekor.¹¹⁷ Bár 1147-ben is részt vettek a tárgyalásokban, valójában Raol szövegében csupán a méltóságsorban találjuk meg őket, vagyis működött a hivatali rutin. Ezzel szemben Silves ostromakor Dicitói Radulfus imént idézett szövege szerint *tam ipse quam tres episcopi sui praestito sacramento* született meg a megállapodás, melynek tehát a három püspök kezese volt. A gazdasági kiváltságokkal kapcsolatban elmondottak tükrében furcsának tűnik, hogy 1189-

¹¹⁵ Az elhúzódo ostrom egyébként bénítóan hatott a szárazföldi főerőkre, hiszen mikor 1148 tavaszán a francia és német királyi sereg megérkezett a Szentföldre, a flotta még csak nemrégiben hagyta el Lisszabon kikötőjét. L. Phillips, J.: *The Second Crusade* i. m. 207.

¹¹⁶ Randall Rogers: *Latin Siege Warfare in the Twelfth Century*. Oxford 1997 [1992]. 183.

¹¹⁷ Nagyon köszönöm Molnár Péternek, hogy a következőkben elemzett problémára bírálatában felhívta a figyelmemet.

ben I. Sanchónak erősebb garanciával kellett szolgálnia a kereszteseknek, mintsem apjának a korabeli nyugati zarándokok irányában 1147-ben. A személyesen letett eskü okául vagy az silvesi expedíció vezetőinek a portugál uralkodóval szembeni, elődeikénél nagyobb bizalmatlansága szolgálhatott (pontosan alacsonyabb társadalmi státusuk miatt), vagy pedig az általános garanciális szabályok szigorodhattak az eltelt négy évtized alatt.

Összefoglalás

Az elemzés végére érve úgy gondoljuk, hogy a két portugáliai keresztes vállalkozás összehasonlító elemzése indokoltnak bizonyult a címben megjelölt témakörben, hiszen több különbséget és hasonlóságot sikerült feltárnunk. Alapvető, az eseményeket mindvégig meghatározó eltérésekhez vezetett a két hadjárat résztvevőinek különböző társadalmi összetétele. Mindez nyilvánvaló hatást gyakorolt az 1147-es sereg szervezettségére és a nagyobb fegyelemre, de hasonlóképpen a keresztes–portugál megegyezések mikéntjére is. Bár Lisszabon kapcsán a Jonathan Phillips és Alan Forey nevével fémjelzett vitához érdemben nem tudunk hozzászólni, vagy állást foglalni valamelyik fél mellett, de a Silves ostromáról szóló források alapján bizton megállapíthatjuk, hogy az észak-európaiak nem készültek korábban arra, hogy közreműködjenek valamilyen Ibériai-félszigeten végrehajtandó hadműveletben.

A keresztes–portugál megegyezések vizsgálatakor egyszerre tapasztalunk mintakövető hasonlóságot, de lényeges eltéréseket is. A megegyezések tartalmi részletei alapvetően azonosak voltak, ám a körítés kapcsán érdemes visszautalnunk a keresztesek társadalmi helyzetéről mondottakra. Részben ezzel indokolható I. Alfonz lépése, amikor a keresztesekkel kötött megállapodás szövegét privilégiumban rögzítette, ráadásul különböző gazdasági kiváltságokat juttatott nekik országa területén. Természetesen oklevélre mindenkinek szüksége lehetett a középkorban, ám a valószínűleg szerényebb anyagi háttérrel rendelkező 1189. évi keresztesek nem képviseltek elég komoly erőt, hogy a 12. század második felében megerősödött portugál királyi hatalomtól mindezt kiharcolják, ráadásul – bár minden bizonnyal sokan voltak köztük városi polgárok és kereskedők – nem is valószínű, hogy a gazdasági kiváltságokat ki tudták volna használni az őket Portugáliától elválasztó jelentős távolság miatt.

**ANDRÁS RIBI: CRUSADER-PORTUGUESE
ARRANGEMENTS AT THE SIEGE OF LISBON (1147) AND
SILVES (1189)**

One of the most outstanding achievements of the Second Crusade proved to be the recapture of Lisbon in 1147, by the leadership of King Afonso I of Portugal with the help of the northern crusaders. There was another similar action at Silves in 1189, when the Portuguese monarch Sancho I took advantage of the call for the Third Crusade in order to expand his territories. Though many drew attention to the similarity of these two occasions, comparative studies have never occurred about it as yet. In this paper our goal is to examine a little piece of these events, specialized to the cooperation. Accordingly, we analysed the social background of the crusaders, the possible reasons of the connection to the Portuguese and the agreement between the crusaders and the Portuguese. Basically, what seems to divide these two occasions is the different societal composition of the participants. Our examinations, of course, showed many similarities as well, which, in some cases are quite concrete, moreover it seems, that the besiegers of Silves followed the example of their ancestors, who took part in the siege of Lisbon. Aside from the obvious parallel between the background of the two events we have to mention the *modus operandi* of the Crusader-Portuguese agreements.

Keywords crusades, reconquista, Lisbon, Silves, political arrangement

Magyarországi városok zsoldos-állítása a Mátyás- és Jagelló-korban

---

MÁTYÁS KIRÁLY EGY 1487. február 4-én Lichtenwörtben kelt oklevélben sürgősen 60 zsoldos gyalogost kért Sopron városától, hogy a Bécsújhelyre élelmiszert szállító császári csapatokkal minél előbb megütközhesen.¹ A kérés maga szokványos, ugyanakkor sok problémát vet fel. Miért éppen zsoldosokat kér a magyar várostól, amikor a környék bővelkedik zsoldba fogadható fegyveresekben? Mik a további céljai ezekkel a katonákkal? Kik ezek a katonák egyáltalán, és milyen háttérrel rendelkeznek? Mekkora terhet rótt ez a kérés a városra? Számos kérdés merült fel a magyar városok katonaállítását illetően, amelyek mellett idővel a magyar történészek sem mehettek el szó nélkül, és amelyeknek messzire vezető szálaik a had- és várostörténeten túl a politika-, gazdaság- és társadalomtörténet területére is átnyúlnak.² Munkámban éppen ezért egy összetettebb

¹ Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története I–II. Sopron 1921–1943. I/6. Nr. 43.

² Tóth Zoltán 1925-ben a Mátyás-kor zsoldosságáról írt monográfiájának témájából adódóan a magyar városok által kiállított zsoldosok háttérbe szorultak a külföldi zsoldosokkal szemben. Ugyanakkor főleg a gyalogság kiállítása, és a seregek hadiszerekkel való ellátása tekintetében kiemelte a városok szerepét, és utalt a királynak tett egyéb katonai szolgálataikra is. L. Tóth Zoltán: Mátyás király idegen zsoldosserege: a fekete sereg. Bp. 1925. 85–90. Tóth hadtörténeti, hadszervezeti és logisztikai kutatásaival szemben Rázsó Gyula a zsoldosság társadalmi és gazdasági hátterének vizsgálatát helyezte előtérbe, amelyek során a városoknak is nagyobb szerep jutott. L. Rázsó Gyula: A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusai Magyarországon a XIV–XV. században. Hadtörténelmi Közlemények 9. (1962) 160–217. (161–195.) A városok katonai terheit első alkalommal Kubinyi András gyűjtötte össze. Kubinyi András: Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In: Uő.: Nándorfehérvártól Mohácsig: a Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. Bp. 2007. 93–104. (Első megjelenés: Házi Jenő emlékkönyv: emlékkönyv Házi Jenő Sopron város

szempontrendszer szerint fordulok a témához. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy az uralkodók városokhoz, esetleg város csoportokhoz intézett katonakérései milyen logika szerint épültek fel. Létezett talán egyfajta „munkamegosztás,” vagy a szükség diktálta? Volt-e valami, ami megszabta, hogy a király mit kér városaitól? Továbbá érzékelhető-e bármiféle változás az uralkodók katonai szempontú várospolitikájában, és ez mennyire tükrözi a királyság általános hadi, politikai, gazdasági és társadalmi helyzetét? Dolgozatom végén pedig igyekszem az első rész eredményei segítségével értelmezni és újraértékelni az előttem már feldolgozott városi zsoldos-állításra vonatkozó forrásokat, illetve azokat újabbakkal bővíteni. Mivel azonban ezek részletes elemzése túllépné a dolgozat terjedelmi korlátait, ezért csupán azokat a kérdésköröket szeretném felvázolni, amely területeken végrehajtott „mélyfúrások” tovább bővíthetik és árnyalhatják a témával kapcsolatos ismereteinket.

Forrásproblematika

A viszonylag alacsony számú szakirodalom és a téma nagysága és interdiszciplináris volta a kutatót abba a hitben ringathatja, hogy munkája kis erőrafordítással gyümölcsöző lehet. A forrásbőség csak látszólagos. A városi anyag jelentős része, közte az ország központját jelentő Budával, teljesen elpusztult.

főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére. Szerk. Dominkovits Péter–Turbuly Éva. Sopron. 1993. 155–167.) Az utóbbi időben kisebb résztanulmányok is napvilágot láttak: *Nógrády Árpád*: Pozsonyi gyalogosok Mátyás seregében. In: *Rex invictissimus: hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Szerk. Veszprémy László. Bp. 2008. 193–200.; *Nógrády Árpád*: Éleskő ura és Macskakő zsoldosai. In: „A hadtáp volt maga a fegyver”: Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről. Szerk. Pósn László – Veszprémy László. Bp. 2013. 253–275.; *Draskóczy István*: Egy katonatiszt Hunyadi Mátyás korában. In: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Szerk. Veszprémy László. Bp. 2008. 185–192.; *Vladimír Segeš*: A zsoldosok fegyvelmezése és élelmezése a középkorban. Hadi szabályzat Bártfáról és Znaimból. In: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerk. Csukovits Enikő – Lengyel Tünde. Bp. 2005. A korszak magyar hadseregéről összefoglalóan: *Vladimír Segeš*: *Odrytierstvapožoldnietstvo. Vojenstvo v sredovekom Uhorskusozreteľom na Slovensko*. Bratislava 2004. 141–162. A régebbi ilyen jellegű írások közül pedig Iványi Béla 1910-es tanulmányát érdemes kiemelni. *Iványi Béla*: Eperjes városa és az 1526–28. évi hadjáratok. *Hadtörténelmi Közlemények* 6. (1910) 446–456.

Így, ahogy már Kubinyi András is felvázolta, egy viszonylag folyamatos kép megrajzolása csak a száz városok, valamint Bártfa, Eperjes, Kassa, Pozsony és Sopron esetében lehetséges.³ Ugyanakkor a téma egészének vizsgálata során hasznos adalékokkal szolgálhatnak a más városokból származó töredékek, mint amilyenek Lőcse vagy a felvidéki bányavárosok.

Maga az így nyert forrásbázis két részre osztható: egyrészt a városok egymással, az uralkodóval, és különböző katonai jogkörrel is rendelkező tisztségviselőkkel való levelezésére, másrészt a városokban lejegyzett számadáskönyvekre és listákra. A probléma gyökerét azonban itt is a forrásanyag töredezettsége jelenti. Nem egyszer előfordul ugyanis, hogy megmaradt a városhoz küldött utasítás, viszont a város részéről nem maradt feljegyzés a teljesítés mértékéről, de ez a helyzet fordítva is fennáll. A levelezést tekintve nagyobb problémát jelentenek azok az esetek, amelyek csupán a kérés tényéről tudósítanak minket, ilyenek a köszönetnyilvánítások és a nyugták. Értelemszerűen a köszönetnyilvánítások elsősorban a katonaküldésekre és a különféle hadfelszerelések küldésére vonatkoznak. Például a Vitéz János-féle összeesküvés következtében betörő lengyelek ellen kért bártfai seregről ilyen formában értesülünk,⁴ de hasonló a helyzet Rozgonyi Sebestyén 1460-as bártfai kérésével is.⁵ A nyugták viszont sokkal inkább a pénzküldésekre vonatkoznak, mint ahogy az 1484-ben Eperjes és Bártfa által küldött pénzügyi segítség esetében is történt. Ezeket lefizetésük után pedig a támadó szultáni sereg ellen használhatta fel az uralkodó.⁶ További problémát jelentenek azok a parancsok, amelyek sereget vagy felszerelést kérnek az adott várostól, de nem adnak meg hozzá sem mennyiségi, sem minőségi megjelölést.⁷ Sok esetben pedig az uralkodó vagy más személy egy-egy emberét küldte a városba, a kérés maga szóban hangzott el. Ez történt például 1482-ban Pozsony esetében, amikor Czobor Imrét küldte a városba az uralkodó,⁸ majd egy évvel később Eperjes kapcsán értesülünk hasonlóan.⁹

³ Kubinyi A.: Városaink i. m. 93.

⁴ Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526 I. kötet. Bp. 1910. Nr. 1846.

⁵ Uo. Nr. 1241.

⁶ Eperjes: DF 215 107.; Bártfa: DF 215 107.

⁷ Kubinyi A.: Városaink i. m. 93–94.

⁸ Misimus ad vos hunc fidelem nostrum Emericum Czobor aule nostre familiarem, qui certa quedam nomine nostro vobis dicit, prout a nobis informatus est. – DF 240 660.

⁹ Ekkor Cancellyr János kassai harmincadost küldi. – Iványi Béla: Eperjes szabad királyi város levéltára I–II. Szeged 1931–1932. I/ Nr. 604.

Másik oldalról a városi források töredezettsége jelenti a legnagyobb problémát, ami nem csak a számadáskönyvekre igaz. A városnak ugyanis, bár számon kellett tartania a katonai szolgálatot teljesítő polgárok és zsoldosok nevét, valamint a város védelme során betöltött pozícióját, ezekből azonban csak kisszámú írásos emléke maradt fenn.¹⁰ Valamelyest jobb a helyzet a különféle okokból felbért zsoldosok listáinak tekintetében, ezek azonban időben és térben igen elszórt képet mutatnak.¹¹ Ilyen lista maradt fent például Bártfa város levéltárában 1491-ből és Eperjesről 1462-ből. Érdemes továbbá kiemelni egy forrástípust, amelyekben egy-egy zsoldosvezér bizonyos számú emberével felajánlja szolgálatát a városnak, többségében azonban csak a zsoldosvezér nevét és a katonák számát tartalmazza. Ez történt 1459-ben Bártfa esetében, ahol Lénárd és Polá János 32 emberével ajánlotta fel szolgálatait a városnak.¹² Vagy két évvel később, Nolbert Miklós 1461. április 8-án kelt oklevelében 10 vagy 20 emberrel tette ugyanezt.¹³ Hasonló adataink vannak Sopron városából, ahol 1452-ben Rudolf Jakab és 40 embere jelentkezett zsoldba lépésre.¹⁴ A későbbi időszakokból példaként a szepesi várnagy 1472-es ajánlását hozhatjuk, melyben Bártfa városának zsoldosokat ajánl.¹⁵

Éppen a források töredezettsége miatt munkám során igyekeztem a fennmaradt adatokat összesíteni és csoportosítani, illetve a köztörténet eseményeivel összevetni, hogy így pontosabb képet kaphassak az akkori kor viszonyairól.

Pénzt, katonát, fegyvert: a városokat sújtó háborús terhek

Tárgyalt időszakunk hadseregébe a magyar városok többféleképpen csatlakoztak be. Fallal vették körül magukat, ezáltal mintegy erősséggént funkcionálva őrizték a környéket és annak lakóit. Pénzt nyújtottak a különféle hadi vállalkozásokhoz, vagy különféle fegyveres erőket és hadi felszereléseket biztosítottak a hadakozáshoz, akár a közelbe, akár más királyságok területére. Továbbá in-

¹⁰ Sopron városában 1526-ból: *Házi J.*: Sopron i. m. II/6. Nr. 271. Bártfán 1496-ból: DF 216 084.

¹¹ Bártfa: DF 216 474.; Eperjes: DF 228 823.

¹² *Iványi B.*: Bártfai. m. I/Nr. 1140.

¹³ Uo. Nr. 1330.

¹⁴ *Házi J.*: Sopron i. m. I/3. Nr. 453.

¹⁵ *Iványi B.*: Bártfai. m. I/Nr. 1907.

formációt szolgáltattak a környékbeli és gyakran a határon túli eseményekről.¹⁶ Felmerül azonban a kérdés: mit is jelentettek mindezek a gyakorlatban?

A városok alapvetően évente egy összegben adóztak (*census* vagy *taxa*), amelynek terhére a város vezetése vagyoni arányában osztotta szét a polgárok között. Az éves adótól függetlenül évente egy vagy akár két alkalommal hadiadót (*subsidium*) is kivetthetett rájuk a király.¹⁷ Ezen utóbbi adófajta bevételeit értelemszerűen hadi kiadásokra fordította az uralkodó, de találkozunk a *census* teljes egészének vagy egy részének hasonló felhasználásával is. 1480-ban például Eperjes, Kassa és Bátfá Szent-Lőrinc napi adóját hadi célokra fordította Mátyás.¹⁸ Máskor vagy előre kérte az adót városaitól, vagy kimondottan kölcsönt kért tőlük, melyekért kárpótlásul az uralkodó a neki szánt adó egészét vagy egy részét elengedte, jobb esetben pedig bizonyos jövedelmeket átengedett a városnak, melyek közül a harmincad volt a leggyakoribb.¹⁹ Érdekes különbség azonban, hogy például a morva városokkal ellentétben nem találkozunk a városok számára tett közvetlen királyi birtokadományokkal, ez azonban nem jelenti azt, hogy ilyenek nem voltak.²⁰ Mátyás Pozsonynak adott egyik kiváltságában például meghagyta, hogy a környékbeli, örökös nélküli nemesi birtokok a városra szálljanak.²¹ Ezen ellentételezések során a magyar városok az esetek többségében nem kapták vissza teljes egészében a kölcsönadott összeget, viszont a rájuk kirótt adóknak is csak egy részét fizették be.²² Szükség esetén

¹⁶ Ilyen felszólítások érkeztek Bátfára 1469-ben és 1505-ben. 1469: Iványi B.: Bátfá i. m. I/Nr. 1769.; 1505: DF 216 756. Az erdélyi szász városok pedig gyakran kémekeket küldtek a román vajdaságok és a törökök területére. Brassóval kapcsolatban l. Kubinyi A.: Hadszervezet i. m. 101. Nagyszombattel kapcsolatban: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. (1191–1486). Hrsg. Gustav Gündisch – Herta Gündisch – Gernot Nussbächer – Konrad G. Gündisch. Hermannstadt–Bukarest 1892–1991. A forráskiadvány online elérhető, 1505-ig bővített változata: <http://urts81.uni-trier.de:8083/catalog/5169> (Letöltés ideje: 2014. 11. 08.)

¹⁷ Kubinyi A.: Városaink i. m. 94–95.

¹⁸ Eperjes: DF 228 939.; Kassa: DF 270 505., DF 270 510., DF 270 52.; Bátfá: DF 214 880.

¹⁹ Kubinyi A.: Városaink i. m. 94–95. – 1475-ben például 200 forintot engedett át Mátyás a pozsonyi harmincadból a városnak, l. DF 214 993. Ugyanebben az évben pedig Besztercenek adta a sóból származó jövedelmet, l. DF 240 602. Hasonló volt a helyzet, ha a város falainak építésébe vagy javításába kezdett, lásd alább.

²⁰ Mátyás morva városokkal szembeni politikájáról: Antonín Kalous: Hunyadi Mátyás és a morva királyi városok (Farkas Andrea és Végh András fordítása). Aetas 26. (2011) 154–175.

²¹ DL 107 604.

²² Kubinyi A.: Városaink i. m. 94.

azonban az uralkodó igen rendhagyó pénzszerzési módszerekhez is nyúlt, úgy-mint a városi plébánia perselypénzeinek elvételéhez,²³ vagy a város külső, saját vagy zálogbirtokainak megadóztatásához.²⁴

A másik kiemelendő teherterhelés a katonai szolgálat volt, melynek szintén több formáját őrizték meg a források. Az egyik ilyen parancsforma értelmében a város saját seregét küldte egy-egy kapitány segítségére vagy vár ostromára.²⁵ Vannak továbbá olyan esetek is, amikor kifejezetten zsoldosokat kért az uralkodó a városaitól, ennek módja azonban többféle lehetett. Az esetek egy részében a várostól közvetlenül kérte a zsoldosokat, így a város bérelte fel és gyakran fizette is őket. Ez a lehetőség, mint látni fogjuk, a felvidéki huszita harcok, az ausztriai háború, és a Jagelló-kor folyamán is végig megmaradt. A város részére történő zsoldos-toborzás általában a városbíró feladata volt,²⁶ de vannak adatok arról, hogy ő is kiadhatta egyik emberének. 1456-ban például Bártfa város bírója és a város tanácsa egy Simon nevű emberüket ruházta fel azzal a joggal, hogy 25 zsoldost fogadjon fel.²⁷ Máskor az uralkodó egy emberének a városba való beengedését kérte, hogy ott zsoldosokat fogadhasson fel, ahogy azt a felvidéki városok esetében Szántói Mátyás toborzó útja bizonyítja 1467-ben.²⁸ Ugyanakkor olyan eset is előfordult, hogy a kiküldött személy egyszerűen toborzás kihirdetését kérte a városoktól. Ez történt 1481-ben, amikor Huszti Bálint a Kassán való zsoldba lépés lehetőségét hirdettette ki a környező településeken.²⁹ Harmadik lehetőségként a város által felfogadott zsoldosok ellenőrzése után az uralkodó, vagy egyik hadvezére fizette ki őket, ahogy az 1486-ban Pozsony esetében történt.³⁰ A kérésen túl azonban a felfogadás módja is különböző lehetett: vagy szabályos zsoldosfogadás történt személyenkénti felvétellel, vagy közvetlenül egy zsoldos csapat (*rota*) felbérelésére került sor. Mindkét esetben a felek szerződést

²³ 1502-ben a bártfai plébánostól a perselypénzt kéri az uralkodó: DF 216 538.

²⁴ Például: Bártfa, 1505: DF 216 770.; Kassa, Eperjes, Bártfa és Kisszeben, 1498: DL 70 333., Lőcse, 1521: *Hain Gáspár*: Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Bp. 1988. 24. Bártfa 1470: *Iványi B.*: Bártfa i. m. I/Nr. 1789.

²⁵ *Kubinyi A.*: Városaink i. m. 98–99.

²⁶ *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története. I–IV. Pozsony 1893. II/3. 300.

²⁷ *Iványi B.*: Bártfa i. m. I/Nr. 880.

²⁸ Uo. Nr. 1697.

²⁹ Uo. Nr. 2203.

³⁰ *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon Oklevéltár I–XII. Pest. 1853–1857. XII. Nr. DCCXLVIII.

kötöttek egymással.³¹ A felfogadás során ellenőrizték a katona felszerelését (*mustra*), ezáltal egyrészt harcértékét is fel tudták becsülni (és az a megbízó számára is ellenőrizhetővé vált), másrészt, és ez volt a hangsúlyosabb, a megbízó ez alapján térítette meg a katonát harc közben ért anyagi károkat. Abban az esetben, ha a város bérelte fel az adott zsoldost, akkor felszerelését is a város egészítette ki saját fegyverraktárából vagy vásárlás útján, azonban ha királyi parancsra bérelték fel, akkor is volt lehetőség a városi fegyverraktárból való kölcsönzésre. A szerződés megkötését követően került sor az első zsoldfizetésre is.³² A zsoldoscsapatot általában a rotamester (*rotmaister*)³³ vagy a kapitány (*hauptmann*) vezette,³⁴ illetve alatta tizedesek szolgáltak (német nyelvű forrásokban *zechenter* vagy *zebenter*,³⁵ a latin nyelvűekben *decurio* és *decimator*),³⁶ ugyanakkor az egység mellé több esetben kiegészítő személyzet is járult. Egy 1440-es bártfai zsoldos listában például négy fuvaros és egy előlovagló is szerepelt.³⁷ Ennek az a magyarázata, hogy a felfogadott zsoldosokat több esetben nem önmagukban kérték, hanem különféle hadfelszereléssel együtt.

A városoktól kért hadfelszerelés az esetek többségében ágyút, puskát, puska-
kaport, golyót,³⁸ használatukhoz szükséges eszközöket,³⁹ illetve a kezelésük-
höz értő szakembert jelentett.⁴⁰ Ugyanakkor jelenthetett más mesterembe-
reket és kiegészítő személyzetet is.⁴¹ Abban a kérdésben, hogy mit is értettek
még hadfelszerelés alatt, segítségünkre van Iványi Béla egyik tanulmánya,

³¹ Fejérpataky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. (Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöczbánya városok levéltáraiból.) Bp. 1885. 485., 611., 615.

³² Nógrády Á.: Éleskő ura és Macskakő zsoldosai i. m. 270.

³³ Nógrády Á.: Pozsonyi gyalogosok i. m. 200.

³⁴ Segeš, V.: A zsoldosok fegyelmezései. m. 248. A két titulus felcserélhető volt, l. Draskóczy I.: Egy katonatiszti. m. 188.

³⁵ Segeš, V.: A zsoldosok fegyelmezései. m. 248.

³⁶ Iványi B.: Eperjes városa és az 1526–28. évi hadjáratok i. m. 448.

³⁷ Segeš, V.: A zsoldosok fegyelmezései. m. 248.

³⁸ Pl. 1462-ben Pozsony esetében DL 107 570. Bővebben: Kubinyi A.: Városaink i. m. 94–95.

³⁹ Mátyás például csigának (*chijga* vagy *czwg*) nevezett szerszámot kér Pozsony várostól az ágyúk használatához. Teleki J.: A Hunyadiak kora i. m. XI. Nr. CDXVI.

⁴⁰ Példának l. 38. l., vagy Iványi B.: Bártfai. m. I/Nr. 2528. Bővebben: Kubinyi A.: Városaink. m. 94–95.

⁴¹ Például ácsokat: Lukinich Imre: Podmaniczky család oklevéltára I–II. Bp. 1937. I. 115. Fegyvergyártót: Segeš, V.: A zsoldosok fegyelmezése i. m. 248.

amelyben az 1526 és 1528 között Eperjesen felfogadott zsoldos csapatokra vonatkozó feljegyzéseket dolgozta fel. Ezek alapján 1526-ban II. Lajos király számára a város által kiállított kontingens mellé egy ágyút, nyolc lovat, kocsikat, egy sátrat és élelmiszert is szándékozott küldeni, azonban a csapatra végül nem volt szükség. A mohácsi csatát követően Szapolyai számára a török ellen újabb zsoldos csapatot szervezett a város, amelyet kapákkal, kötelekkel, baltával és egyéb szerszámokkal, illetve egy nagy üsttel, csöbrökkel és 73 dénár értékben edényekkel láttak el.⁴²

Mindezek alapján láthatjuk tehát, hogy milyen terheket kellett a városoknak csak a háborúk kapcsán elviselniük, valamint –legalábbis elméletben – milyen sokoldalúnak kellett lenniük annak érdekében, hogy ezeket a parancsokat hosszútávon is teljesíthessék. Következő lépésként azt kell megvizsgálnunk, hogy tárgyalt időszakunk alatt ebből mennyit kellett a gyakorlatban egyszerre teljesíteniük.

A katonakérések változásai időben és térben

Regionális szinten a városok jelentősége egész tárgyalt időszakunkban megmaradt. Ennek egyik jele a városfalak építése, amelyet az uralkodó néhány esetben a harmincad és a közeli falvak jobbágmunkaerejének átengedésével is támogatott. A vám egy részének átengedéséről értesülünk 1469-ben Sopronban és teljes egészének 1501-ben Bártfán.⁴³ A jobbágmunka felhasználására pedig 1464-ben Sopron, 1471-ben Pozsony és 1472-ben Eperjes város esetében van példa.⁴⁴ Máskor ez a segítség a város, és több esetben az annak birtokában lévő falvak adóinak elengedésében nyilvánult meg. Ez történt például 1459-ben, amikor Mátyás, Eperjes rendes évi adóját és harmincad fizetési kötelezettségét három évre elengedte.⁴⁵ De hasonló adóelengedésre került sor Pozsony váro-

⁴² Iványi B.: Eperjes városa és az 1526–28. évi hadjáratok i. m. 447–451.

⁴³ Házi J.: Sopron i. m. I/5. Nr. 333.; Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára, 1319–1526 2. kötet. 1501–1526-ig. (Kézirat). (é.n). Nr. 3612.

⁴⁴ Házi J.: Sopron i. m. I/5. Nr. 169.; DF 240 572.; Iványi B.: Eperjes szabad királyi város levéltára i. m. I. Nr. 492. Bővebben: Kubinyi A.: Városaink i. m. 97–98.

⁴⁵ Iványi B.: Eperjes szabad királyi város levéltára i. m. I. Nr. 415., Nr. 416.

sánál 1471-ben,⁴⁶ Sopron városának és falvainak adóját pedig három évre engedte el II. Ulászló 1507-ben.⁴⁷ Pozsony és Sopron esetében azonban olyan esettel is találkozunk, amikor a helyi zsidóságot szólította fel az uralkodó, hogy egy nagyobb összeggel járuljanak hozzá az adott város erősítéséhez. A két oklevél közül a pozsonyi még V. László uralkodása idején kelt,⁴⁸ s jól jelzi, hogy II. Ulászló 1515-ös soproni eljárása nem volt előzmény nélküli.⁴⁹ Egy másik érdekes esetet tár elénk az egyik, Beszterce városának címzett oklevél is, amelyben Mátyás az apja, Hunyadi János által épített besztercei várának elbontását és városfalba építését engedélyezte a városnak.⁵⁰ Ezekből a példákban is jól érzékelhető, hogy a városok fallal való körülvétele tárgyalt időszakunkban is kiemelkedő szerepet foglalt el királyaink várospolitikájában. Szintén az erősség funkciót emelik ki azok az uralkodótól és más katonai előjáróktól érkező levelek, amelyek a védelemre való ügyelésre szólítják fel a várost,⁵¹ illetve a száz városok esetében azok az uralkodótól nyert kiváltságok, amelyek a város hadseregének bizonyos százalékban ideiglenesen megengedik, hogy hadba vonulás esetén a városban maradjon.⁵² Az ideiglenességre jó példa Szászkezd esete, amely város 1470-ben serege felének otthontartására kapott engedélyt,⁵³ egy évvel később viszont már csak harmadára.⁵⁴

Saját maguk megvédésén túl a városoknak gyakran környezetük biztosításában is részt kellett venniük. Ez a gyakorlatban a közeli rablócsapatok felszámolásától⁵⁵ és a fegyveres kísérettől⁵⁶ egészen a várostromokig és a lázadások leve-

⁴⁶ DF 242 849.

⁴⁷ *Ház J.*: Sopron i. m. I/ 6. Nr. 219.

⁴⁸ DL 107 559.

⁴⁹ *Házi J.*: Sopron i. m. I/ 6. Nr. 295.

⁵⁰ DL 62 884.

⁵¹ Például Pozsonynak 1468-ban *Teleki J.*: A Hunyadiak kora i. m. XII. Nr. CDLXXII., vagy Bártfának 1496-ban: DF 216 026.

⁵² *Kubinyi A.*: Városaink i. m. 98.

⁵³ Urk. Sieb. VI. Nr. 3825.

⁵⁴ Urk. Sieb. VI. Nr. 3847.

⁵⁵ Főleg a kezdeti időszakban ezeket a rablókat nehéz megkülönböztetni a huszitáktól, azonban a város ellenük való önálló fellépését mindenképp érdemes kiemelni. 1454-ben például bártfai csapatok vették körül a malczói templomot, az oda menekült fosztogatókból 46-ot elfogtak és felakasztottak, l. *Iványi B.*: Bártfa i. m. I/Nr. 723.

⁵⁶ 1450-ben két kereskedő 25 katonát kért saját költségükre Bártfától kíséret gyanánt. *Iványi B.*: Bártfa i. m. I/Nr. 569. 1460-ban pedig három személy kért a várostól 34 fős kíséretet: Uo. Nr. 1222.

réséig tartott. Igen nagy szerepet vállaltak például a felvidéki városok a huszita harcok során. Mivel a harcok történetét Tóth-Szabó Pál igen nagy alaposággal feldolgozta, ezért részletesebben nem kívánok foglalkozni ezzel.⁵⁷ Ebben az időszakban a királyi utasítások tekintetében az 1458–1462 közötti időszak tűnik a legaktívabbnak, további királyi utasításról azonban csak 1467 októberéből van adatunk, amikor is Mátyás felszólította Eperjes városát, hogy a felvidéki területek védelmében támogassa kapitányait.⁵⁸ A következő évben pedig a Kapi várát ostromló Szapolyai Imrének kért több várostól segítséget.⁵⁹ Feltűnő azonban, hogy Mátyás saját maga részére az ország területén folyó harcok során uralkodása alatt, nem kért csapatokat a városoktól. Ez alól csak egy 1460-as kérés és a fent említett 1471-es lengyel betörés tűnik kivételnek.⁶⁰ A következő évben viszont ismét Szapolyai Imre segítségére kért 400 gyalogost és hadiszereket városaitól,⁶¹ 1483-ban pedig az engedetlenkedő Perényi Miklós sztropkói, majd terebesi várához rendelte ki a kassai és bártfai csapatokat, hogy Lábatlani Andrást segítsék.⁶² Ezt követően azonban úgy tűnik, hogy Mátyásnak sikerült stabil hátországot biztosítania az ausztriai tartományok elleni harcaihoz. Egészen 1490. április 6-án bekövetkezett haláláig nem kellett városait semmilyen regionális harcban csatasorba állítania. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy ebben az időszakban a magyarországi városok mentesültek a katonai állítás terhe alól, de erről a későbbiekben még lesz szó.

1490-től kezdődően az ország ismét csataterrré változott. A harcok során több trónkövetelő igyekezett megszerezni magának a magyar trónt. Corvin János legyőzése után⁶³ a városi csapatokat II. Ulászló, illetve hadvezérei seregében lát-

⁵⁷ Tóth-Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. 303–331.

⁵⁸ Iványi B.: Eperjes szabad királyi város levéltára i. m. I. Nr. 459. – A városi csapatok azonban 1462 és 1467 között sem pihentek.

⁵⁹ DF 214 458.

⁶⁰ 1460: Iványi B.: Bártfai. m. I/Nr. 1221., 1471: Uo.Nr. 1846.

⁶¹ Uo. Nr. 1848.

⁶² Mátyás király megparancsolja Kassa városának, hogy a Perényi Miklós kezén lévő sztropkói várat foglalja el: DF 215 029. *Teleki J.*: A Hunyadiak kora i. m. XII. Nr. DCCVIII. Majd pedig a szintén Perényiek kezén lévő Terebes várához vonuljanak: *Teleki J.*: A Hunyadiak kora i. m. XII Nr. DCCXII. Mátyás és a Perényiek kapcsolatáról: *Tringli István*: Hunyadi Mátyás és a Perényiek. Levéltári Közlemények. 63. (1992) 175–192.

⁶³ A sztropkói kapitány például Corvin János számára kér 25 gyalogost Bártfától. *Iványi B.*: Bártfa i. m. I. Nr. 2749.

juk.⁶⁴ Érthető módon Mátyással ellentétben II. Ulászlónak minden segítségre szüksége volt, hogyha a magyar koronát meg akarta szerezni, ezzel is magyarázható a városok katonai felhasználása a királyi hadseregben. Az 1498. évi törvények után azonban úgy tűnik,⁶⁵ hogy a magyarországi városok teljesen háttérbe szorultak a király katonai elképzeléseiben, ilyen jellegű terheik pedig sokkal inkább az adófizetésre tevődtek át. Ez a folyamat csak az 1510-es évektől látszik megszakadni. 1512-ben Lánzsér ostroma,⁶⁶ valamint az 1514-ben bekövetkezett Dózsa-féle felkelés volt az, amelyhez az első esetben Sopront, a másodiknál pedig a felvidéki városokat mozgósította.⁶⁷ Ezt követően azonban a városok haderejét már nem helyi szinten, hanem az ország déli végein vetették be a Jagelló uralkodók.

A városok által fizetett csapatokon kívül 1462-ben megkezdődött a városok királyi parancsra történő zsoldos-felfogadása is. Az erről szóló parancs nem sokkal Jiškra 1462 májusában bekövetkezett meghódolása után íródhatott,⁶⁸ amikor is több zsoldosvezér – egyelőre ideiglenes – behódolásával megkezdődött a zsoldossereg szervezése.⁶⁹ Mátyás tervei a vezérek év végi árulásával sem törtek meg.⁷⁰ 1464-ben ismét zsoldosok felfogadására utasította Bártfát, akiknek zsoldját a város adójából elengedte,⁷¹ illetve a tö-

⁶⁴ Pl. 1491-ben II. Ulászló Bártfától kért segítséget *Iványi B.*: Bártfa i. m. I/Nr. 2883.1498-ban szintén: Uo. 3360.

⁶⁵ Nagy Gyula: Magyar Törvénytar 1000–1526. évi törvénycikkek. Bp. 1899. 606–607. – A Jagelló-kor hadseregéről bővebben: *Kubinyi András*: Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországaiban. In: Uő: Nándorfehérvártól Mohácsig: a Mátyás- és a Jagelló-korhad története. Bp. 2007. 216–233.; *B. Szabó János*: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom.” I. rész. *Hadtörténelmi Közlemények* 117. (2004) 443–480.

⁶⁶ *Házi J.*: Sopron i. m. I/6. Nr. 261. –Az ostrom körülményeiről: *Csermelyi József*: Weispriachné háborúja. Egy 16. századeleji Sopron megyei konfliktus eseményei és értékelése. *Történelmi Szemle* 3. (2013) 471–489. Innen Valkó megyébe irányította őket az uralkodó. *Házi J.*: Sopron i. m. I/ 6. Nr. 263.

⁶⁷ Eperjes: *Iványi B.*: Eperjesi. m. II/Nr. 1507. Kassa: *Antonius Fekete Nagy–Victor Kenéz–Ladislau Solymosi–Geisa Érszeg*: Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno 1514. Bp. 1917. Nr.

⁶⁸ *Iványi B.*: Bártfa i. m. I. Nr. 1423.

⁶⁹ Ekkor állt Mátyás szolgálatába Talafusz, Dobrai Brcsal Miklós, Hertwitowicz Bartos. *Tóth-Szabó P.*: A cseh-huszita mozgalmak i. m. 326. és Sukowski Péter, I. *Neumann Tibor*: A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526). Bp. 2012. Nr. 37.

⁷⁰ Mivel nem érkezett meg időben a pénzük, ezért szeptemberben többen ismét Mátyás ellen fordultak: *Tóth-Szabó P.*: A cseh-huszita mozgalmak i. m. 327.

⁷¹ *Iványi B.*: Bártfai. m. I. Nr. 1519.

rökök ellen 200 lovas küldésére kötelezte a várost.⁷² Ezek után azonban érdekes módon csak 1467-ből értesülünk a király egyik emberének zsoldosfogadási tevékenységéről,⁷³ illetve tudunk szász zsoldosokról a moldvai hadjáratban.⁷⁴ Ezt követően pedig csak 1481-ben találkozunk újra nagyobb magyarországi zsoldosfogadással.⁷⁵ Úgy tűnik tehát, hogy a cseh háborúkat Mátyás, ha nem is magyarországi városok nélkül, de azok katonai utánpótlását mellőzve harcolta végig.

Jelentős változás csak 1484-ben következett be, amikor több városát megmozgatva indította csapatait a déli végekre az oszmánok ellen.⁷⁶ Mivel nem került sor a szultáni sereggel való összecsapásra, így serege jelentős részét valószínűleg Bécs ostromára vezényelhette át.⁷⁷ A következő években az úgynevezett „osztrák” háborúk során úgy tűnik, hogy a magyar városok, pontosabban Pozsony és Sopron nagyobb szerepet kaptak. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy katonaállításukat tekintve Mátyás, állításának megfelelően, valóban erőteljesen kímélte ezt a két várost. 1485-től 1487-ig évente találkozunk legalább az egyik városnak szóló gyalogoskérésekkel.⁷⁸ Ezek a parancsok többségükben néhány napra kérik a zsoldosokat, mint ahogy azt a bevezetőben említett soproni vagy az 1487-es pozsonyi kérés mutatja.⁷⁹ Máskor a király vette át zsoldjuk kifizetését, mint ahogy az 1486-ban történt.⁸⁰

⁷² Uo. Nr. 1537.

⁷³ Uo. Nr. 1697.

⁷⁴ 1467. november 5-én Mátyás egy nagyszebeni tűzmesternek és 34 zsoldosnak fizet zsoldot. Fizetésükről: *Kubinyi A.*: Városaink i. m. 99.

⁷⁵ *Iványi B.*: Bártfa i. m. I. Nr. 2203.

⁷⁶ Városaitól pénzt, gyalogosokat, lóport, ágyúkat kért Mátyás, illetve a nevében intézkedő Nagylucei Orbán győri püspök és kincstartó. A Kassának címzett levél: DF 270 614., Eperjeshez: DF 228 971. (nyugta), Bártfához: DF 215 107. (nyugta) Pozsonyhoz: DF 240 670. A szászoktól pedig 200 lovas kiállítását kérte Bátor István erdélyi vajda számára, l. Urk. Sieb. VII. Nr. 4559.

⁷⁷ *Horváth Richárd – Neumann Tibor*: Ecsedi Bátor István. Egy katonabáró életpályája (1459–1493). Bp. 2012. 69. 343. lj. – A szultán ugyanis Moldva ellen vonult: *Elekes Lajos*: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. Bp. 1937. 74.

⁷⁸ Pl.: Pozsony 1485: *Teleki J.*: A Hunyadiak kora i. m. XII. Nr. DCCXXIV. és 1486: Uo. Nr. DCCXLVIII.

⁷⁹ A soproni esetről l. i. lj., a pozsonyi kérés: *Teleki J.*: A Hunyadiak kora i. m. XII. Nr. DCCLIV.

⁸⁰ Uo. Nr. DCCXLVIII.

Mátyás halálát követően II. Ulászló többször is igénybe vette országon belüli harcaihoz a városi csapatokat.⁸¹ Ennek keretében kért 1491-ben a szepesi kapitány, 1498-ban pedig Perényi Imre királyi asztalnokmester csapatokat Bártfa városától II. Ulászló részére.⁸² 1498 után azonban az ilyen jellegű kérések is megszakadtak, a város környezetén túlra pedig csak a nagy oszmán támadások idején, 1521-ben⁸³ és 1526-ban⁸⁴ indultak városi csapatok.

Bár utaltam rá, de részletesebb bemutatást igényelnek az erdélyi szász városok, amelyek több szempontból eltértek az ország többi városától. A szászok kollektív katonaállítást már az Andreanum is meghatározta. Mértéke ekkor 500 fő volt, ami határon túli hadakozás esetében 100, más uralkodó megsegítése esetében pedig 50 főre csökkent.⁸⁵ A későbbiekben ez a kollektivitás elsősorban az adókéréseknél érhető tetten. A szászoknak küldött hadiadó-kérések ugyanis általában vagy az egész szászszágra, vagy azon belül egyes területekre vonatkoztak. Ennek következtében a városoknak írott hadiadó-kérések sok esetben csak a rájuk eső rész sürgetését tartalmazzák, pontos összeget nem.⁸⁶ A másik különbség, hogy a már említett moldvai hadjáratban való részvételt leszámítva nem maradt fent olyan adat, amely bizonyítaná a szász városi csapatok közvetlen királyi szolgálatban állását. Ez alól egy kiválságadás látszik kivételnek: 1467-ben Mátyás Brassónak és a Barcaságnak meghagyta, hogy kelet felé irányuló hadjárataiban fejenként kötelesek felkelni, nyugati hadjáratokban azonban megelégszik 50 emberrel, akik

⁸¹ A harcok egy-egy eseményét dolgozza fel: *Neumann Tibor*: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Első közlemény). Századok 144. (2010) 335–372.; *Neumann Tibor*: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Második közlemény). Századok 145. (2011) 293–347.; *Neumann Tibor*: A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a lipthói hercegségért). Századok 148. (2014) 387–426.; *Fedeleš Tamás*: A király és a lázadó herceg: az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat, 1494–1495. Szeged 2012.

⁸² 1491: *Iványi B.*: Bártfa i. m. I. Nr. 2896.; 1498: Uo. Nr. 3360.

⁸³ Eperjes: 25 katonát és kíséretét személyzetet kell küldenie: DF 282 538. Sopron: birtokaikutárfegyvereseikkötelesekkiallítaniésaztsürgősenNándorfehérváralákküldeni: *Házi J.*: Sopron i. m. I/7. Nr. 13. Lőcse: 39 zsoldost kér az uralkodó, a város ebből 36-ot tud kiállítani: *Hain G.*: Szepességi i. m. 23. Bártfa: 100 gyalogos puskást kér a várostól: DF 217 980.

⁸⁴ Például: Eperjes, Bártfa, Kisszeben és Lőcse 100 gyalogost kell, hogy küldjön: DF 218 466.

⁸⁵ Urk. Sieb. I. Nr. 43.

⁸⁶ A szászoktól kollektíven 11 000 aranyforint adót kér az uralkodó 1473-ban, I. Uo. Nr. 3945. Az adót sürgeti 1483-ban: Uo. Nr. 4547.

alatt valószínűleg zsoldosokat értett.⁸⁷ Bár ez a kiváltság jól tükrözi a keleti és nyugati hadszíntéren bevetett hadseregek közötti különbséget, ugyanakkor okleveles bizonyítéka nem maradt annak, hogy ezt nyugati hadjáratai során a gyakorlatban is igényelte volna. A jelenség lehetséges okaira a későbbiekben szeretnék visszatérni. Ugyanakkor az oszmán veszedelem miatt ezek a városok végig aktív védelmet folytattak, amiről a korábban említett felkelések alóli mentességek is tanúskodnak. Mivel azonban Mátyás a moldvai hadjárat után jó időre felhagyott keleti irányú hadjárataival – bár közvetlenül a király számára kért katonaaállítású utasítást a török háborúk időszakából sem találtam –, így az itteni városok megmaradtak a helyi védelmi struktúra keretei között, és közvetlenül a nyugati harcokba sem kapcsolódtak be. Ez a védelmi struktúra a különféle várak, városok és katonai előjárók helyett két, illetve három fő pillérre támaszkodott: egyrészt az erdélyi vajdára, másrészt a havasalföldi és moldvai vajdára. A Magyar Királyság délkeleti határának ez a két „védelmi szintje” tehát az, amit a szász városok is támogattak. A két román vajdaság uralkodói ugyanis gyakran kaptak segítséget a szász városoktól, illetve esetleges elűzésük után gyakran menekültek erre a területre. Cserébe a szászok, illetve a felettük álló erdélyi vajda, erejükhez mérten igyekeztek a magyar befolyást fenntartani ezekben a vajdaságokban, és kémek segítségével információt szerezni onnan.⁸⁸ Ebbe a struktúrába kapcsolódtak bele a szász városok is, akik katonai erejükhez mérten igyekeztek segíteni az erdélyi vajdát.

A városok katonaküldése mint gazdasági teher

Az előző fejezetben láthattuk, hogy a magyar uralkodók különböző időszakokban földrajzi elhelyezkedésüktől függően más-más terheket róttak városaikra, különösen azok katonaaállítását illetően. Ahogy Kubinyi András és Iványi Béla esetelemzéseiből is kitűnik, a városok csapatküldései igen nagy terhet jelentettek az adott városnak.⁸⁹

⁸⁷ Uo. Nr. 3564 és Kubinyi A.: Városaink i. m. 98.

⁸⁸ Neumann Tibor: Dózsa legyőzője. Szapolyai János erdélyi vajdasága (1510–1526). Székelyföld 18. (2014) 93–107. (100.); Horváth Richárd: Hunyadi Mátyás és Havasalföld. Világtörténet 32. (2010) 3–12.; Elekes L.: Nagy István moldvai vajda politikája i. m. 46–75.

⁸⁹ Kubinyi A.: Városaink i. m. 102–104., Iványi B.: Eperjes városa és az 1526–28. évi hadjáratok. i. m. 446–448.

Ugyanakkor mindkettőjük példája tárgyalt időszakunk végére esik, amely, mint ahogy korábbi vizsgálódásainkból is kitűnt, igen eltérő képet mutat a korábbiakhoz képest. Ennek fő oka, hogy 1498 után a magyarországi városoknak rendkívül nagy időbeli hézagokkal kellett csapatokat kiállítaniuk. Ennek fényében egyrészt meg kell jegyeznünk, hogy az említett két példa nem vetíthető ki egész tárgyalt időszakunkra. Másrészt a hadi kiadások bevételekhez képest nagy aránya is inkább okozata a városi dekonjunktúrának, semmint oka. Ezért annak a kérdésnek a megválaszolása hogy a hadállítással kapcsolatos kérések mekkora terhet jelentettek a városnak, további vizsgálatokat igényel. Jelen dolgozatban azonban nem vállalkozhatom a kérdés részletes elemzésére, ezért csak a zsoldos-állításra vonatkozó problémák körüljárására szorítkozom.

Tárgyalt időszakunkban a magyarországi gyalogos zsoldosok havi két aranyforint zsoldot kaptak, ez az állítás a városban felfogadott zsoldosokra is érvényes. Ennek megfelelően maga a zsoldosok szolgálatba állása is az esetek jelentős részében egy aranyforint zsold, tehát kétheti bér lefizetésével lépett életbe.⁹⁰ Ugyanakkor a Mátyás uralkodásának időszakából ismert fizetési alternatívákkal, nevezetesen a zsoldosok posztóval vagy sóval való kifizetéséhez hasonlóval a városok esetében is találkozunk. Erre jó példa az 1526-ban kiküldött eperjesi zsoldos csapat esete, amely szolgálataiért sört kapott jutalmul a várostól, ennek árát azonban fizetésükből vonták le, a csapat élelmezését viszont a város maga látta el.⁹¹ Hasonló tendencia érzékelhető Pozsony esetében is, ahol a város védelmére felbérelt zsoldosok élelmezését, fegyverjavítását, elszállásolását és a szállás fűtését is a város fizette.⁹²

A terhek pontosabb felméréséhez azonban a zsoldosok számát is figyelembe kell vennünk. A ránk maradt zsoldos listák rendszerint 20 és 40 fő közötti létszám egyszerre történő felfogadásáról számolnak be.⁹³ Sajnálatos módon azonban ezek a listák nem köthetőek össze az uralkodói kérésekben szereplő 100 fő körüli katonakérésekkel, így kérdéses, hogy a városok végül milyen arányban teljesítették az uralkodó utasításait. Nem sokkal kedvezőbb a helyzet a városok védelmére felfogadott zsoldosok esetében sem, amely

⁹⁰ Nógrády Á.: Éleskő ura és Macskakő zsoldosai i. m. 270.

⁹¹ Iványi B.: Eperjes városa és az 1526–28. évi hadjáratok i. m. 451.

⁹² Ortvy T.: Pozsony i. m. 303–304.

⁹³ Pozsonyban 1466-ban 35 főt: Nógrády Á.: Pozsonyi gyalogosok i. m. 196. 1462-ben Eperjesen 26 főt: DF 228 823. 1458-ban ugyanott 36 főt: Nógrády Á.: Éleskő ura és Macskakő zsoldosai i. m. 269.

kiderül a néhány rendelkezésre álló, egy-egy város védelmére mozgósítható polgári és zsoldos katonaságra vonatkozó összeírásokból, illetve elszórtan a zsoldosok ellátásáról szóló kimutatásokból is.⁹⁴ Ezek a listák azonban csak a pillanatnyi helyzetet tükrözik, általánosításuk meglehetősen problémás. Ortvy Tivadar is rámutatott már Pozsony kapcsán, hogy a város által felbérlet zsoldosok száma 4–60 fő között mozgott a tárgyalt időszakban úgy, hogy 1493 és 1498 között nem maradtak fent fizetésükre vonatkozó írárok.⁹⁵ Ebből az időszakból zsoldosok kérésére is csak 1495-ből van adatunk,⁹⁶ ezt azonban később II. Ulászló a város kérésére visszavonta.⁹⁷

Összegzés és a kutatás lehetséges további irányai

Áttekintve a tárgyalt időszak 68 évét elmondhatjuk, hogy a magyar királyok városokat érintő katonai politikája időszakonként eltérő képet mutat. Ez alól csak a városvédelem és az információszolgáltatás számított kivételnek, amely egész tárgyalt időszakunkban nagy hangsúlyt kapott.

A katonakérés tekintetében elmondható, hogy 1458 és 1462 között Mátyás a felvidéki városi csapatokat elsősorban a husziták elleni küzdelem során hívta harcba valamely jogkörrel is rendelkező tisztségviselője oldalán. Bár ezek a tisztségviselők egészen 1467-ig igénybe vették a felvidéki városok csapatait, az uralkodói politika 1462 után már egyértelműen és tudatosan a saját zsoldosseg létrehozása felé fordult. Ezt tanúsítják a huszita zsoldosvezérek felbérelésén túl, a városokhoz intézett azon levelek, amelyek az uralkodó toborzóinak beengedését kérik, továbbá az is, hogy Mátyás csak végszükség esetén kérte közvetlenül saját parancsnoksága alá a városi csapatokat. A csehek elleni harcok kirobbanásával azonban a városokhoz intézett katonaküldésre vagy toborzásra vonatkozó parancsok eltűntek. Legközelebb csak 1481-ben értesülünk az uralkodó toborzási szándékáról, melyet az 1484-es oszmánok elleni összecsapásra szánt, illetve annak elmaradását követően Bécs ostroma miatti nagyfokú mozgósítás követett. 1485-től bizonyíthatóan 1487-ig a nyugat-magyarországi városok éves szintű katonaküldésével találkozunk. Az utóbbi váltásnak valószínű-

⁹⁴ Például 1476-ból Eperjesről: DF 229 043.

⁹⁵ Ortvy T.: Pozsony i. m. 299–300.

⁹⁶ Januárió.: Fedeles T.: A király és a lázadó herceg i. m. 228–229., és január 18: DF 240 784.

⁹⁷ Fedeles T.: A király és a lázadó herceg i. m. 59. 301–302. lj.

leg két oka lehetett: egyrészt eltűntek a Felvidéken kóborló zsoldoscsapatok, másrészt Bécs ostromát követően megnövekedett az uralkodó zsoldosok iránti igénye (bár több esetben csak rövid ideig volt rájuk szükség, ezért a földrajzi közelség egy újabb szempont lehet). Mátyás halálát követően II. Ulászlónak meglehetősen gyorsan sikerült a városokat saját oldalára állítania, melynek következtében csapataik részt vettek a trónkövetelők legyőzésében és az ország belső békéjének helyreállításában. Az 1498-as törvényeknek köszönhetően azonban mozgósításukra egészen az 1510-es évekig nem volt szükség. Jelentős változás csak az 1520-as években meginduló szultáni csapatok elleni mozgósítások kapcsán tapasztalható. Bár meg kell jegyeznünk, hogy az oszmánok elleni harcban való részvételük egész tárgyalt időszakunkat végigkíséri, kiváltképp, ha a szultáni főserég támadásáról érkeztek hírek. Szintén az oszmánok elleni harc volt legfontosabb feladatuk az erdélyi szász városoknak is, noha ők az erdélyi vajda parancsnoksága alatt álltak csatasorba (1. ábra).

	Nyugat-Magyarország	Felvidék	erdélyi szász városok
1458–1462		huszita harcok, seregküldés	
1462–1468	Felső Részek kapitányai- nak segítése	zsoldostoborzás piaca, Felső Részek kapitányai- nak segítése	
1468–1484			
1484–1490	ausztriai harcok, seregküldés (1487-ig biztosan)		
1490–1498	belső harcok (1492-ig)	belső harcok	
1498–1510			
1510–1521	Lánzsér ostroma, Dózsa felkelés, seregküldés	Dózsa felkelés, seregküldés	
1521–1526	oszmánok elleni harc	oszmánok elleni harc	
Egész időszak	rendfenntartás, szultáni sereg támadása esetén segítség	rendfenntartás, szultáni sereg támadása esetén segítség	állandó harc az oszmánok- kal (és tatárokkal) az erdélyi vajda vezetése alatt

1. ábra Városok katonaállítási terhei

Véleményem szerint az eddig megjelent rész- és forrástanulmányok a fentebb kifejtett folyamatba beillesztve új értelmezési lehetőséget nyernek, és további kutatások kiindulópontját képezhetik. A lehetséges további irányok közül gazdasági szempontból már volt szó a zsoldosok tartásának és küldésének gazdasági problémáiról, valamint ezzel kapcsolatosan a zsoldosok létszámáról. A hadsereg létszám kapcsán azonban újabb probléma merül fel, amely az uralkodói politika változásában is érzékelhető. Már Kubinyi András is felvetette a Sopron és Pozsony esetében tapasztalható rövid időre felfogadott zsoldosok társadalmi összetételének kérdését. Ezeket az elemeket ő azonban idegeneknek vélte.⁹⁸ Ugyanakkor itt is érdemes felvetni az idő és földrajzi elhelyezkedés problémáját. Az 1480-as évek első felében ugyanis eltűnnek a királyi emberek által végzett városi toborzások, valamint az 1470-es évek végén nem beszélhetünk a városok között vándorló zsoldos csapatok ajánlközásairól sem. Feltételezhető, hogy az 1480-as évektől ezeknek az elemeknek az eltűnésével a helyi és környékbeli magyarok, illetve németek kerülnek túlsúlyba. Ezt támasztja alá a miskolci származású Kovács István, akinek az 1480-as évek közepén tevékenykedő *rotája* egészében magyar származású volt.⁹⁹ Szintén erre enged következtetni, hogy míg 1458-ban az Eperjesen felfogadott zsoldos csapat fele származott a város környékéről,¹⁰⁰ addig az 1521-ben felbéreltek nagy része helyi német, kisebb részben magyar származású volt.¹⁰¹ A 16. század első felében az országban tevékenykedő cseh és lengyel katonai elemek hovatartozását pedig jól mutatja egy 1517-ben kelt levél, melyben a szárdivár várnagya kéri Bártfa városát, hogy egyik tisztjét, aki magyarországi lengyel, vegyék fel a város polgárai közé.¹⁰²

Kérdéses továbbá, hogy az idegenek helyére felvett helyi zsoldosok milyen társadalmi rétegből kerültek ki. A zsoldosok etnikai és társadalmi összetételének ügye azonban további kutatásokat kíván, ezért itt csak egy feltételezéssel tudok válaszolni. A 16. század későbbi időszakában nagy problémát jelentenek a városi céheknek azok a kontárok, akik mint zsoldos katonák a város zsoldjában állnak, de mesterségüket is űzik mellette. Azáltal, hogy ők városi zsoldosok, a városi kapitány joghatósága alá tartoznak, és a céhek nem képesek fellép-

⁹⁸ Kubinyi A.: Városaink i. m. 101.

⁹⁹ Draskóczy I.: Egy katonatiszt i. m. 189.

¹⁰⁰ Nógrády Á.: Éleskő ura és Macskakő zsoldosai i. m. 271.

¹⁰¹ Kubinyi A.: Városaink i. m. 103.

¹⁰² DF 217 607.

ni ellenük.¹⁰³ Érdekes ugyanakkor az is, hogy az eddig elemzésre került zsoldos listák között alacsony a nemesi származású személyek aránya.

A városi zsoldosok magyar hadseregben betöltött szerepének vizsgálatakor elkerülhetetlennek tartom fegyverzetüknek és harcértéküknek elemzését is, amelyek szintén hatással lehetett felhasználhatóságukra. B. Szabó János a mohácsi csata kapcsán rámutatott, hogy tárgyalt időszakunk végére a magyar hadseregben igen nagy arányban tért nyertek a puskák és egyéb tűzfegyverek, ezzel együtt nőtt a gyalogság szerepe is.¹⁰⁴ Szintén ebben az időszakban a városok is igen nagy hangsúlyt fektettek a lögyakorlatokra, a katonai kiképzésre, valamint csapataiknak puskákkal való ellátására.¹⁰⁵ Ennek tükrében – Veszprémy László eszmefuttatását követve – időszakunkban a puska hasonló szerepet tölthetett be, mint korábban a számszerij.¹⁰⁶ Működése viszonylag könnyen és gyorsan elsajátítható volt, sikeres használata nem követelt meg annyi gyakorlást, mint sok más fegyveré. A városi csapatok fegyverzetének pontosabb meghatározásához azonban a városi fegyverösszeírások és polgári végrendeletek elemzésére lesz szükség.

Összefoglalva az elmondottakat, kijelenthetjük, hogy uralkodóink terveiben a városok katonaküldési kötelezettsége, egyéb terheik mellett, csak másodlagos, de nem elhanyagolható szerephez jutott. Ez a szerep az idő múlásától és a város geopolitikai helyzetétől függően változott. A városok által küldött katonaság jelentőségének meghatározása azonban csak további kutatások után válik lehetségessé.

¹⁰³ H. Németh István: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. I–II. Bp. 2004. I. 317.

¹⁰⁴ B. Szabó J.: A mohácsi csata i. m. 470–474.

¹⁰⁵ Ennek érdekében több helyen „lövészársulatok” jöttek létre, és idővel nagy hangsúlyt fektettek a polgárság erőnlétének és fegyverzetének szinten tartására és ellenőrzésére: Demkó Kálmán: A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században. Bp. 1890. 86–88.

¹⁰⁶ Veszprémy László: A számszerij használata Magyarországon, Anonymus olvasatában. In: Uő: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Bp. 2008. 137.

**LÁSZLÓ SZOKOLA: THE PRODUCES MERCENARIES
OF THE HUNGARIAN TOWNS IN THE MATTHIAS AND
JAGIELLONIAN AGE**

The examination of the liability for the participation in wars of the medieval towns are belong to one of the least known areas of urban life in Central Europe. The situation is similar in the Hungarian relations. Therefore in my work I would like to examine especially one aspect, the military service by the Hungarian towns.

The aim of my essay is to collect the military requests managed to Hungarian towns, particularly those, which came from the Hungarian kings and other military leaders. I also would like to complete them with data from other primary sources. Subsequently, I would like to find correlations between the content of requests with geopolitical position of the towns and various changes in time.

During the research of this project it was outlined, that the liability for the participation in the wars of the Hungarian medieval towns, and inside of this, the produces of soldiers in different periods and geographical areas was diverse in the Late Middle Ages. However, during this time relationships and issues raised which with further research could be useful for the medieval Hungarian political, military, economic and social history.

Keywords Hungarian towns, military history, mercenaries, army, Matthias and Jagiellonian Age

TÓTH DOMINIK

Létszám, ellátmány, utánpótlás

SZEMPONTOK A KÖZÉPKORI MAGYAR HADERŐ VIZSGÁLATÁHOZ

A MAGYAR KIRÁLYSÁG 14–15. században viselt háborúit történetírásunk eddig szinte csak politika- és eseménytörténeti szempontból vizsgálta. Ez egyáltalán nem véletlen, hiszen a korszakra egyébként is jellemző forráshiány itt még inkább érvényesül: nincsenek sem teljes, sem töredékes zsoldlisták, névsorok, csupán a kor krónikásainak megbízhatatlan és túlzó adatai. Tudjuk, hogy a Magyar Királyság mikor, kivel és meddig viselt háborút, (bár néha akadnak bizonytalanságok) viszont azt, hogy milyen létszámú, illetve összetételű csapatokkal, milyen körülmények között tette mindezt, és hogyan oldotta meg a vállalkozás első pillanatától az utolsóig folyamatosan jelenlévő hadszervezési kérdéseket, nem tudjuk megválaszolni. Ezekre a kérdésekre választ adni rendkívül fontos lenne, ugyanis árnyalná azt a képet, amit a középkori magyar állam erejéről kialakítottunk.¹

Közvetlen források tehát nincsenek, azonban még sincs minden veszve. Hadtörténetről lévén szó, az ilyen tárgyú kutatások során használhatók stratégiai,² taktikai,³ katonai logisztikai⁴ szempontok, továbbá a téma kutatója végez-

¹ Megjegyzendő, hogy az utóbbi néhány évben születtek igen alapos munkák a kérdésben, pl.: *Pálosfalvy Tamás*: Az 1442. márciusi török hadjárat. *Történelmi Szemle* 43. (2001: 1–2. szám) 43–54. illetve *Nógrády Árpád*: Pozsonyi gyalogosok Mátyás seregében. In: *Rex invictissimus: hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Szerk. Veszprémy László. Bp. 2008. 193–200.

² A stratégia a politikai, illetve gazdasági erőforrások továbbá a katonai erők kifejlesztésének és alkalmazásának művészete. *Hadtudományi Lexikon M–ZS*. Szerk. Szabó József. Bp. 1995. 1226.

³ A taktika a stratégia közbeeső feladatait valósítja meg a legcélszerűbb módok/eszközök felhasználásával. *Hadtudományi i. m.* 1293.

⁴ A katonai logisztika „szűkebb értelmezésben a katonai rendszer – a katonai szervezetek közötti és az azokon belüli – termék- (anyag-, eszköz-) áramlásának (készletgazdálkodás,

het – sőt adott esetben egyenesen kötelező végeznie – matematikai számításokat is.⁵ A fent említett szempontokat figyelembe véve sikerülhet valamilyen választ találni az első ránézésre nehezen megválaszolható kérdésekre.

Jelen munkában katonai logisztikai számításokat is felhasználva próbálunk rávilágítani egy 14–15. századi magyar hadsereg tényleges méreteire.⁶ Meglehet, a számítások eredményei végül csupán azt fogják bebizonyítani, hogy hogyan *nem* volt lehetséges valamit megvalósítani, de úgy gondoljuk, hogy a források szűkössége miatt ezek az eredmények nem hagyhatók figyelmen kívül. Létszámkérdések kapcsán tehát a következő szempontok azok, amelyek egy középkori haderő esetében mindenképpen figyelembe veendőek: a Magyar Királyság katonai potenciálja, az ide vonatkozó hadügyi reformok, az élelmszerszükséglet és a fenntartási költségek.

A magyar királyság katonai potenciálja

Hány fős sereget volt képes kiállítani a Magyar Királyság, ha a helyzet úgy kívánta? Pontos számokat egy-egy időszakra vonatkozóan nem lehet megállapítani,⁷ viszont – jobb híján – az ország összlakosságának számából lehet következtetni.⁸

elosztás, szállítás, tárolás, anyagmozgatás) (...) tervezésére, szervezésére, irányítására és lebonyolítására irányuló tevékenységet (folyamatokat), az ezeket végző szervezeteket és a tevékenységek végrehajtására vonatkozó szabályzókat integráló komplex rendszer.” Hadtudományi Lexikon A–L. Szerk. Szabó József. Bp. 1995. 647–648.

⁵ Így elkerülhető a túlzó létszám adatok komolyan vétele, amelyek, mint látni fogjuk, egyáltalán nem állják meg a helyüket.

⁶ Természetesen nem egy mai értelemben vett, erre a célra létrehozott katonai szervezetre kell gondolni, de a probléma ugyanúgy létezett már a középkorban is.

⁷ Még kevésbé lehet elkülöníteni az ún. kombattáns létszámot a kiegészítő létszámtól.

⁸ A középkori Magyar Királyság lélekszámát illetően az egyes századokban megoszlanak a vélemények. Bővebben lásd: Györffy György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovachich József. Bp. 1963. 45–48., Kristó Gyula: Honfoglalás és társadalom. Bp. 1996. 110–118., Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. In: Történelmi Szemle 38. (1996: 2–3. szám) 135–161., Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963. 63–68. A törökkorra vonatkozólag: Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Szerk. Kovácsics József. Bp. 1997. 141–171.

Borosy András a pontosan ezt tette: próbálta hozzávetőlegesen meghatározni a hadrafogható réteg nagyságát az egyes évszázadokban. A 13. században úgy 1,6–1,8 milliós lakossággal számolt, ami alapján arra a következtetésre jutott, hogy a hadipotenciál nagysága 22–25 000 fő lehetett. A 14. századra ez az arány jelentősen megnőtt: 2,5 milliós összlakossággal számolva 35–40 000 főnyi a hadra fogható férfiak száma. Ebbe beleszámolt olyan tényezőket, mint a betelepült kunok segéderői, Nagy Lajos király ambiciózus volta, illetve az a tény, hogy a század első évtizedeit leszámítva a Magyar Királyság területén belül nem zajlottak háborúk. Könnyen kiszámítható tehát, hogy ebben az esetben 13–15 000 fős növekedésről van szó. Ez a szám igen nagynek tűnik, főként, ha megnézzük, hogy a 12. és 13. század között – feltételezve, hogy Borosynak igaza van – nem növekedés, hanem épp ellenkezőleg: 4–7000-es csökkenés történt. Az előző század katonai potenciálját ugyanis a tatárjárás okozta pusztítás miatt 28–32 000 főre becsülte.⁹

Kubinyi András meglátása szerint a 15. század végén a Magyar Királyságnak több mint 3,5 millió fő volt az összlakossága,¹⁰ melynek katonai potenciálja a középkor végén 83–100 000 fő lehetett.¹¹ Természetesen – és ezt Kubinyi és Borosy is elismerte – a fent leírt adatok alatt a maximális létszám értendő, sőt a toborzott harcolók harcértéke még így is meglehetősen változékony képet mutathatott.

Pontos adatot megadni tehát az ország katonai potenciálját illetően nem tudunk; kizárólag egy hozzávetőleges szám becsülhető meg az – ugyancsak bizonytalan adatokra támaszkodó számítások szerint kalkulált – összlakosság alapján. Amennyiben a Magyar Királyság lélekszáma a 15. században 3,6 millió körül volt, és ha Rázsó Gyulának is igaza van, azaz a mindenkori lakosságnak

⁹ Borosy András: Hadsereglétszámok a X–XIV. században. Hadtörténelmi Közlemények 105. (1992: 4. szám) 27–30.

¹⁰ Kubinyi András: Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: Nándorfehérvártól Mohácsig. Szerk. Uő. Bp. 2007. 199–215. (203.)

¹¹ Egy régebbi tanulmányában viszont arra jutott, hogy még Szlavónia lakosságát hozzáadva is maximálisan 3,3 millió fő volt. A szerző számításaihoz az Ernuszt Zsigmond királyi kincstartó peréről fennmaradt jegyzőkönyv adatait használta. – Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. In: Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millicentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1997. 93–110. (108.) Kubinyi érvelését az újabb kutatások is megerősíteni látszanak: F. Romhányi Beatrix: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. Történelmi Szemle 57. (2015: 1. szám) 1–49. (3–4.)

mintegy 1,4–1,6 %-a volt hadra fogható,akkor az ország hadi potenciálja 1500 körül megközelítőleg 48–58 000 harcoló lehetett. Természetesen ez csupán egy durva közelítés, de úgy véljük, ez az adat nagyságrendileg elfogadható.

Hadügyi reformok

Az alábbiakban bemutatott hadügyi reformok, amellet, hogy a török fenyegetettségrealizálására is utalnak, tulajdonképpen az európai hadviselés jellegében beálló változásokra adott válaszként is értékelhetők. A változás kezdete a 14. század legvégére tehető, pontosabban 1397-re, amikor Luxemburgi Zsigmond a nikápolyi csatavesztés után kísérletet tett a hadseregszervezés megreformálására. Bevezette a telekkatonaság rendszerét, ami Rázsó Gyula szerint nagyjából 12 000 könnyűlovas/huszar kiállítását jelentette.¹²

A következő fontos hadügyi rendelkezése volt a török elleni déli, illetve a husziták elleni északi végvárrendszer kiépítésének megkezdése,¹³ továbbá a zsoldos haderő jelentős mértékben való alkalmazása. A zsoldosok toborzása önmagában nem volt új keletű jelenség ekkor, hiszen már I. (Nagy) Lajos is igénybe vette szolgálataikat,¹⁴ az újdonságot a nagy számban való alkalmazásuk jelentette.¹⁵ Ez a gyakorlat, azon túl, hogy a király már kisebb mértékben függött a világi és egyházi nemesség bandériumaitól, – a telekkatonaság rendszerével együtt – megváltoztatta a Magyar Királyság hadseregének belső összetételét is.¹⁶ Ez a haderő, amelyet a belháborúkat leszámítva, többnyire

¹² Rázsó Gyula: Középfatalom a középkor alkonyán. *Rubicon* 5. (1995) 7–10. (8.)–Ugyanakkor tényleges hadszíntéri használatukra a 15. század végéig mindössze egyszer került sor: 1471-ben Mátyás vonultatta fel őket. Lásd: Magyarország hadtörténete I. Szerk. Liptai Ervin. Bp. 1985. 82.

¹³ Uo. 82.

¹⁴ Rázsó Gy: Középfatalom i. m. 15.

¹⁵ Rázsó egyébként szintén közölt egy hozzátétőleges adatot a tanulmányában I. Mátyás híres zsoldosairól, a fekete seregről. Meglátása szerint az 1460-as évek elején 7 000 főből állt, ebből 5 000 lehetett a lovas és 2 000 a gyalogos, de húsz évvel később ez a szám már 20 000-re volt tehető. Lásd: Uo. 10.

¹⁶ Zsigmond nevéhez további rendelkezések is köthetők: 1427-ben, 1433-ban és 1435-ben is kiadott egyet, de a fentiek azok, amelyek ténylegesen hozzájárultak a változáshoz. Bővebben lásd: Hadtörténet i. m. 82.

a déli végeken vetettek be, a végvárrendszer kiépítésének köszönhetően már ellátó központokkal is rendelkezett.

Fenntartási költségek

Az egyik leglényegesebb kérdés, hogy mennyi pénz kell egy haderő útnak indításához, vagy akár csak bizonyos ideig való fegyverben tartásához? A késő középkori magyar hadszervezetben belül meg kell különböztetnünk a hűbérúr iránti kötelezettségből harcolót a zsoldos katonától, ugyanis míg előbbinél „csupán” az ellátásról kellett gondoskodni, addig utóbbinál magát a szolgálatot kellett megfizetni. Nehéz, sőt sajnos szinte lehetetlen meghatározni, hogy ezek az elemek egymáshoz viszonyítva milyen arányban voltak jelen a hadseregekben, hiszen erre vonatkozó konkrét források nem maradtak fent. Szintúgy, majdhogynem lehetetlen megbecsülni, hogy a telekkatonaság, illetve a banderális rendszerben hadra fogott harcoló napi fejadagja mennyibe került. Az írott forrásaink alapján úgy tűnik, hogy a zsoldosok a szükséges felszerelésről maguk gondoskodtak, az élelmet is ideértve, ugyanis bérük mindezt magába foglalta.¹⁷ Erre vonatkozó forrás már több van, azonban az árak egy év leforgása alatt évszaktól függően változhattak és változtak is, sőt mind az árak, mind a mértékegységek országrészenként különböztek.¹⁸

A zsoldosok bérét illetően valamivel kedvezőbb a helyzet, hiszen zsoldlistáink maradtak fenn, ám ezek legnagyobb része Mátyás korából származik. Ez azért okoz bizonytalanságot, mert annak meghatározása, hogy a Mátyás-kori pénz, például az aranyforint ugyanannyit ért-e, mint az uralkodását megelőző évtizedekben, és ha nem, akkor mennyi volt a különbség, még további gazdaságtörténeti kutatásokat igényel.¹⁹ A következőkben bemutatott fizetési listák rávilágítanak a zsoldos-bérlés anyagi hátterére.

Bártfa város számadáskönyveiben számos adat található a felfogadott harcolók zsoldjával kapcsolatban. 1439. március 1-jén például minden zsoldos

¹⁷ Az alább következő két zsoldlista igen részletes, és nem említik, hogy a zsoldosok a bérükön felül a várostól igényelték volna a szükséges élelmet is.

¹⁸ Kubinyi A.: Hadszervezet i.m.45.

¹⁹ Ehhez alapul szolgálhat: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Bp. 2008.

kapott 100 dénárt, továbbá megtérítették költségeiket is, de arról nem esik szó, hogy mennyi időre fogadták a kompániát a város szolgálatába. 1443-ra vonatkozóan sem derül ez ki, annyit azonban már elárul a mustra, hogy január 4. és február 5. között hetente kaptak fizetést: 600 dénárt. Ugyanúgy hetente fizették ki őket ez év július 7. és augusztus 2. között: 542 dénárt. A jegyzékek nem tüntetik fel, hány zsoldost kellett kifizetni, sőt nem árulják el azt sem, hogy a pénzt hány heti szolgálatért cserébe kapták. Az azonban látszik, hogy a zsoldosok fizetése mindkét alkalommal 33 és 50 dénár között mozgott.²⁰

Fennmaradt egy 1458 körül Eperjesen kelt lista, mely tartalmazza Rozgonyi Sebestyén királyi utasításra felfogadott huszita zsoldos csapatának jegyzékét. A mustra harminchat gyalogos harcoló nevét, azok felszerelését, és egy hétre elegendő fizetését ismerteti.²¹ A csapatnak e szerint nem volt kinevezett parancsnoka (*rotmaister*), szerepel azonban három szekérpáncsnok.²² A létszám és a három járműparancsnok arra utal, hogy három huszita típusú hadiszekér egyenként tizenkét fős legénységéről lehetett szó, ami megszokott létszámot jelentett. A parancsnokokon kívül mindenki 0,5 forintot kapott egy hétre, míg elképzelhető, hogy ők maguk dupla fizetséget kaptak, ez azonban a forrásból nem derül ki. Ezekből az adatokból kiindulva azt látjuk, hogy harminchat zsoldos három szekérrel egy hétre 19,5 forintot kapott, ami egy hónapra 78 forintot jelent.

Majdnem harminc évvel későbbi az a levél, amit Mátyás írt Veronai Gáborhoz 1481-ben. A levél többek között egy Ferdinándnak küldött 700 fős segédcsapatot ismertet Magyar Balázs vezetése alatt, és részletesen felsorolja, hogy az egyes csapatnemek tagjai mennyi zsoldot kérnek egy negyedévre. A lista a következő: egy vértés lovas lovanként 15 aranyat kér egy negyed évre, egy huszár lovanként 10 aranyat, a „közgyalogok” személyenként 8-at, a nehézyalogosok, vagy pajzsosok pajzsanként és vértenként kérnek 1–1 apródot és dupla zsoldot (16 aranyat?), míg a puskások – bár kevésbé képzetek –

²⁰ Groszmann Malvina: Bártfa város 1418–1444-iki számadáskönyvei művelődéstörténeti szempontból. Bp. 1911. 31–32.

²¹ Nógrády Árpád: Éleskő ura és Macskakő zsoldosai. In: A hadtáp volt maga a fegyver. Szerk. Pósan László – Veszprémy László. Bp. 2013. 253–275. (270–271.)

²² A huszita csapatoknál minden szekérnek volt egy járműparancsnoka. Egy szekér legénysége 18–21 fő volt, ez azonban a körülmények függvényében lehetett kevesebb. Lásd bővebben: Jan Durdík: Husitské vojenství. Praha 1953. 117–118.

ugyanúgy 8 aranyat.²³ Az előbbieik alapján nagyjából pontosan kiszámítható, hogy egy negyedévre mennyibe került ez a segédcsoport, ugyanis a fegyvernemek arányait is közli a levél. A 400 gyalog kapcsán nem jelzi, hogy mennyi volt a közkatona, a pajzsos illetve a puskás, de mivel a közkatona és a puskás bére azonos, így csak a pajzsosok létszáma marad lényeges. A pajzsosok feladata kizárólag az volt, hogy a többi gyalogos előtt *paveze*²⁴ pajzsaikból sorfalat alkossanak, amiből az következik, hogy valószínűleg minden negyedik harcolóra számolhatunk dupla zsoldot, azaz mintegy 16 forintot, ami 100 pajzsosra 1600 forint. A maradék 300 gyalogra tehát fejenként 8 forintot kell számolnunk, ez 2400 forint, együttesen tehát a gyalogosoknak 4000 forintot kellett kifizetni. A levél szerint a lovasok közül 100 volt a vértés, 200 pedig a huszár. A vérteseknél, ha lovasonként átlag három lóval számolunk, akkor 300 ló után összesen 4500 forint a fizetendő összeg, míg a huszároknál szintén lovasonként három lóval számolva az összeg 6000 forint. A végösszeg tehát 14 500 forint egyetlen negyed évre. Arról, hogy hogyan rendezték ezt a becsült összeget, nem maradt fenn forrás.

A harcolók élelmiszerszükséglete

A bevezetésben már volt szó arról, hogy a hadszervezési kérdésekkel foglalkozó történésznek olykor már-már kötelező matematikai számításokat is végeznie. Természetesen ezt sem lehet légből kapott számokkal elkezdni, de abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy maradtak fent olyan adatok, melyekből több dolgot ki lehet számítani. Ebben az alfejezetben két kérdést próbálunk megválaszolni: milyen mennyiségű élelem kell ahhoz, hogy egy harcoló illetve a lovai jól lakjanak, és milyen mennyiséget képes szállítani ebből egy ember, ló illetve szekér? Mielőtt azonban ehhez hozzákezdénénk, vetnünk kell egy pillantást Carl von Clausewitz²⁵ és John Keegan²⁶ élelmész és utánpótlás kapcsán megfogalmazott általános érvényű alapelveire. Jóllehet egyikük sem a magyar középkori hadtörténet szakértője, azonban hadtudományi körökben elismert

²³ Mátyás király levele Veronai Gáborhoz. In: Mátyás és a humanizmus. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2008. 163–168.

²⁴ Gyalogsági állópajzs.

²⁵ *Carl von Clausewitz: A háborúról.* Bp. 2013.

²⁶ *John Keegan: A hadviselés története.* Bp. 2002.

teoretikusok, illetve hadtörténészek, akik a hadviselés általános szabályainak, összefüggéseinek megfogalmazására tettek kísérletet.

Clausewitz az egyes harcolók, illetve a málhás állatok élelmiszerszükségletét illetően pontos mennyiséget nem adott meg, de arányokat igen, ami nem kevésbé hasznos a jelen tanulmány szempontjából. Szerinte egy adag lótáp súlya az emberinek mintegy tízszerese, összsúlyát tekintve pedig három-, négy- vagy ötszöröse volt a katonák élelmének,²⁷ míg a sereggel tartó lovak száma a harcolók számának három-négyszerese. Mind a lótáp súlyára, mind az összsúlyra vonatkozó adat hozzávetőleges csupán, hiszen például nem mindegy, hogy igás, vagy hátslovakról van szó.

John Keegan, angol hadtörténész ezzel szemben az arányokat nem, de egy harcoló, illetve katona napi táplálékszükségletét pontosan megadta. Számításai szerint (melyeket konkrét példákkal is alátámasztott) egy gyalogos katona napi fejadag igénye 1,5 kilogramm szilárd táplálék, amelyből 10–11 napra elegendőt tud magával vinni.²⁸ Azért „csak” ennyit, mert maximálisan 30–35 kilogramm málhával terhelhető meg, amelynek része a fegyverzete, ruhanyomója, ami a málha kapacitásának mintegy a felét képezi, tehát megközelítőleg 15 kilogrammot. Mindezzel a súllyal átlagosan napi 30–32 kilométert képes a harcoló a saját lábán megtenni.²⁹ Bizonyítandó, hogy a fent leírtak nem pusztán elméletiek, hanem a valóságnak is megfelelnek, nézzünk meg néhány idevágó példát a középkori Magyarországról!

Kubinyi András a középkori Magyarországra vonatkozólag a következő adatokat adta meg: egy katona napi élelmiszerigénye 1 kilogramm kenyér, amihez 0,75 kilogramm liszt szükséges, ugyanennyi súlyú gabonából, míg egy hátszló napi 1,22–3,23 kilogramm zabot igényel.³⁰ Ugyanezen kötet egy későbbi fejezetében mindezt pontosította 15. századi francia adatok alapján, amely forrás szerint egy harcoló napi szükséglete 1270 gramm kenyér, 448

²⁷ Clausewitz, v. C.: A háborúról i. m. 349.

²⁸ Keegan, J.: A hadviselés i. m. 299–300.

²⁹ A szóban forgó 30–32 km/nap-os menetidő akkor is érvényes, ha a vonuló sereg lovas csapatokat is magában foglal, hiszen a lovasság a gyalogosokat nem hagyhatja magára. Persze számos példa említhető, amikor ez mégis megtörtént, és az eredmény korszaktól függetlenül mindig katasztrofális volt, lásd például: álmosd-diószegi ütközet (1604. okt. 15.) esetében.

³⁰ Ez láthatóan jóval kisebb szám annál, amit von Clausewitz megad (lásd: 27. lábjegyzet), melynek lehetséges oka az, hogy Kubinyi a szálastakarmánnyal nem számolt. – Kubinyi A.: Hadszervezet i. m. 43.

gramm hús és 2 liter bor. Magyarországi viszonyok között azonban kevesebb kenyérrel és több hússal kell számolnunk, míg a borfogyasztás nagyjából megegyezhetett, bár meg kell jegyeznünk, hogy utóbbiról gyakran le kellett mondania a harcolónak. Kubinyi egyébként elfogadta Perjés Géza azon állítását, hogy amennyiben kivárták az aratás végét, úgy szükség esetén a hadszíntér is el tudta tartani a csapatokat.³¹

Veszprémy Lászlónál erre vonatkozó konkrét történelmi adatok is olvashatók. Ő is elfogadta a napi 1–2 kilogrammos napi gabonafogyasztást Aachen-i Albertre (is) hivatkozva, aki Amiens-i Remete Péter Magyar Királyságon átvonuló serege kapcsán írta ezt le. Albertnél egyértelműen tetten érhető a kor szerzőire jellemző túlzás, ugyanis a sereg létszámát 15 000 főben határozza meg, ami napi 15 tonnát jelentene, hetente pedig 105-öt, az abrakot nem számítva.³² Ugyanitt azt írta, hogy a haderő felszerelését 2 000 szekér szállította, ami megint csak egyértelmű túlzás, hiszen ez 20 kilométer hosszan elnyúló konvojot feltételez.³³

Veszprémy a lovak napi szükséglete kapcsán hivatkozott egy középkori normandiai szerzetesre is, aki szerint a ló saját súlyának minden 45 kilogrammja után 45 dekagramm gabonát – lehetőleg zabot – kell számolni egy etetésnél.³⁴ Az 1051-es német támadás kapcsán további hasznos becsléseket közölt Veszprémy az emberek és lovaik teherbírása kapcsán: az éppen megült hátszlóra még 40 kilogramm terhet lehetett felmálházni, illetve a tartalék és málhás lovakra egyenként további 100–100 kilogrammot, maguk a gyalogosok nagyjából 25 kilogrammot,³⁵ míg a velük tartó 2–4 kerekű szekerek további 5–600 kilogrammnyi terhet tudtak szállítani.³⁶

A fentiek alapján egy lovas napi táplálék szükséglete három hátszlóval és két vezetőklóval számolva megközelítőleg kicsivel több, mint 12 kilogramm, ami nyolcszor annyi, mint egy gyalogos napi – kb. 1,5 kilogrammos – szükséglete. Természetesen ez csak egy megközelítés, hiszen a vizet vagy bort,

³¹ Kubinyi A.: Hadszervezet i. m. 35.–Részletesen lásd alább.

³² Veszprémy László: Szempontok az Árpád-kori hadseregellátás problémájához. In: A hadtáp volt maga a fegyver. Szerk. Pósn László – Veszprémy László. Bp. 2013. 189–211. (199.)

³³ Veszprémy L.: Szempontok i. m. 199.

³⁴ Uo. 206.

³⁵ Utóbbi nem egyezik meg John Keegan véleményével, aki szerint ez a mennyiség 15 kilogramm.

³⁶ Veszprémy L.: Szempontok i. m. 193.

illetve a lovak szálas takarmány-adagját nem számítottuk hozzá, utóbbit ugyanis nem mindig kellett magával vinnie a lovasnak.

Az arányok láttatása szempontjából érdemes végiggondolni, hogy mindez mit is jelent, ha egy-egy hadi vállalkozás néhány hónapig is eltartott. Emberek esetében napi 1,5 kilogramm nem tűnik soknak, de rögtön megváltozik a helyzet, ha legalább 30 napig kell ételmet biztosítani (mintegy 45 kilogrammnyi havi fejadag), a lovak etetéséről nem is szólva.

Hogyan nem volt lehetséges?

Amikor a bevezetőben azt írtuk, hogy szempontjaink között vannak olyanok, melyek „csupán” arra világítanak rá, hogy az adott dolog hogyan *nem* történhetett meg, legfőképpen a matematikai számítások eredményeire gondoltunk. Érdekes dolgokra derülhet ugyanis fény, ha Kubinyi András és Veszprémy László adatközléseit felhasználva, vetünk egy pillantást arra, hogy nagyságrendileg milyen számok jönnek ki egy-egy hadivállalkozás kapcsán.

Hunyadi János hosszú hadjáratára vonatkozó középkori forrásaink, krónikáink adatai igencsak pontatlanok és enyhén szólva is túlzók. Szükségtelen bemutatni az összes krónikás véleményét, enélkül is jól érzékeltethető a bizonytalanság. Míg Antonio Bonfini a hosszú hadjáratra vonatkozólag azt írta, hogy megközelítőleg 15 000 volt a sereg létszáma,³⁷ addig Aeneas Sylvius szerint sokkal többen, 40 000-en indultak útnak 1443-ban, míg Thuróczy János igen felületes módon, a hadjárat kapcsán nem közölt számokat.³⁸ A fenti krónikások közléseit hosszú ideig történészeink sem vizsgálták meg közelebbről.

Teleki József munkájában tőlünk jóval több adatot közölt, és ezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy 1443-ban talán 30 000-en vállalkoztak a hadjáratra.³⁹ Bánlaky József Callimachus 40 000-es létszámát a hosszú hadjáratra vonatkozólag sokallta, míg Bonfini 15 000-esét kevesellte, így szintén azon a véleményen volt, hogy a létszám 30-35 000 fő körül lehetett.⁴⁰ A 20. század má-

³⁷ *Bonfini Antonio: A magyar történelem tizedei.* Ford. Kulcsár Péter. Budapest 1995. 344.

³⁸ A hosszú hadjárat kapcsán: „Ulászló király uralkodásának harmadik évében komoly és költséges hadsereget gyűjtött” – *Thuróczy János: A magyarok krónikája.* Ford. Bellus Ibolya – Kristó Gyula. Bp. 2001. 284.

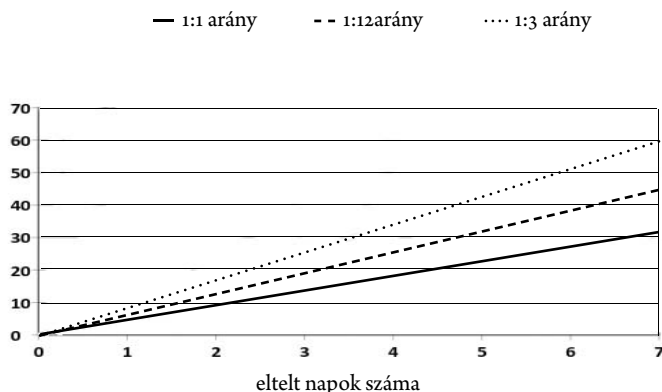
³⁹ *Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon* I. Pest 1852. 339.3. lj.

⁴⁰ *Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme* 10. kötet I. rész. Bp. 1936. 79–80.

sodik felében alkotó történészek véleménye többnyire szintén megegyezett az elődökével, mert például Elekes Lajos⁴¹ és Rázsó Gyula⁴² is elfogadták munkáikban a krónikások adatait. Korabeli források többé-kevésbé egybehangzó adatait elfogadva – jobb híján – a magyar történettudomány mai napig úgy tartja, hogy a Hunyadi által bolgár háborúnak nevezett hadivállalkozásra 30 000 férfi indult el. Hogy ezen belül pontosan hány talpassal, illetve hány lovassal tette mindezt, arra már valószínűleg soha nem fog fény derülni.

A középkori magyar hadszervezet sajátosságaiból kiindulva az arány legalább 1:1-hez lehetett. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a 30 000 férfinak és lovainak 1:1-hez ember-ló arány mellett szüksége lesz napi 30 tonna kenyérre, 15 tonna húsrá, 300 hektoliter vízre illetve borra és 60 tonna zabra, ami összesen 105 tonna élelem és 300 hektoliternyi ellátmány csupán egyetlen napra. Nem szükséges azzal untatnunk az olvasót, hogy mindez pontosan mit jelentene 1:2-höz, 1:3-hoz, vagy még magasabb arány mellett, ugyanis bőven elég, ha a tendenciákra vetünk egy pillantást:

Úgy véljük, a fenti grafikonból egyértelműen látszik, hogy minél több a ló, és minél tovább kell a csapatot élelmezni, annál nagyobb mértékben növekszik az adott időtartamra biztosítandó élelmiszer mennyisége, pedig, mint fentebb írtuk, egy-egy hadivállalkozás két-három hónapig is eltarthatott.

⁴¹ Konkrét számot nem adott meg a létszámról vonatkozólag, de általában elfogadta a krónikások több 10 000-es seregekről szóló információit, pl. 1442-re vonatkozólag is. *Elekes Lajos*: Hunyadi hadserege. Budapest 1951. 28.

⁴² *Rázsó Gy.*: Középhatalom i. m. 9.

Egy fiktív zsoldoshaderő élelmezése és bére

Biztos, hogy soha nem fogunk tudni teljesen pontos képet alkotni arról, hogy bizonyos hadszervezési kérdéseket hogyan oldottak meg egy több elemből (banderiális csapatok, zsoldosok, telekkatonaság) álló hadszervezetben. Azt azonban az előbbieken elhangzottak alapján nagyon is tudjuk érzékeltetni, hogy mit is jelenthetett pontosan a hadtáp és a költségek szempontjából egy hadsereg elindítása. Az egyszerűség kedvéért haderőnk álljon csak zsoldosokból. Foglaljon magában csapatunk 50 vértés lovast, átlagosan 3 lóval lovasonként, 100 huszárt, szintén 3–3 lóval, 300 gyalogost, és a szárnyak biztosítására 5–5, azaz 10 hadiszekeret, 12–12 fő személyzettel és egyenként 2+1 tartalék pár ígás lóval.⁴³

A fentiekből kitűnik, hogy 570 férfi (50 vértés + 100 huszár + 420 gyalogos a szekerek személyzetét is ideszámítva), és 510 ló (150 nehéz ló a vértéseknek + 60 igavonó + 300 „könnyű” ló) napi élelmezéséről kell gondoskodni. Ez annyit jelent, hogy szükség van napi 570 kilogramm kenyérre, 285 kilogramm húsrá, és 570 liter borra (ha naponta csak 1 literrel számítunk) a harcolóknál, és 1230 kilogramm zabra (3 kilogrammal számolva a nehéz, és 2-vel a könnyűeknél naponta) a lovaknál, feltételezve, hogy lehet itatni az útba eső folyók, patakok, tavak vizéből. Az eddig felsoroltak összsúlya 2655 kilogramm, tehát valamivel több, mint 2,6 tonna szállítmány naponta. Amennyiben egy szekér teherbírását 2 tonnában állapítjuk meg, akkor 10 szekér esetén 20 tonnányi szállítókapacitást kapunk, amiből, ha szekerenként 0,5 tonnányit számítunk fegyverzetre és egyéb felszerelésre, akkor marad 1,5–1,5 tonna tárolókapacitás az élelemnek, amely összesen 15 tonna.⁴⁴ Ahogy arról a fentiekben már szó volt, nem kellett kizárólag a szekerek szállító kapacitására alapozni; a harcolók és lovaik is igen komoly mennyiséget tudtak magukkal vinni. Az előbbi adatokat alapul véve tehát az eredmény a következő: 400 gyalogos (a szekerek legénysége ilyenkor egyenként 2–2 kocsist⁴⁵ leszámítva nincs a járműve-

⁴³ Az egyszerűség kedvéért a pajzstartók és a gyalogosok bérét azonosnak tekintjük a szekerek legénységét is ideértve, a vértés lovasokra pedig nem számolunk fegyverhordozókat.

⁴⁴ A huszita hadi szekerek nagy valószínűséggel leginkább a sószállító szekerekhez hasonló járművek voltak, melyeknek az átlagos teherbírása 2 tonna körül mozgott. L. Magyar Néprajzi Lexikon. Szerk. Ortutay Gyula. Bp. 1981. 463.

⁴⁵ A járművenkénti két-két hajtó alkalmazása bevett gyakorlatnak tekinthető. L. Durdák, J.: Husitské i. m. 117–118.

ken) 6 tonna élelmet tud hordozni, a lovakra pedig 36 tonna málházható fel. Elképzelt haderőnk tehát összesen 57 tonna élelmiszert képes magával cipelni, ami megközelítőleg 22 napra illetve 660 kilométer megtételére elegendő.

Zsoldosokról lévén szó, érdemes nagyjából kiszámítani azt is, hogy mennyibe kerül 570 főt számláló csapatunk szolgálattétele egy hónapra. Hozzávetőleges számításról lévén szó, a gyalogok (a szekerek legénységét ideszámítva) bérezésénél fejenként 2 forinttal fogunk számolni,⁴⁶ míg a többiek esetében a Mátyás levelében foglaltakat vesszük alapul. Az 50 vértessünk 150 lova után 1 hónapra 750 forintot kell, hogy kapjon, a 100 huszár 300 lova után 900 forintot, a 300 gyalogos a vértésekhez hasonlóan szintén 750 forintot. A szekerek 120 fős legénységéből feltételezhetően 110 a közkatona és 10 a járműparancsnok, így, ha a közkatonák 2–2 forintot, a parancsnokok pedig kétszer annyit, tehát 4–4 forintot kapnak, akkor ez további 260 forintot jelent. A pénzösszeg tehát, ami egy ilyen létszámú – tehát nem is olyan kicsi – zsoldos csapat felfogadásához mindenképp szükséges, nem kevesebb, mint 2760 aranyforint, ami azért jelentős összeg lehetett már akkor is.

Végezetül vessünk egy pillantást arra, hogy zárt oszlopban milyen hosszan nyúlna el a csapat egy hadiúton? Ehhez segítséget nyújt Veszprémy László már említett tanulmánya, mely szerint 2,5 métert kell számolnunk egy lovasra, két egymást követő lovas közti táv legalább ugyanennyi, egymás mellett pedig ketten férnek el kényelmesen.⁴⁷ Ebből kiindulva a gyalogjainkra számoljunk 1 métert, követési távolságként pedig 1,5 métert, és férjenek el egymás mellett négyen. A sereggel tartó szekereink kocsirúd nélkül úgy 3 méter hosszúak, és ha be van fogva eléjük két pár ló, akkor a fogat teljes hossza kicsivel több, mint 8 méter, hiszen az igavonók közti táv itt elhanyagolható. Két szekér követési távolságaként vegyünk szintűgy 2,5 métert. Vonulás alatt nem mindenki tart a menettel, mivel gondoskodni kell felderítőkről, elő-, utó- és oldalvédekről is, mellyel bízzunk meg 50 huszárt. A zárt oszlop-formációt tehát 400 gyalogos, 420 ló és lovas (az 50 huszár visz magával vezetéket lovakat, de a szekerek tartaléklovaikat ide kell számítanunk) és 10 szekér alkotja. A menetoszlop teljes hossza, követési távolság nélkül úgy 700 méter, azzal együtt pedig több, mint 1400 méter lenne. Száraz időben viszont nem szükséges a teljes csapatnak az úton haladni, hiszen ez leginkább a szekerek, illetve

⁴⁶ Mint láhattuk a gyalogok heti bérezése mind a négy jegyzék szerint 0,5 forint körüli volt.

⁴⁷ Veszprémy L.: Szempontok i. m. 199.

a gyalogok számára fontos. Ez a formáció ily módon jóval kevesebb, mint 400 méter hosszú oszlopot alkotna. A lovas csapatok az út mellett is vonulhatnak, akár hármassorokban is, egy megközelítőleg 700 méter hosszúságú oszlopban. Tisztán látható tehát, hogy ha csak azok haladnak az úton, akiknek feltétlenül szükséges, úgy fiktív haderőnk menetoszlopának hossza megfelelő, ami sokkal biztonságosabb vonulást eredményez.

Fontos hangsúlyoznunk, a fenti adatok illetve a végösszegek csupán hozzávetőleges számítás eredményei, hiszen egyedül a bérezésnél sok a változó, például Mátyás zsoldosai a király apja idejében lehet, hogy kevesebb zsoldot kaptak volna. Emelne a végösszeget az is, ha a parancsnoki lánc tagjainak magasabb zsoldját, vagy a haddal tartó mesteremberek (puskaművesek, kocsisok) bérét is belekalkulálnánk.⁴⁸ Hozzávetőleges tehát a végeredmény, arra azonban mindenképpen megfelelő, hogy lássuk: lehetetlen a korabeli forrásokban szereplő több tízezres létszámú haderőt élelmezni ellenséges területen.

Konklúzió

A bevezetésben már utaltunk arra, hogy a jelen tanulmányban vizsgált kérdéskörre nem adható kielégítő válasza történeti kutatások során használt hagyományos módszerekkel. Vannak olyan vitás kérdések, melyek, véleményünk szerint, csak más tudományterületek, mint például esetünkben a hadtudomány tudományos eszköztárának segítségével tölthetők ki, illetve válaszolhatók meg. Ehhez igazodva a katonai logisztika módszereit is segítségül hívva megpróbáltunk rávilágítani, hogy nagyjából egyáltalán hány harcolót tudott mozgósítani, illetve egy hadjáratra elindítani a 14–15. századi Magyar Királyság.

A vizsgálat során arra jutottunk, hogy az ország katonai potenciálja úgy 58 000 főnyi lehetett, az összlakosságát, hadszervezetét és hadügyi rendeleteit figyelembe véve. Ez a teljes létszámot jelentette nagyon vegyes harcértékkel.

⁴⁸ Egy vélhetően a 15. század közepén kelt bártfai szabályzat szerint a kompániával tartó puskaműves ugyanannyit – 3 forintot – kapott egy hónapra, mint a kapitány, a kocsisok fizetése pedig fuvarfüggő volt, de így is előfordult, hogy jobban kerestek, mint a közgyalogok. L. *Vladimir Seges*: A zsoldosok fegyelmzése és élelmezése a középkorban. In: *Bártfától Pozsonyig*. Szerk. Csukovits Enikő és Lengyel Tünde. Bp. 2005. 245–252. (249–250.)

Veszprémy és Kubinyi adatközléseit felhasználva meg tudtuk határozni továbbá azt is, hogy egy-egy harcolónak, illetve lovainak mennyi volt a napi táplálékszükséglete. Néhány dekagrammnyi eltéréstől eltekintve több forrásban is ugyanaz a mennyiség szerepelt: 1 kilogramm kenyér, 0,5 kilogramm hús, 1 liter víz vagy bor, 2 kilogramm zab. Ennek segítségével már meg tudtuk adni, hogy nagyságrendileg mennyi élelmiszerre lett volna szükség akkor, ha valóban a krónikások híradásainak megfelelő létszámú, azaz több tízezres hadseregeket kellett volna élelmezni. Irreálisan nagy mennyiséget kaptunk, ami az élelmiszer súlyát illeti, és akkor a többi felszerelésről még nem beszélünk. Úgy véljük tehát, hogy ezzel sikerült felvázolnunk, hogy *hányan nem* vehettek részt egy-egy hadjáraton, illetve *hogyan nem* lehetett megoldani az adott problémát.

Ezután egy modell-számítás segítségével sikeresen érzékeltettük – az alapján, amit a hadszervezésről tudunk – hogy mivel jár egy kisebb haderő útnak indítása. Az eddig leírtak alapján a jelenleg elfogadott összeg helyett sokkal valószínűbbnek tartjuk, hogy 1443-ban a Balkán-félszigeten harcoló reguláris sereg létszáma nemigen léphette túl a 10 000 főt a szabadcsapatok nélkül.⁴⁹ Jelen munkának nem feladata ennek a számnak a meghatározása, ugyanis a határvonal meghúzásához szükséges lenne a korszak hadjáratainak átfogó vizsgálata a létszámok alapján.⁵⁰ Összegezve tehát igencsak át kell értékelnünk azt, amit a középkori magyar hadseregek létszámáról gondolunk. Ugyanis a módszertan megcáfolja az elfogadott létszám-adatokat, egyáltalán nem több 10 000-es, „csupán” néhány ezres seregekről kell beszélnünk.⁵¹

⁴⁹ Utóbbiak harcértéke egy nyílt csatában kifejezetten kicsi volt, azonban az ellenséges felderítést, illetve a csapatösszevonásokat kiválóan akadályozhatták.

⁵⁰ A létszám-kérdésre vonatkozó kutatásokat nagymértékben fogja árnyalni egy a 15. század legvégén keletkezett hadi rendtartás is. A szerző egy Václav „Vlček” z Čenova nevű cseh zsoldos, aki megadta egy használható haderő leírását, az összlétszámot is ideértve; ez pedig megközelítőleg 10 000 fő. *Václav Vlček z Čenova: Naučení o šikování jízdních, pěších i vozu.* In: Staročeské vojenské řády. Szerk. František Svejkský. Praha 1952. 43–53.

⁵¹ Természetesen nem csupán a magyar fél létszámait kell újraértékelnünk; ugyanerre szorul például az Oszmán Birodalom hadereje is. Mindez persze nem változtat a két államalakulat hadereje közti különbségen; az aránytalanság ugyanúgy megmarad. A létszámkülönbség önmagában nem dönti el sem egy háborút, sem egy csata sorsát, a lényeg ugyanis a megfelelő erőkoncentráción van. A magyar-török háborúk ilyen szempontú vizsgálata még további kutatásokat igényel.

**DOMINIK TÓTH: MANPOWER, ALLOWANCE, SUPPLIES.
ASPECTS TO THE RESEARCH
OF MEDIEVAL HUNGARIAN ARMY**

The purpose of this study is to give possible answers to a number of questions related to the logistical background of the campaigns led against the Ottoman Empire. Our most important question is to answer whether it was really possible or not to create an army counting ten thousands of warriors, as the modern historian asserts, or not? We used a model-calculation – depending on contemporary sources – to highlight the possible costs and quantity of supplies of a small band of mercenaries. The result – the needs of that small army was about 2.6 tons of supplies per day – means that feeding ten thousands of soldiers during several months was – in our opinion – impossible.

Thus we could successfully prove that armies did not include as much soldiers as modern historiography nowadays tends to accept. This conclusion might encourage the historians to rethink the possible number of soldiers connected to medieval armies in other campaigns as well.

Keywords medieval warfare, logistics, Kingdom of Hungary

UHRIN DOROTTYA

Szüzesség – szenvedés – szexualitás

A VÉRTANÚ SZÜZEK KULTUSZÁNAK ELTERJEDÉSE

Bevezetés

„KÜLÖNÖSEN DICSÉRTÉ [ti. Árpád-házi Szent Margit] azokat a szent szüzeket, akik Krisztus nevéért vértanúságot szenvedtek, és méltók lettek női törekénységük ellenére üldözőiken győzelmet aratni, s forrón óhajtották, hogy az ő vértanúságukhoz és koronájukhoz csatlakozhassék.”¹ Szent Margit felsóhajtása jól példázza, hogy a középkor folyamán a vallási buzgalom számos keresztényben olyan magasra hágott, hogy egyfajta vágyakozással gondoltak az ókeresztény korszakra. Ennek az volt az oka, hogy az 1–4. század nagy keresztényüldözései alatt Krisztus követői számára számos alkalom adódott, hogy a hitüket mártírhalállal bizonyítsák és ezáltal Jézus oldalán örök életet nyerjenek. A hagiográfia a vértanúk között megkülönböztet egy speciális csoportot, az úgynevezett vértanú szüzeket. A róluk szóló szenvedéstörténetek középpontjában egy fiatal és gyönyörű keresztény nő áll, aki hite és szüzessége védelmében a legborzasztóbb kínhalált is vállalja; ezeknek a szenteknek a történetei általában a Mediterráneum keleti részén játszódnak. A késő antik vértanú és a női vértanú szüzek legendájuknak a magja megegyezik: a szent visszautasítja a pogány áldozatot, hitvitát folytat, amelyben alátámasztja a kereszténység alapvető tételeit, lerombolja a bálványokat, majd szörnyű kínzásokon megy keresztül. A fő különbség a férfi szentekkel szemben az, hogy a mártír szüzek legendáiban megjelenik a nemiség és a szexualitás: általában egy pogány elöljáró meg akarja törni

¹ *Garinus de Giaco*: Szent Margit élete. Ford.: Deák Viktória Hedvig In: *Legendák és csodák*. 13–16. század. (Millenniumi Magyar Történelem. Források; Szentek a magyar középkorból 2.) Szerk.: Klaniczay Gábor – Madas Edit. Bp. 2001. 220–221.

a szent ellenállását, aki szüzességét védelmezi, ennek pedig egyenes következménye lesz a nő megkínzása és a kivégzése.²

A legendák kialakulása és a kultusz elterjedése

Számos késő antik vértanú létezésének a történeti hitelessége kétségbe vonható. Nemcsak a legendákban megtalálható megannyi mesés, folklorisztikus elem miatt, hanem azért is, mert az egykorú forrásokban nem szerepelnek ezek a személyek. A II. vatikáni zsinaton (1962–1965) 1963-ban felülvizsgálták a keresztény liturgikus kalendáriumot. Ennek eredményeként publikálták a *Calendarium Romanorum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum*-ot, ami a zsinat konklúziójaként kitörölte a kalendáriumból azoknak a szenteknek az ünnepét, akiknek a létezését nem tudták bizonyítani, a legendájuk pedig túlzottan hihetetlen volt, így például Szent György, Szent Dorottya, Szent Katalin sem része a már hivatalos liturgiának.

A vértanú szüzek kultuszára általában az első nyomok a mártírológiумokban találhatók, de ezek csak röviden emlékeznek meg a szent ünnepéről, a halálának napján. Ezek a néhány szavas információk terebélyesednek a középkor végére több ezer soros legendákká. Szent Dorottyát például a *Martyrologium Hieronymianum*-ban említik először, amit az 5. század második felében készítettek Itáliában, és még a 9. század közepén Lyon-i Florus is csak annyit említ róla, hogy szüzként lett vértanú a kappadókiai Caesareában, Theophiliusszal együtt.³ A késő középkorra már oly sok plusz információt adtak hozzá a történetéhez, hogy többféle legendavariánssal rendelkezünk Szent Dorottyról, a bővebb életrajzában szerepel a szülei és testvérei neve, a keresztelése, a válogatott kínzásokról nem is beszélve.⁴

² Karen A. Winstead: *Virgin Martyrs: Legends of Sainthood in Late Medieval England*. Ithaca 1997. 6.

³ „D. Caesarea Cappadociae S. Dorotheae virginis et Theophili scholastici” l. Kirsten Wolf: *The Icelandic legend of Saint Dorothy. (Studies and texts 130)* Toronto 1997. 4.

⁴ A legendájának két fő verziója van, a hosszabb és korábbi a *Bibliotheca Hagiographica Latina*, Subsidia Hagiographica 12. Brussels: 1898–1901. (a továbbiakban BHL) 2323, a rövidített későbbi BHL 2324.

A Földközi-tenger keleti részén, Kis-Ázsiában, Afrikában mártírhálált halt szüzek történetei a 11. századtól váltak népszerűvé, párhuzamosan más keleti szentek legendájával, például Szent Györgyével. Kultuszuk európai elterjedését összekapcsolták a keresztes hadjáratokkal. A szakirodalomban úgy vélték, hogy a Szentföldről hazatért katonák terjesztették el a tiszteletüket Európában, azonban ez az álláspont csak kiegészítésekkel fogadható el, a folyamat valószínűleg sokkal komplexebb volt.⁵ Nincsen sok adatunk arra, hogy bárki keleten megismerkedett valamelyik mártír szűz történetével, majd visszatérve meghonosította volna kultuszát.⁶ Például Antiochia 1098-as elfoglalása idején nincsen egyértelmű bizonyítékunk Szent Margit antiochiai tiszteletére.⁷ Valószínűbb az a feltételezés, hogy Szent Margit ereklyéi Bizáncból terjedtek el, ahova a 8. században kerülhettek.⁸ A keresztes hadjáratok és a keleti szentek kultusza annyiban mindenképpen összekapcsolódik, hogy a hadjáratok hozadékaként az emberek nyitottabbak lettek a keleti szentek, illetve a keleti történetek iránt. A kora keresztény vértanúk kultusza megélenkült a muszlimok által elfoglalt területeken is, már közvetlenül az arab hódítás után. Józsue, az oszloposszerzetes krónikája (775k.)⁹ szerint az ő korában hasonlóan kínozták hitük miatt az Abbaszidákkal szembeszegülőket, mint az ókeresztény mártírokat. A közel-keleti keresztények a 8. század után már nem a konstantini keresztény birodalom letéteményeseinek, hanem az első vértanúk örököseinek tartották magukat.¹⁰

Nemcsak a közel-keleti keresztények között váltak népszerűbbé az ókeresztény vértanúk, hanem a 11. századtól Európa nyugati felén is. A kultusz terjesztése az egyház érdekében is állt, mivel népszerűsíteni akarta a keresz-

⁵ *Juliana Dresvina: A Maid with a Dragon. The Cult of St Margaret of Antioch in Medieval England: Handbook with Texts.* Oxford 2016. 14. [ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy a rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot]

⁶ *Christine Walsh: The cult of St Katherine of Alexandria in Early Medieval Europe. (Church, faith, and culture in the Medieval West)* Aldershot 2007. 100.

⁷ *Dresvina, J.: A Maid with Dragon* i. m. 14.

⁸ *M. C. Ross – G. Downey: A Reliquary of St Marina. Byzantinoslavica* 23 (1962) 42.

⁹ *A Zuqnin krónika; Chronique de Denys de Tell-Mahré: Quatrième partie.* (Bibliothèque de l'École des hautes études 4; Sciences historiques et philologiques 112) Szerk.: Jean-Baptiste Chabot. Paris 1895.

¹⁰ *Christian Sahner: Old martyrs, new martyrs and the coming of Islam: writing hagiography after the conquest.* In: *Cultures in Motion: Studies in the Medieval and Early Modern Periods.* Szerk.: Adam Izdebski – Damian Jasiński. Cracow 2014. 89–90.

tes hadjáratokat és embereket toborozni hozzá, amihez jó eszköz volt a vértanú szüzek kultuszának terjesztése. Tracey R. Sands szerint számos népszerű vértanú szüzet olyan jelentős keresztény központokhoz kapcsoltak, amelyek az iszlám uralma alá kerültek. Így az ő legendájukat – legalábbis a közönség egy része – értelmezhetette az iszlám feletti szimbolikus győzelemként, vagy a muszlimok által elfoglalt területek visszafoglalásának előjeleként. A mártír szüzek legendáiban a gyengébbnek látszó keresztény (nő) legyőzi erős pogány ellenfelét, s mártírként Jézus mellett örök életet nyer. Ezek a történetek azt szimbolizálhatták, hogy a keresztes hadjáratok résztvevői hogyan viszonyuljanak az iszlám terjeszkedéséhez.¹¹ Vagyis a késő antik, azon belül főként a közel-keleti vértanúk kultuszának a növekedése a muszlim hódítás elleni, és a keresztes hadjáratok támogatására felszólító „propaganda” részeként is értelmezhető.

A vértanú szüzek kultusza a késő középkorban érte el a csúcát. Bár a 12. századra már régen elmúltak azok a történelmi körülmények, amelyek mártírokat teremtettek, mégis folyamatosan újabb és újabb történetek keletkeztek a vértanú szüzekről. Ez arra utal, hogy a mártíromság erős szimbolikus értékkel rendelkezett az egész középkor folyamán. A keresztényüldözések megszűnésével a korai egyház ideálja, a mártírrá válás már nem volt elérhető a buzgó hívőknek, a vértanúságot az askéta életmód helyettesítette a 4. századtól. Az askéták a mártírok örököseinek tartották magukat, de Krisztus példáját már nem a halállal, hanem a vezekléssel követték.¹² A szűzi test töretlensége és teljessége ideálisan szimbolizálta nemcsak az egyházat, hanem az egész keresztény közösséget is. A szentek életükkel egy olyan példát mutattak, amelyet az emberek magukévá tudtak tenni és követni: nem a legendák történeti hitelessége volt a fontos, hanem az, hogy a tartalma a változó történelmi körülmények között is megállja a helyét.¹³ A legendaszerzők valószínűleg felhasználták a martirológiumokban feljegyzett késő antik szen-

¹¹ Tracey R. Sands: *The Company She Keeps. The Medieval Swedish Cult of Saint Katherine of Alexandria and its Transformations.* (Medieval and Renaissance Texts and Studies 362.) Tempe 2010. 1., 19.

¹² Sebastian P. Brock: *Early Syrian Asceticism.* Numen 20 (1973) 2.

¹³ Anke Bernau: *A Christian Corpus: Virginity, Violence and Knowledge in the Life of St Katherine of Alexandria.* In: *St. Katherine of Alexandria. Texts and Contexts in Western Medieval Europe.* (Medieval women: texts and contexts 8.) Szerk.: Jacqueline Jenkins – Katherine J. Lewis. Thurnout 2003. 124.

tek személyét, és történeteket kreáltak körük a többi vértanú életéből vett elemek felhasználásával, hogy az izgalmas, új legendák példát mutassanak a híveiknek.¹⁴

A középkor folyamán nemcsak a szüzességet fogadó vallásos közösségek tisztelték a vértanú szüzeket, hanem a társadalom minden rétegében elterjedt kultuszuk. A középkori legendáriumokban kiemelkedik legendáik száma a többi női szentéhez képest. A klérus azért is támogatta szívesen a szent szüzek legendáit, mert azok a világiak és a cölibátust vállaló szentek vagy egyháziak közötti távolságot hangsúlyozták.¹⁵ De a világiak között is népszerűek voltak ezek a történetek, részben azért, mert a narratíva izgalmas volt, és bővelkedett mesés részletekben. Ha csak a legendák alapvető motívumait vizsgáljuk, észrevehetjük, hogy számos világszerte ismert, ősidőktől elterjedt, folklorisztikus elem szerepel ezekben a legendákban. Például Szent Katalin szüleinek sokáig nem született gyermeke, majd egy bölcs jós jóvendőlése segítette meg őket, Szent Margit pedig egy sárkánnyal küzdött meg. A középkor hagiográfiája egy igen összetett műfajnak bizonyult: ötvözte a népi, mitológiai elemeket az útleírások és a regények elemeivel, de a teológia, a politikai és vallási propaganda jellemzőit is magába építette. Ezek a részletek főként a szent születéstörténete és megtérése kapcsán jönnek elő, illetve gyakrabban előfordulnak a néprajzi legendákban, mint a latin nyelvűekben, főleg azért, mert a népi legendákban nagyobb hangsúlyt fektetnek a szent gyermekkorára.¹⁶ Bruce A. Beatie Szent Katalin legendájának fejlődését vizsgálva állapította meg, hogy a keresztényüldözések alatt egy fiatal nő csinálhatott valamit, ami miatt kivégezték és később a története – a népmesék mintájára – szájról szájra terjedt, így egyre színesebbé vált, egészen addig, míg ki nem alakultak belőle a ma ismert Katalin-legendák.¹⁷ A vértanú szüzek legendáinak számtalan verziója maradt fenn napjainkig, így ez a hagiográfiai műfaj testesíti meg a nők nyugati ábrázolásának egyik – vagy talán a – fő formáját.¹⁸ Ezzel szemben

¹⁴ Wolf, K.: *The Icelandic* i. m. 14.

¹⁵ Winstead, K.: *Virgin Martyrs* i. m. 11.

¹⁶ Dresvina, J.: *A Maid with Dragon* i. m. 68.

¹⁷ Bruce A. Beatie: *Saint Katherine of Alexandria: Traditional Themes and the Development of a Medieval German Hagiographic Narrative*. *Speculum* 52 (1977) 798.

¹⁸ Jocelyn Wogan-Browne: *Saints' Lives & Women's Literary Culture. Virginité and its Authorizations* c. 1150–1300. Oxford 2001. 3.

fogalmazható meg Salome mint női modell, aki érzéki táncával Keresztelő Szent János halálát okozta,¹⁹ s a *femme fatale* archetípusa lett napjainkig.²⁰

A vértanú szüzek legendái megtestesítik a kereszténység néhány központi kérdésének az ellentmondását, például az eukarisztiát, az újjászületést, a szeplőtlen fogantatást. A legendák a vértanú szüzek példáján mutatják be, hogy még a legsebezhetőbb és legérzékibb teremtmények, a nők is győzedelmeskedhetnek a testi vágyak felett, felülemelkedhetnek a társadalom által meghatározott nemükön. Emellett megjelennek a legendákban azok a konfliktusok, amelyekkel a keresztényeknek szembe kell nézniük. Ilyen az anyagi vagyon elutasítása, amikor arra kényszerítik a szentet, hogy válasszon a hite és a világ között, azonban a vértanú szüzek legendái arra is rámutatnak, hogy a szentség és a világi javak élvezete nem feltétlen zárja ki egymást. A házasság és a szexualitás is jelentős szerepet kap a legendákban. A történetek szembe állítják a földi és a mennyei házasságot, hiszen gyakran nemcsak a pogány férfi szexuális vágya, hanem házassági igénye jelenik meg, amit a vértanú visszautasít. Viszont a szűz kapcsolatát Krisztussal is házasságként ábrázolják a késő-középkori legendák, ami modellként szolgál a földi házassághoz.²¹ Szent Katalint legendájában a gyermek Krisztus gyűrűvel eljegyzi, ezért például a késő középkori népi vallásosságban a fiatal lányok segítséget reméltek tőle férj szerzéséhez.²²

Egy „tipikus” vértanú szűz legendája

Akármelyik vértanú szűz legendáját vizsgáljuk meg, a történet általában úgy indul, hogy egy gyönyörű, nemesi származású, fiatal nő szexuális önmegtartóztatást fogad, mivel az egyetlen jegy, akit kíván, az Krisztus. A történet

¹⁹ Nanette B. Rodney: Salome. The Metropolitan Museum of Art Bulletin. New Series, 11. No. 7 (1953) 190–200.

²⁰ Salome alakja napjainkig meghatározó mint végzet asszonya, elég Richard Strauss 'Salome' című operájára gondolni, de populárisabb műfajok is felhasználták az alakját, például dzsessz-feldolgozás is született róla. Lawrence Kramer: Culture and Musical Hermeneutics: The Salome Complex. Cambridge Opera Journal 2. (1990:3) 269–294.

²¹ Winstead, K.: Virgin Martyrs i. m. 12–13.

²² Bálint Sándor: Ünnepi Kalendárium. Július elsejétől november harmincadikáig. A Mária ünnepek és jelesebb napok a hazai és közép-európai hagyományvilágból. Szeged 1998. III. 565.

konfliktusa akkor kezdődik, amikor egy magas rangú férfi – akár a birodalom császára – ajánlatot tesz a gyönyörű szűznek. Szent Dorottyába és Szent Margitba egy-egy pogány előjáró lett szerelmes, Szent Katalinnak Maxentius császár (306–312) tett házassági ajánlatot, s miután a szűz visszautasítja a hitetlen szerelmét, és a pogány isteneknek való áldozást, brutálisan megkínózzák és kivégzik. Néhány olyan történet is akad – például Szent Orsolya és Szent Cecília esetében – amelyben a szent sikeresen megvédte az ártatlanságát azzal, hogy megtérítette az udvarlóját, így hitük miatt a legenda végén mindkettőjüket megkínózták és kivégezték.²³ Két vértanú szűz esete különbözik ettől, mivel őket nem éri szexuális zaklatás, hanem inkább szüzességüket vonták kétségbe. Szent Eugénia és Szent Zsuzsanna története a hagiográfia egy speciális műfajához tartozik, ők ugyanis „transzvesztita” szentek. Ezekben a történetekben a szent férfinak öltözve élt egy szerzetesi közösségben, ahol azzal vádolták, hogy teherbe ejtett egy asszonyt, így fel kellett vállalnia női mivoltát. A mártírhalála ettől függetlenül, később következett be.²⁴ Az egyik első szent, aki levágatta a haját és férfiruhába öltözött, Tekla volt, hogy követhesse Pált.²⁵ Szent Pelágia (illetve Pelágus), a gazdag antiochiai asszony mindenét eladta, férfinak öltözött és remeteként egy cellába vonult, ahol haláláig sikerült megőriznie a titkát, hogy nő.²⁶ Szent Marinát az apja adta kolostorba, a fiának nevezve, ahol Marinus testvérként élt egészen addig, míg meg nem vádolták azzal, hogy teherbe ejtette egy paraszt lányát. Ekkor el kellett hagynia a monostort, néhány év múlva visszatérhetett, azonban hamarosan meghalt. A többi szerzetes csak a halálakor fedezte fel az igazi nemét.²⁷ A transzvesztitákkal kapcsolatban a Biblia

²³ Szent Cecília legendája szolgált például azoknak a középkori nőknek, akik meg akarták őrizni testük tisztaságát a házasságon belül, s a nászéjszakán erről sikerült meggyőzniük férjüket. Ld. *Dyan Elliott: Spiritual Marriage. Sexual Abstinence in Medieval Wedlock.* Princeton 1993. 63–66.

²⁴ *Winstead, K.: Virgin Martyrs* i. m. 6.

²⁵ *Elizabeth Castelli: Virginité and Its Meaning for Women's Sexuality in Early Christianity.* *Journal of Feminist Studies in Religion* 2. (1986:1) 75–76.

²⁶ Pelagia of Antioch. In: *Holy Women of Syriac Orient.* Ford.: Sebastian P. Brock – Susan Ashbrook Harvey. Berkeley–Los Angeles–London 1987. 40–62. *Jacobus De Voragine: The Golden Legend. Readings on Saints. I–II.* transl. William Granger Ryan. Princeton 1993. II. 232–233.

²⁷ *Jacobus de Voragine: The Golden Legend.* i. m. I. 324–325. Szent Marináról bővebben ld. *Andrea-Bianca Znorovszky: Marinus Unveiled. A Transvestite Saint in the Western Art and Literature.* CEU 2011. [MA szakdolgozat]

meglehetősen egyértelműen foglal állást: tiltja azt, hogy a nők férfiruhát, a férfiak női ruhát viseljenek.²⁸ Azonban a történeti példák azt bizonyítják, hogy az egyház inkább eltűrte azt, amikor a nők viseltek férfiruhát, mint fordítva, mivel racionálisabbnak tűnhetett az egyház számára az, hogy az „alsóbbrendű” nők a magasabb szinten lévő férfiakat próbálják utánozni.²⁹ Vern Bullough szerint az egyház bizonyos esetekben még támogatta is a nőket, hogy férfi áruhába öltözzenek, mert ezáltal magasabb spirituális szintre juthattak, olyanra, amely normális esetben csak a férfiak számára volt fenntartva. Ezért maradhattak fenn olyan történetek, amelyekben a transzvesztita nőket nem büntetik meg, viszont férfi transzvesztita szentekről nem maradt fenn adat, mivel az ilyesmi az egyház számára elfogadhatatlan lett volna. Nemcsak azért, mert ez a férfiak számára státuszcsökkenést jelentett, hanem azért is, mert ha egy férfi női ruhába öltözött, azt az erotikával és a boszorkánysággal kapcsolták össze.³⁰ Virginia Burrus szerint a női transzvesztiták esetében is felmerül az erotikus olvasat az átalakulás és az „álarc” miatt. A transzvesztita szentek esetében van olyan értelmezési lehetőség is, hogy azért választották a férfi öltözetet, mert így el tudtak vonulni anélkül szent életet élni, hogy az erőszakoskodástól kelljen félniük. A keresztöltözés a nők számára leginkább praktikus szempont volt, például házasság előli elmenekülés vagy zarándoklat esetén, de utána nem férfiként, például Krisztus katonájaként határozták meg magukat, viszont ha egy férfi női ruhát hordott, akkor társadalmilag nem nyert vele semmit, csak gyalázatot.³¹ A női transzvesztita szentek megtagadták a szexualitást és elvesztették a női nemi jellemzőiket,³² így nem a női szentség példái, mivel a nőiségük korlátait nem túlszárnyalják, hanem áthágják.³³

²⁸ 5Móz 22:5.

²⁹ Kirsten Wolf: The Severed Breast. A topos in the Legends of Vigin Martyrs. *Arkiv för nordisk filologi* 112. (1997) 107–108.

³⁰ Vern L. Bullough: Transvestities in the Middle Ages. *American Journal of Sociology* 79. (1974) 1382–1383., Wolf, K.: Severed Breast i. m. 107., Dyan Elliott: Gender and the Christian Tradition. In: *The Oxford Handbook of Women & Gender in Medieval Europe*. Szerk.: Judith M. Benett – Ruth Mazo Karras. Oxford 2013. 25.

³¹ Caroline Walker Bynum: Holy Feast and Holy Fast. Religious Significance of Food to Medieval Women. Berkeley–Los Angeles–London 1988. 291.

³² Evelyn Patlagean: L’histoire de la femme déguisée en moine et l’évolution de la saintete feminine a Byzance. *Studi Medievali* 3. (1976:17) 605–606.

³³ Virginia Burrus: The Sex Lives of Saints. An Erotics of Ancient Hagiography. Philadelphia 2008. 145–146.

A vértanú szüzek történeteiben a pogány férfi szexuális vágyának egyes következménye, hogy a mártírnak különböző megpróbáltatásokat kellett elszenvednie. A fiatal szüzet meg akarták szégyeníteni: levetköztették és ütlegetve végigrángatták a bámuló tömeg előtt. Szent Ágotát, Szent Ágnest és Szent Luciát bordélyházba akarták vonszolni és megbecsteleníteni, Szent Dorottyának égő fáklyákat kötöttek a melleire.³⁴ A vértanú szüzeket történetük végén leggyakrabban lefejezték, ezután sokszor úgy fejeződik be a legenda, hogy a szűz mártír lelkét az angyalok a mennybe viszik.³⁵ Általában a szenteket a közeli hozzátartozóik gyötrik: az udvarlójuk, az udvarlójuk apja, vagy a saját apjuk. Szent Borbála és Szent Krisztina esetében a féltékeny apa a gyönyörű lányát egy toronyba zárta, hogy óvja a férfaitól. Borbálát a saját apja végezte ki, miután megtudta, hogy keresztény. Számos esetben azonban az uralkodó, a prefektus vagy a bíró miatt kell elszenvedniük a megpróbáltatásokat. Szent Cecília sikeresen megtérítette jegyesét, de a prefektus elfogatta és kivégeztette őket. Sokszor a Római Birodalom valamely előljárója a szent udvarlója, Alexandriai Szent Katalint maga a császár akarta feleségül venni, így a birodalmi előljáró és a közeli hozzátartozó alakja egybeesik.

A szent szűz képe

Érdemes megfigyelni, hogy hogyan ábrázolják a nők és a férfiak szerepét a vértanú szüzek legendáiban. A férfiakról igen negatív képet adnak ezek a szentéletrajzok: szadista gyilkosok, akik még a nemi erőszaktól sem riadnak vissza. Ezzel szemben a nőkről szinte mindig pozitív képet festenek; ők azok, akik megtérnek a szűz hatására, majd kiállnak mellette és érzelmi és fizikai támogatásban részesítik. Szent Katalin legendájában Maxentius felesége a vértanúhalált is vállalta a szentért és új hitéért. Míg gyakran az apák azok, akik megvádolták lányukat, addig az anyák szerepe jóval kisebb, illetve ha részt vesznek a történetben, akkor inkább pozitívan próbálták befolyásolni az eseményeket.³⁶ Ha megvizsgáljuk egy férfi vértanú legendájában, például

³⁴ Wolf, K.: Severed Breast i. m. 97–112

³⁵ *Samantha Riches: St. George as a Male Virgin Martyr.* In: *Gender and Holiness: Men, Women, and Saints in Late Medieval Europe.* (Routledge studies in medieval religion and culture, 1) Szerk.: Samantha Riches – Sarah Salih. London 2002. 66–67.

³⁶ Winstead, K.: *Virgin Martyrs*, 6–7.

Szent Balázsban, a női és a férfi szerepeket, azt találjuk, hogy a női szerepek a pozitívak. A szent életrajzában a férfiak két szerepben jelennek meg: ők a kínoztatók (a fejedelem) és a kínzók (a katonák). Ezzel szemben az összes női szerep pozitív: nők járulnak hozzá, hogy Szent Balázs csodát gyakoroljon és nők állnak ki mellette kínzásakor.³⁷ Ez összecseng azzal, hogy a korai egyház támogatói számos esetben a nők voltak. Az egyház kiemelt csoportként kezelte a szüzeket és az özvegyeket, spirituálisan egyenrangúnak tartotta őket a férfakkal. Hiszen Szent Ágoston szerint a nők testi gyöngesége nem számított a mártírhálál vállalásakor, a vértanúságban ugyanaz az isteni kegyelem töltötte el a nőket, mint a férfiakat. Sőt még inkább tiszteletreméltó, ahogy a nők elviselték a kínzást.³⁸

A kereszténység bizonyos szempontból családellenes felfogása a nőkre nagy hatással volt. A 2–3. században a vértanúakták olyan női modelleket mutatnak be, akik lemondanak a családról, sőt nemcsak a jövőbeni családalapításról, hanem sokszor férjüket, gyermeküket hagyják el, s fogadnak önmegtartóztatást. A földi család lecserélését a mennyeire nemcsak, hogy jónak tekintik, hanem kifejezetten becsülik.³⁹ A kora keresztény hagiográfia pozitív nőképe és a benne szereplő asszonyok jelentősége részben azzal magyarázható, hogy a kereszténység első évszázadaiban a római matrónák és feleségek jelentős szerepet játszottak a kereszténység támogatásában. Azonban Ben Witherton bemutatta, hogy a kereszténység korai századaiból az egyház nőtagjainak jelentős része az alsóbb társadalmi rétegekből került ki, akik többet nyertek a kereszténység felvételével, mint vesztek.⁴⁰ Jeromos munkáiban a római nőknek kifejezetten nagy szerepet tulajdonított a kereszténység elterjedésében, ezzel szemben a férfiak szerepét kevésbé hangsúlyozta.⁴¹ Ezek a nők azonban általában nem szüzek voltak, hanem özvegyek, egy keresztény háztartás vezetői.⁴² Forrásaink számos olyan mártírról számolnak be, akik házasságban vagy anyák voltak.⁴³ Ágoston a vértanúságot sokkal többre

³⁷ *Jacobus de Voragine: Legenda Aurea Szerk.: Madas Edit. Bp. 1990. 68–69.*

³⁸ *Peter Brown: Szent Ágoston élete. Bp. 2003. 592–593.*

³⁹ *Elizabeth A. Clark: Antifamilial Tendencies in Ancient Christianity. Journal of the History of Sexuality 5. (1995:3). 366.*

⁴⁰ *Ben Witherton: Women in the Earliest Churches. Cambridge 1988. 125–127.*

⁴¹ *Sághy Marianne: A Mester és Marcella. Vallástudományi Szemle 2008/4. 104.*

⁴² *Peter Brown: The Body and Society. Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity. New York 1988. 150.*

⁴³ *Brown, P.: The Body and Society i. m. 397.*

becsülte, mint az önmegtartóztatást,⁴⁴ a korai vértanúk esetében a szüzesség nem volt elsődleges kérdés. Perpetua, a nemesi származású fiatal anya a vértanúságot választotta, tudva, hogy ezzel csecsemőjét is halálra ítéli, mivel az nem kap többé anyatejet. Felicitast is az zavarta, hogy vértanúságtételét el kell halasztani, mivel állapotos, így csak a szülés után válhat mártírrá.⁴⁵ Karen Winstead megfigyelése alapján a legközelebbi előfutára a vértanú szüzek legendájának⁴⁶ Szent Pál és Tekla története. A legendája szerint Teklát Pál térítette meg Ikoniumban;⁴⁷ ami miatt a gyönyörű szűz összeveszett a családjával és jegyesével, ez azt eredményezte, hogy ki akarták végezni Pállal együtt, de az Úr csodák képében megmutatta szeretetét, végül Tekla megmenekült és még hosszú évekig élt.⁴⁸ Tekla története nemcsak a vértanú szüzek legendájának a fő elemeit vonultatja fel, hanem az alapvető motívumait is. Tekla kínzásakor folyamatosan utaltak meztelenségére, ami folyamatos szexuális zaklatásnak tette ki őt. Valamint a nemek polarizációja is megjelenik: amikor Teklát halálra ítélték, Antiochia asszonyai azok, akik kiálltak mellette.⁴⁹ Mikor az oroszlánok elé vetették, a nőtény oroszlán megvédte a hímoroszlántól.⁵⁰ Tekla legendájában nincsen egyetlen olyan férfi szereplő sem, aki egyértelműen pozitív szerepben tűnne fel (még Pál is ambivalens, mivel nem állt ki egyértelműen Tekla mellett).⁵¹ Ahogy a vértanúaktából, Jeromos és Ágoston munkáiból kitűnik, a késő antik Római Birodalomban jelentős számú nő vette fel a keresztséget, ami komoly konfliktusokat ered-

⁴⁴ Brown, P.: Szent Ágoston élete i. m. 592.

⁴⁵ Thomas J. Heffernan: Shifting Identities: From a Roman Matron to *Matrona Dei* in the *Passio Sanctorum Perpetuae et Felicitatis*. In: Identity and Alterity in Hagiography and Cult of Saints. (Bibliotheca Hagiographica – Series Colloquia) Szerk.: Ana Mainković – Trpimir Vedriš. Zagreb 2010. 1–15.; Thomas J. Heffernan: The Passion of Perpetua and Felicity. Oxford 2012.; Brent D. Shaw: The Passion of Perpetua. Past & Present 139. (1993) 23.; Perpetua és Felicitas szenvedése. In: Vértanúakták és szenvedéstörténetek. (Ókeresztény írók 7.) Szerk.: Vanyó László. Bp. 1984. 79., 84–85.; Brown, P.: The Body and Society i. m. 74–76.

⁴⁶ Winstead, K.: Virgin Martyrs i. m. 7.

⁴⁷ Stephen J. Davies: The Cult of Saint Thecla. A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity. (Oxford Early Christian Studies) Oxford 2001.

⁴⁸ Eliott, J. K.: The Apocryphal New Testament: A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation. Oxford 1993. 364–374.

⁴⁹ Winstead, K.: Virgin martyrs i. m. 7.; Davies, S.: The Cult of Saint Thecla i. m. 8–10.

⁵⁰ Eliott J. K.: The Apocryphal New Testament i. m. 364–374.

⁵¹ Davies, S.: The Cult of Saint Tekla i. m. 10–11.

ményezett családjuk pogány férfi tagjaival. A római társadalom férfitagjai talán a „túlélési stratégiájuk” miatt maradtak meg régi hitükben, mivel nekik a pogány hagyományt fenn kellett tartaniuk, ezzel szemben a nők nagyobb vallási szabadságot élveztek.⁵² Feltételezhető, hogy a kereszténység korai évszázadainak családi konfliktusai jelentkeztek a vértanú szüzek legendáiban.⁵³ A késő antikvitásban a női aszkétikus közösségek szerveződésével és fejlődésével a „család” fogalma folyamatosan módosult. A család, vagyis inkább az antik római *familia* fogalmát két fő irányvonal mentén értelmezték újra: egyrészt a családdal való teljes szakítás mentén a folyamatos vándorlás és a szélsőséges elvonulás miatt, másrészt a családot az alapján a folyamatos átalakulás mentén értelmezték, amely a vérszerinti családból vezet az aszkétikus családba.⁵⁴ Egy olyan keresztény női modell körvonalazódott a késő antikvitásban, amelyben a biológiai családot és a földi szerelmet a mennyei helyettesítette, Jézus vált a szűz vőlegényévé, az egyetlen személylé, aki éjjel a szobájába ment, hogy ölelje. Aranyszájú Szent János megígérte a hűséges szűznek, hogy Krisztus „forróbb”, mint bármely földi férj, akit elképzelt.⁵⁵ S felsorolja a szüzesség számos előnyét a házassággal szemben, például a nő így megkíméli magát a gyermekszülés kínjaitól.⁵⁶ A mennyei, szentséges szerelem a földi vágyaknak való ellenállással kezdődött: nemcsak a múló fizikai élvezeteket utasították el a szentek, hanem az állandó politikai és családi hierarchiában való részvételt, és a társadalmi és nemi alá- és fölérendeltségi szerepeket.⁵⁷ Ez a keresztény modell teljeseedett ki a vértanú szüzek legendáiban a 6. századtól és a női misztikában a középkor utolsó évszázadai folyamán.

Brigitte Cazelles megfigyelései alapján a kereszténység első évszázadaiban a női szentség uralkodó, ha nem az egyedüli modellje a nő szenvedése és az önfeláldozása volt. Ezért a középkori hagiográfusok által írt legendák nagy hangsúlyt fektetnek a válogatott kínzások leírására.⁵⁸ Szent Krisztina legendája érzéketlenül bizonyítja ezt. Krisztina, miután megvallotta hitét, az apja

⁵² Peter Brown: Aspects of the Christianization of the Roman Aristocracy. *Journal of Roman Studies* 51. (1961) 1–11.

⁵³ Winstead, K.: *Virgin Martyrs* i. m. 8.

⁵⁴ Susanna Elm: *The Virgins of God*. i. m. 374.

⁵⁵ Clark E. A.: *Antifamilial* i. m. 368.

⁵⁶ Aranyszájú Szent János: *De Virginitate*, i. m. 64.

⁵⁷ Burrus, V.: *The Sex Lives* i. m. 14.

⁵⁸ Brigitte Cazelles: *Intorduction*. In: *Images of Sainthood in Medieval Europe*. Szerk.: Renate Blumenfeld-Kosinski – Timea Szell. Ithaca 1991. 16. A kínzások és a hagiográfia

úgy megverette a szolgálókkal, hogy a férfiak belefáradtak a munkába, majd vasra verette, vaskarmokkal szaggatta a húsát, megtörette tagjait, mire Krisztina saját húsából egy darabot apja képebe vágott. Erre az apja kerékre köttette és olajat gyújtatott be alatta, de mivel így sem sikerült megölnie, ezért követ köttetett a nyakába és a tengerbe vetette, ám az angyalok kihúzták onnan és Krisztus a vízben megkeresztelte. Az apja éjjel meghalt, így kínzását egy bíró folytatta: égő olajjal teli vashölcsőben ringatták Krisztinát, de mivel így sem történt semmi baja, ezért levágatták a haját és végighajtották meztelenül a városon. Krisztina következő kínzója, Julianus, a szentet öt napra egy égő kemencébe rakta, de mivel így sem sikerült megölni, ezért kígyókat küldtek rá, amik a szent közelébe érve megszélidültek. Julianus erre levágatta a szűz melleit, amiből vér helyett tej folyt, majd kivágatta a nyelvét is, ám Krisztina nyelv nélkül is tudott beszélni, sőt mikor kínzója szemébe vágta a nyelvét az megvakult. Mérgében Julianus két nyilat lövetett Krisztinára, aki így végül meghalt.⁵⁹

A késő antikvitásban számos férfi is vértanúhalált halt, az ő kínzásuk is hasonló módon szörnyűséges volt, hiszen a mártír-legendák narratíváinak alapja a szent szenvedése. Szent Balázst kínzófára akasztották, húsát vasséssével marcangoltatták, tóba dobatták.⁶⁰ Szent Kristófot vasvesszőkkel ütlegelték, a fejére izzó vassisakot húztak, vaspadra kötötték, ami alatt tüzet gyújtottak, négyszáz katona nyílvezzőt lőtt felé, de egy sem találta el, végül lefejezték.⁶¹ A nők és a férfiak kínzása borzalmukban nem tért el egymástól, egy dologban azonban jelentősen különböznek: a nőket nemi szerepükben megalázták. Meztelenül végighajtották őket a városon, bordélyházba akarták vinni őket, illetve több esetben a nőiségük leglátványosabb testi jegyétől, a mellüktől fosztották meg a vértanú szüzeket. Van egy olyan férfi szent is – Perzsiai Szent Jakab –, akit úgy kínoztak, hogy egyenként lemetszették a testrészeit, először az ujjait, majd a lábujjait, a lábfejét, a kezét, a karját, a lábát és így tovább, míg a huszonkilencedik darabként a fejét is levágták.⁶² Érdemes arra figyelni – ahogy Kirsten Wolf megtette –, hogy ha a női vértanúkat

kapcsolatáról l. *Larissa Tracy: Torture and Brutality in Medieval Literature: Negotiations of National Identity.* Cambridge 2012. 31–69.

⁵⁹ *Jacobus de Voragine: Legenda Aurea* i. m. 157–158.

⁶⁰ *Jacobus de Voragine: Legenda Aurea* i. m. 68–69.

⁶¹ *Jacobus de Voragine: Legenda Aurea* i. m. 163–165.

⁶² *Jacobus De Voragine: The Golden Legend* i. m. II. 343–346.

csonkították meg, akkor a mellüket vágták le, Szent Jakabnak pedig – bár huszonnyolc testrészét vágták le –, de a csonkítása nem tartalmazta a kasztrálását.⁶³ A férfiak és a nők ennyire különböző kezelése miatt Clarissa Atkinson úgy véli, hogy erotikus olvasata is volt ezeknek a legendáknak. Véleménye szerint a legendák mélyebb értelme nyilvánvalóan a hősiesség, a bátorság és a hitvédelem női modelljeinek a bemutatása, azonban a felszínes értelmezés nyomán, a női vértanúk legendái egyfajta pornográfiaként írhatóak le: hiszen a történet kiindulópontja a nők szexuális sértetlenségének a megtámadása volt, s a visszautasítás után a férfiak szadisztikus jelenetek közepette, nyilvánosan megalázták nőiességükben a vértanúkat.⁶⁴ Ehhez hasonló Thomas Heffernan véleménye, aki szerint a nők ábrázolása ezekben a szentéletrajzokban rokon a szexuális melodrámaival, mivel a nők gyötrelmét és szenvedését „szégyentelenül erotikus módon” mutatják be.⁶⁵ Természetesen ennek az értelmezésnek is megvannak a korlátai: nem valószínű, hogy a társadalom többsége pornográfiaként értelmezte volna ezeket a történeteket.

A legendákban a szűz lemeztelenítésének a szimbolikája többféleképpen értelmezhető. Tertullianus szerint egy tiszteletreméltó szűz nyilvános meghurcolása a megbecstelenítésével ért fel.⁶⁶ A meztelenség a 12. századig nemcsak a szexualitást, hanem az édeni ártatlanságot is jelképezte.⁶⁷ A vértanúk testének gyönyörűsége a lelki szépségüket tükrözte.⁶⁸ A vértanú szűzek pőresége egyszerre utalt a testük tisztaságára és az üldözőik bujaságára is, hiszen a szent szűzi állapota (akárcsak vértanúi szerepe) csak a halálával vált véglegessé és megmásíthatatlanná.⁶⁹ A legendájukban a fedetlenségük is a büntetésük része lehetett, hiszen a középkorban a meztelenséget és a bün-

⁶³ Wolf, K.: Severed breast i. m. 101.

⁶⁴ Clarissa W. Atkinson: *Mystic and Pilgrim: the Book and the World of Margery Kempe*. Ithaca–London 1983. 189–190.

⁶⁵ Thomas Heffernan: *Sacred Biography: Saints and Their Biographers in the Middle Ages*. Oxford–New York–Toronto 1988. 281–282.

⁶⁶ Tertullianus: *Liber de virginibus velandis. Patrologia Cursus Completus, Series Latina*, Szerk.: J. P. Migne. Paris 1841–1864. (a továbbiakban PL) II. col. 892.

⁶⁷ Katherine Ludwig Jansen: *The Making of the Magdalen. Preaching and the popular devotion in the later middle ages*. Princeton 2000. 132–134.

⁶⁸ Alexander Kazhdan: *Byzantine hagiography and sex in the fifth to twelfth centuries. Dumbarton Oaks Papers* 44. (1990) 135.

⁶⁹ Robert Mills: *Can the Virgin Martyrs Speak? In: Medieval Virginites*. Szerk.: Anke Bernau – Ruth Evans – Sarah Salih. Cardiff 2003. 188.

tetést összekapcsolták.⁷⁰ Emellett a fedetlen testük ábrázolása, akárcsak a szenvedésük, a keresztre feszített Krisztuséra hasonlított (*imitatio Christi*), így az ártatlanságukra és a mártíromságuk után elnyert új életükre is utal.⁷¹

Cyprianus a 3. században a mártírrá válás két fajtáját különböztette meg: a vörös mártírság (aminek a szimbóluma a vörös rózsza) az üldözések alatt megkínzott, végül meggyilkolt szentek osztályrésze volt, míg a fehér mártírságot (a szimbóluma a fehér liliom) a szexuális önmegtartóztatással és az aszketizmus okozta belső szenvedéssel kapcsolta össze.⁷²

Míg a korai századok női szentjei lehettek anyák és özvegyek is, a 6. századtól – párhuzamosan a szüzesség propagálásával – a női szentség egyik követelménye lett az ártatlanság. Az önmegtartóztató klerikusok egy harmadik nemet képviseltek a nők és a férfiak mellett: különböztek tőlük, mivel a szűzi test teljes volt és tökéletes.⁷³ Pál úgy utalt az egyházra, mint a szűz Évára,⁷⁴ az egyház és az egyház hívőinek közössége is megfeleltethető egy romlatlan szűzzel, aki nem enged a csábításnak.⁷⁵ A női szüzességben ugyanakkor megvolt a kettősség: bár a tökéletességet szimbolizálta, de ezen felül ijesztőnek és „szörnyűségesnek” tartották, hogy a szűz nő kikerül a férfiak irányítása alól. Így egyszerre félték a szüzességtől és kívánták azt.⁷⁶ Dyan Elliott mutatott rá arra, hogy azokban a házasságokban, amelyekben a házastársak önmegtartóztatásban éltek, a férfi tekintélye mérséklődött.⁷⁷

Szent Aldhelm (639–709) traktátusát, a *De laudibus virginitatis*-t,⁷⁸ az essexi Barking apátság apátnőjének, Hildelithának címezte. Ebben Szent Ciprián, Szent Ágoston és Szent Jeromos munkáira alapozva a szűzi tökéletességet mál-

⁷⁰ Nicholas Orme: *Medieval Children*. London 2000. 75. idézi Dresvina, J.: *A Maid with Dragon* i. m. 150.

⁷¹ Riches, S.: *St. George as a Male Virgin Martyr* i. m. 67.

⁷² Dyan Elliott: *Proving Woman. Female Spirituality and Inquisitional Culture in the Later Middle Ages*. Princeton–Oxford 2004. 63.

⁷³ P. H. Cullum: *Clergy, Masculinity and Transgression in Later Medieval England*. In: *Masculinity in Medieval Europe*. Szerk.: D. M. Hadley. London 1999. 178–196.

⁷⁴ II Kor, 11, 2–3.

⁷⁵ Brown, P.: *Body and Society* i. m. 71–73.

⁷⁶ *Intorduction In: Medieval Virginites*. Szerk.: Anke Bernau – Ruth Evans – Sarah Salih. Cardiff 2003. 6.

⁷⁷ Elliott, D.: *Spiritual Marriage* i. m. 55–58.

⁷⁸ *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. Szerk. Jacques Paul Migne. I–CCXXI. köt. Lutetiae Parisiorum 1844–1865. LXXXIX, 103–162 (Dorothyáról főként: 146–147.)

tatta. Az apácák számára példaként bemutatatta számos férfi és női szűz szent legendáját, amelyek azt bizonyították, hogy a szüzesség küzdelmet és agresszív védelmet von maga után, ám végül hatalmas apokaliptikus és eszkatológikus jutalom jár cserébe.⁷⁹ A kora középkorban a nők számára az egyetlen specializált vallási szerep az apácáság volt. Noha voltak befolyásos apátnők és szent királynők, de ők a magasabb társadalmi rétegekből kerültek ki. A 11. századig sokkal magasabb volt a kolostorba vonuló férfiak aránya. Ez nagyjából a 12. századra változott meg, mikor a ciszterci és premontrai rend vezetői a nőknek is alapítanak házakat. A nők azonban nemcsak követők voltak, hanem vezetők és reformátorok is, mint például Assisi Szent Klára vagy Santuccia Carabotti, aki Gubbio környékén egy konventet alapított. Szent Klára eredetileg egy Ferenccéhez hasonló koldulórendet akart létrehozni a nőknek, ám végül kolostorba kényszerült, mivel ezeket a női mozgalmakat igyekeztek korlátok közé szorítani, a törekény férfiúi erény védelmében.⁸⁰ A kolostorba vonuló, szegénységet és szüzességet vállaló nők célja az volt a házasság és annak az esetleges brutalitásától való elmenekülésen túl, hogy egy pozitív és csábító vallási ideálnak megfeleljenek, mivel a szűz Krisztus jegyese, így a szüzesség egy olyan házasságként fogható fel, amely magasabb beteljesedésre hivatott. A vértanú szűzek szüzességükkel a legideálisabb példát testesítették meg a nőknek, ugyanakkor a férfiak számára is ez volt a legkívánatosabb állapot, de nem volt olyan fontos, mint a nők esetében, mivel „a nők érintetlen teste tükre volt a lelkük tisztaságának, és fizikai képe az Édenkert szűz földjének.”⁸¹ A 12. századig a női szentség egyik feltételeként számolhatunk a szüzességgel, csak olyan jelentős személyiségek, mint Árpád-házi Szent Erzsébet és Svédországi Szent Brigitta fellépése hozott változást a női szentség alapvető kívánalmaiban. Noha az vallásos nők közül már nemcsak a szűzeket és a mártírokat tisztelték szentként, de a korszakban még mindig elsődleges fontosságú az érintetlenség,⁸² illetve a tökéletességet hangsúlyozandó, a legendák alapvető eleme lett, hogy a mártír gyönyörű fiatal lány, aki nemes családból származott.⁸³

⁷⁹ Wolf, K.: The legend of Saint Dorothy i. m. 3.

⁸⁰ Bynum, C. W.: Holy Feast i. m. 14–15.

⁸¹ Brown, P.: The Body and Society i. m. 299.

⁸² Brigitte Cazelles: The Lady as Saint. A Collection of French Hagiographic Romances of the Thirteenth Century. (Middle Ages series) Philadelphia 1991. 73.; Lewis, K.: The Cult of St Katherine i. m. 84.

⁸³ Winstead, K.: Virgin Martyrs i. m. 9.

Női modell – férfias szerep

Bár a legendák kiemelik a mártír női testének tökéletességét, mégis jelentős szerep jut annak a történetben, hogy elutasítja a hagyományos női szerepeket, vagyis például nem házasodik meg. Így a szent a társadalomban egy férfias szerepet ölt magára, ami fizikailag is megjelenhet azáltal, hogy megfosztják a külső női jegyeitől. Ez azoknak a mártíroknak a történetében a legszembetűnőbb, akiknek levágták a mellét kínzás közben.⁸⁴ Perpetua legendájában van egy – a téma szempontjából – igen figyelemre méltó elem: a szent egy vízióban azt látja, hogy férfivá vált, így meg tudott küzdeni ellenfelével a próbán.⁸⁵

A vértanú szüzek történetében kiemelik mentális és fizikai erejüket. Ez leginkább Katalin személyén keresztül tűnik fel, aki híres volt műveltségéről, emellett az uralkodóval szembeni dacolása miatt nem mondható tipikusan női jegyekkel rendelkező szentnek. Legendájában bölcsessége által összezavarta és megtérítette a vele hitvitába kerülő bölcseket, akik így szintén mártírrá váltak. Az ő legendájában az intelligenciája alá rendelődik a nőisége, nemisége csak kínzásakor tűnik fel újra. Szent Katalin filozófusokkal való vitája a 13. századtól válik kiemelkedően népszerűvé, legendájának ez az eleme járult hozzá, hogy az egyetemek (például a Sorbonne) *artes* fakultásának és a tanároknak a patrónája,⁸⁶ illetve számos bölcs férfi és nő mennyei tanácsadója legyen, például Jeanne d'Arc két női védőszentje Szent Katalin és Szent Margit volt.⁸⁷ Az, hogy Szent Katalin lett az egyetemek és tudósok patrónája már csak azért is érdekes, mert a középkorban abszurdnak tartották, hogy a nők tanítsanak. Úgy vélték, hogy a késő antikvitás női prédikátorai, mint Mária Magdolna, Szent Katalin, Szent Lucia és Szent Cecília isteni adományból

⁸⁴ *Martha Easton: The Huntington Library Legenda Aurea. In: Gender and Holiness: Men, Women, and Saints in Late Medieval Europe. (Routledge studies in medieval religion and culture, 1) Szerk.: Samantha Riches – Sarah Salih. London 2002. 52–53.*

⁸⁵ *Heffernan, T. J.: The Passion of Perpetua i. m. 130.*

⁸⁶ *Alfred Thomas: Imitatio Christi: Female Sanctity and Dominican Piety in the Czech Life of Saint Catherine. In: Christ Among the Medieval Dominicans. Szerk.: Kent Emery – Joseph Wawrykow. Notre Dame 1998. 305.; Horváth Cyrill: A magyar irodalom története. Bp. 1899. 119.; Klaniczay Gábor: Nemzeti szentek a késő középkori egyetemeken. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. (Monumenta Historica Budapestinensia XIV.) Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Bp. 2004. 243.*

⁸⁷ *Cazelles, B.: Lady as Saint i. m. 55–56.*

prédikáltak, amit csak a rendkívüli körülményeknek köszönhettek, mivel a korai egyház meg volt fosztva a prédikátoroktól. Ezt a küldetést a szentlélek bízta rájuk, ezért a páli tiltás⁸⁸ nem vonatkozott rájuk.⁸⁹ Úgy gondolták, hogy az a nő, aki a bölcsességet és a tudást keresi, az nem nőként viselkedik és fenyegeti a társadalmi rendet.⁹⁰ A többi vértanú szűz patrónusi szerepkörében is megvolt ez a kettősség, hiszen például Szent Dorottya amellet, hogy a kifejezetten nőkhöz kapcsolódó szerepkörök – például szülésznők – patrónája, de emellett a sörfőzők is a védőszentjüknek tartják.⁹¹

A középkorban a vallásos nők számára az egyik legjobb példát a vértanú szüzek szolgáltatták. Ebbe a képbe úgy illeszkedtek bele a férfias vonásaik, hogy a vértanú szüzek legyőzték a testi vágyaikat, felülemelkedtek a nemeken. Az egyház a nőket és a férfiakat lelki szinten egyenlőnek tartotta,⁹² de úgy vélték – Jeromos nyomán –, hogy a nők konfliktusban vannak a testükkel és a lelkükkel, és ahogy a hús is alacsonyabb rangú a léleknél, úgy a nő is a férfínál.⁹³ Jeromos leveleiben az aszkéta életmódot és a szüzességet dicsérte, arra bízta női olvasóit, hogy válasszák a szüzességet, mert így nagyobb függetlenséget érhetnek el, s a gyerekevelés gondjai alól is megszabadulnak.⁹⁴ Ágoston szerint a nő természetszerűleg alárendelt szerepben van a férfíhez képest.⁹⁵ A szexualitás kérdését az eredendő bűnnel kötötte össze, szerinte Isten jónak teremtette a testi szerelmet, ám Éva hibájából, a bűnbeeséskor ez megváltozott.⁹⁶ Ám egyfajta lelki egyenrangúságot mégis elismert a férfi és a nő között, mivel mindketten Isten képmására teremtettek, s jelen lehetnek a feltámadáskor mindkét nem képviselői. A mártírhálál vállalásakor nem

⁸⁸ Ján 20,17.

⁸⁹ Katherine Ludwig Jansen: *The Making of the Magdalen. Preaching and the Popular Devotion in the Later Middle Ages*. Princeton 2000. 56.

⁹⁰ Heffernan, T. J.: *Shifting Identities* i. m. 4.

⁹¹ Kirsten Wolf: *The Icelandic Legend of Saint Dorothy*. Toronto 1997. 1.

⁹² „Ez az üdvösség pedig, nem csupán a nőknek, de a férfiaknak is, főképpen a szemérmetesség gyakorlásáért jár.” *Tertullianus: De cultu feminarum*. II. 1. Ford.: Városi István. In: *Tertullianus művei*. (Ókeresztény írók 12). Bp. 1986. II. 257.

⁹³ *Jeromos: Commentarius in Epistolam ad Ephesios*, III, 5, 28. PL XXVI. coll. 567.

⁹⁴ *Anne Yarbrough: Christianization in the Fourth Century: The Example of Roman Women*. *Church History* 45. (1976:2) 160.

⁹⁵ *Augustine Through the Ages*. Szerk.: Allan Fitzgerald – John C. Cavadini. Grand Rapids 2009. 64.

⁹⁶ Brown, P.: *Szent Ágoston élete* i. m. 582.

számított a szüzesség, ám a szentséges élet fontos része.⁹⁷ A nő csak szexuális önmegtartóztatással érheti el azt a „nem nélküli” állapotot, amelyben hasonlatossá válik a férfihez. Az üdvösség elnyeréséhez meg kell tagadnia a nemiségét, a női természetét, így szárnyalhatja túl a női teste gyengeségét és nemi korlátait, s juthat el a tökéletesség állapotába. A kereszténység kezdetétől úgy vélték, hogy azok a különleges nők, akik olyan mély vallásossággal rendelkeznek, hogy akár a vértanúhalált is vállalják, allegorikusan „férfivá válnak”.⁹⁸ A vértanú szüzek elutasították a különböző női szerepeket (például ágyas, feleség, anya) s kínzásuk során levetközték nemiségüket, megszünt minden testi vágyuk és a fizikai világból elmozdultak a spirituális felé, Krisztus jegyseként egy mennyei szerepbe helyezték magukat.⁹⁹ Vagyis a vértanú szüzek legendái amellet, hogy a női szerepekre mutatnak példát, illetve ellenpéldát, egyben reflektálnak a középkori és késő antik teológia nőképére. Arra mutatnak rá, hogy a nemiség, a testiség megtagadásával, illetve túlszárnyalásával a nők is elérhetik a szentséget és a szabadságot.

Összegzés

A 12–13. századtól kezdve a női szentek népszerűsége jelentősen megemelkedett¹⁰⁰ annak következtében, hogy a nők a vallási életben egyre nagyobb szerepet kezdtek vállalni.¹⁰¹ Azonban ehhez az kellett, hogy átalakuljon az egyházatyák által a nőkről alkotott negatív vélemény, amiben pedig jelentős szerepe volt a kora középkori előzményeknek. Többek között a késő antik vértanúk legendái szolgálták a női szentség mintájául az érett középkorban.¹⁰² A vértanú szüzek legendáinak főhősei a középkori társadalom által idealizált keresztény nőt testesítik meg: gyönyörű, fiatal, ártatlan és származását tekintve nemes. De az megkülönböztette őket a középkor nemesi származású

⁹⁷ Uo. 592–593.

⁹⁸ Easton, M., The Huntington Library i. m. 51.

⁹⁹ Wolf, K.: Severed breasts i. m. 110.

¹⁰⁰ Jane Tibbets Schulemburg: Sexism and the celestial gynaeceum – from 500 to 1200. *Journal of Medieval History* 4 (1978) 117–133.; André Vauchez: Sainthood in the Later Middle Ages. Cambridge 1997. 268–269.

¹⁰¹ *Medieval Women* (Studies in Church History). Szerk.: Derek Baker. Oxford 1978.; Bynum, C. W.: Holy Feast i. m.

¹⁰² Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Bp. 2000. 170–171.

apácáitól, amire Árpád-házi Szent Margit is annyira vágyakozott: lehetőségük volt Krisztus iránti szerelmüket életük feláldozásával bebizonyítani. A legendáikban leírt brutális kínzások, és a megalázásuk azt a célt szolgálta, hogy bebizonyítsák, hogy bár első ránézésre ők a „gyengébbik nem” tagjai, de lelkük és hitük ereje révén a szentek közösségének egyenrangú tagjai. Népszerűségük növekedése ezért párhuzamos a női vallásos mozgalmak térnyerésével: mintául szolgáltak arra, hogy a nők is ugyanúgy képesek elérni a szentséget, mint a férfiak.

**DOROTTYA UHRIN: VIRGINITY – PAIN – SEXUALITY. THE
SPREAD OF THE CULT OF VIRGIN MARTYRS**

The popularity of female saints increased from the 12–13th century, because women played a greater role in religious life from that period. The early medieval negative image of Eve's daughter had changed for the High Middle Ages, in which, the cult of early medieval female saints played important role. One of the main models of female sanctity was the late antique martyrs in the High Middle Ages. The heroes of the virgin martyrs' legends represented the ideal Christian women: they were young, beautiful, chaste and noble. The only difference between the virgin martyrs and the medieval noble nuns was the opportunity to prove one's love for Christ by martyrdom. The main reason behind the described brutal torments and the humiliations in the legends, was to demonstrate that although the females are "the weaker sex", through the force of their faith and their spirit, they are equal members of the community of saints. The increasing popularity of the virgin martyrs was parallel with the female religious movement, because the virgin martyrs served as models to pious women who wanted to reach sanctity.

Keywords cult of saints, virgin martyrs, gender, legends

Az 1055. évi tihanyi oklevél az újabb történeti és nyelvészeti kutatások fényében

---

A TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉL az első, eredetiben fennmaradt magyarországi oklevél. I. András 1055-ben Szűz Mária és Szent Ányos tiszteletére Tihanyban monostort alapított. Az alapítólevél részben magyarul felsorolja a monostornak adott birtokokat, leírja azok határát.¹ A birtokok közül először a Balaton környékiek kerülnek felsorolásra, ezt követi a többi, viszonylag elszórt területen. Ezek négy térségben találhatóak: a Balaton középső partvidékén, Somogyban, Tolnában és a Dunától keletre, a Kolon-tó közelében. Az oklevelet vastag, téglalap alakú, déli típusú hártýára írták, az írás keresztirányban, a hosszára merőlegesen található rajta (hosszúka hártýa). Hajtogatva tárolták, két különböző részből varrták össze, mely részeket két hitelesítő pecsét (függő és rányomott) fűzte egybe. Írása karoling *minuscula*, és három grafikus szimbólum (invokáció, monogram, kereszt) is található rajta, mely eltér a Magyarországon bevett gyakorlattól. Érszegi Géza szerint 1055 szeptemberéig adhatták ki az elkészítésére vonatkozó parancsot,² és Szent Ányos ünnepén, a templom felszentelésekor (november 17.) lépett életbe. Az oklevelet Miklós püspök készítette, az alján található ispáni aláírásokat azok íródeákjai írták. Szentpétery Imre szerint ez is az oklevélíró munkája lehetett.

¹ Az oklevél vizsgálata kapcsán felmerül néhány kérdés a 11. századi szóbeliségünkkel kapcsolatban. Az oklevél arengája az írott szöveg marandóságára figyelmeztet abban a korban, amikor többnyire a szóbeliség volt a jellemző, ez valószínűleg nem a történetírás fontosságára hívja fel a figyelmet, hanem a jogbiztosításra. Az oklevél latinsága még erősen függ a magyar szóbeliségtől. L. Kristó Gyula: A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk. In: Uő.: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest 1983. 354–359.

² Péter halálától (1046 szeptembere) lehet számítani I. András uralkodását, s annak a 9. évében adták ki, az 1054 szeptembere – 1055 szeptembere közti időszakban.

A benne szereplő magyar szavak a kialakulatlan, kezdetleges magyar okleveles gyakorlatra utalhatnak.¹ Ez az oklevél nem tudta hosszú ideig maradéktalanul betölteni jogbiztosító feladatát, hiszen már egészen korán kiegészítették, módosították a benne foglaltakat. Elsőként András adta az apátságnak Veszprém vásárvámját, majd I. Béla és András fia, Dávid is javadalmakkal látta el; a további adományok miatt 1211-ben elkészült egy újabb tihanyi összeírás.² Az oklevelet számos kutató elemezte, az utóbbi időben ismét felélenkült vizsgálata. Tanulmányomban ezen újabb munkákat foglalom össze.

Hoffmann István, a Debreceni Egyetem nyelvészprofesszora, névkutató, akadémiai doktori értekezésében a tihanyi alapítólevélén keresztül a helynévi szórványok és a forrás kapcsolatát, továbbá a névadatok nyelvhasználati körülményeit vizsgálta.³ Hoffmann igyekezett a korábbi gyakorlattal ellentétben a magyar szórványokat a latin szövegbe ágyazva vizsgálni, nem pedig kiszakítva azokat eredeti környezetükből. A szövegbe illesztésnek több fajtája is megfigyelhető az oklevélben: megnevezőszós szerkezet (*locus, qui dicitur Tichon*), a hely típusát megnevező latin kifejezés szó elé illesztése (*lacus Balatin*), olykor magyar grammatikai eszközök is előfordulnak (mint például névutók, ragok). Hoffmann kiemeli, hogy a latin szövegbe ágyazott magyar helynevek tudatos oklevélírói cselekvés eredményei, és nem a véletlen következményei. A nagyobb vizeket, természeti neveket és településneveket jelölő magyar helynevek csoportokba rendezve jelennek meg. A latin nyelvűség ebben a korban presztízst jelentett Magyarországon: a királyi székhelyek és központok szerepeltek így, továbbá a jelzős, illetve falu vagy falva végű elnevezések is latinul szerepelnek. Azonban a magyar nyelv központi szerepet kapott, ezt mutatja, hogy közszavak és beillesztést szolgáló szavak csak ezen a nyelven épültek be a latin szövegbe. A beillesztési eljárások korai változatai szerepelnek az oklevélben, az alapítólevél magán viseli az oklevél-szerkesztés kezdeti nehézségeit, de már a későbbi norma is felfedezhető ben-

¹ Érszegi Géza: A tihanyi alapítólevél diplomatikai szempontból. In: Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére. Szerk. Érszegi Géza. Tihany 2007. 45–52.; Szentgyörgyi Rudolf: A tihanyi apátság alapítólevele. Budapest 2014. 38–44.

² Szentgyörgyi R.: A tihanyi apátság i. m. 25–26.

³ A történeti helynévkutatás alapjait Melich János és Kniezsa István dolgozták ki Magyarországon. A modern kutatást is foglalkoztatja a téma, legfőbb képviselői Kiss Lajos és Benkő Loránd. Azért irányul ilyen kiemelt figyelem a helynévkutatás felé, mert a legkorábbi írásos forrásainkban jellemzően ezek fordulnak elő.

ne. A névrekonstruksióknak, a névadások helyhez kötésének a rá épülő etnikai rekonstrukció miatt különösen nagy szerepe van.⁴ Hoffmann szerint ezen a területen az említett két nyelven kívül a német kaphatott volna szerepet, de ez elmaradt, továbbá a szláv, török és újlatin szavak csak olyan területekről érkezhettek, ahol más nyelv nem volt használatban.⁵ Ezzel szemben Kristó Gyula véleménye szerint azoknak a szavaknak, amelyekben megmaradtak a szláv eredetű nazális magánhangzók (a 10. század végén elvesztették orrhanghi mivoltukat), magyar helynévként való fennmaradása arra utal, hogy a szót a 10. században, legkésőbb a 11. század közepén emelték át a magyar nyelvbe. Tehát ahol ilyen helynevek fordulnak elő, ott valószínűleg egyaránt élt szláv és magyar lakosság ebben az időben.

Kristó vizsgálta, hogy minden ilyen helynév 10. századi átvételt őriz-e. Szerinte ez cáfolható, hiszen a változás a különböző népeknél más-más időben ment végbe. A Szent István uralkodását követő időszak helyneveire vonatkozó egyik legfontosabb forrásunk a tihanyi alapítólevél.⁶ Ebben a nagyobb helyek nevei szláv – olykor török – eredetűek, míg a határjárásban leírt kevésbé fontos helyek nevei magyarok. Tehát a fontosabb elnevezéseket átvették a szláv nyelvből. Köznévi eredetű a *Tichon* (jelentése csendes vagy személynévi eredetű), a *Balatin/Bolatin* (jelentése sáros), talán a *Kangrezben* a *rez* is szláv eredetű. A *Knez*, a *Castelic/Keztelic*, a *Lupa* is szláv eredetű. Szláv

⁴ Kniezsa István 1938-ban kísérletet tett a 11. századi Magyarország népeinek vizsgálatára. A nyelvészeti érveket alátámasztandó hét adattípust különböztetett meg. Ezek között találhatóak azon magyar helynevek, melyek egy meghatározható, korai időpontban kerültek át szláv nyelvből, vagy nem szláv eredetű, de szláv hatásra alakultak ki.

⁵ Hoffmann István akadémiai doktori védésének dokumentumai. Névtani Értesítő 30. (2008) 233–238.

⁶ A 11. századi okleveleink közül valódiaknak vagy interpoláltaknak tekintettek esetében sem feltétlenül korabeli a helynevek leírása, hiszen például a pannonhalmiban azt külön tartották meg. A veszprémvölgyi alapítólevélben a helynevek döntően szláv eredetűek. A veszprémi és pécsi oklevelekben már megnő az uráli eredetű helynevek száma. Itt még találhatóak szláv köznévi eredetű, de magyaros jellegű elnevezések, már kimutatható az aktív magyar névadás szokása. A veszprémvölgyi oklevélben található, többségében szláv eredetű helynévtől a két emberöltővel később kiadott tihanyi alapítólevél idejére a magyar helynévadás eljutott a magyar eredetű szavak használatához. Ennek okaiként említhető a korszakban lezajló teljes letelepedés, a török és szláv etnikumok asszimilációja, továbbá ekkorra vette át a magyar nyelv a török és szláv eredetű helyneveket. L. Kristó Gyula: Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. Névtani Értesítő 15. (1993) 200–205.

eredetű, de magyar birtokos személyraggal ellátott nevek is találhatók az oklevélben: ez arra utal, hogy ekkorra a magyar lakosság már sajátjának érezte az idegen eredetű szavakat, tehát átvételük sokkal korábban történt meg, így ezzel a módszerrel magyar nyelvű többség mutatható ki a területen. A vizsgált források alapján kimutatható, hogy négy nagyobb etnikum volt jelen Magyarországon, melyek sorrendben a szláv, magyar, török és német nép. A helynevek közül a szláv és a magyar eredetűek aránya közel azonos volt. Fontos kiemelni, hogy a nyelvi és az etnikai hovatartozás nem feltétlenül esett egybe.⁷ Kristó felhívta a figyelmet arra, hogy Székesfehérvár latin (*Alba civitas*) és német (*Wzzenburch*) elnevezése mellett a tihanyi alapítólevélben található magyar helynév (*Feheruuaru*), illetve szláv neve is fennmaradt a későbbiekben Belgrád (*Belegrava*) alakban. Az utóbbi elnevezés lehetett időben a legkorábbi, a többi ennek a fordítása. Az alapítólevélben szláv köznévi eredetű helynévként szerepel a *Lupa* is, mely a *vapa* (mocsár, tó) szóból ered. A tihanyi alapítólevél idejére a magyar helynévadás eljutott a magyar eredetű szavak használatához.⁸ Ennek okaiként említhetők a korszakban lezajló teljes letelepedés, a török és szláv etnikumok asszimilációja, továbbá a török és szláv eredetű helyneveknek ekkorra alakult ki a magyar megfelelője.⁹

Hoffmann István, szembehelyezkedve Kristó véleményével, elveti a szláv, török és német etnikum hatását az oklevélre, szerint ezek nem olyan jelentősek, hogy belőlük messzemenő következtetéseket lehessen levonni. Az oklevélben szereplő nevek magyar névhasználókra utalnak. *Kangrez* esetében *Kangrez* útjára, *Ecli* esetében *Ecli-révre* következtet, tehát személynévi előtagot feltételez. A szláv eredetűnek tartott szórványokat is magyarnak tekint, nem köti őket szláv névadóhoz, még abban az esetben sem, ha a szavak alapja szláv eredetre vezethető vissza. A régi magyar helynévadás sajátosságai figyelhetők meg itt, mint például a pusztá személynévi névadás és a kétrészes, jelzős természeti nevek. Hoffmann megállapításai megkérdőjelezik Kristó Gyula elképzelését a korai magyar etnikai viszonyokról.

⁷ Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában. Századok 134. (2000) 3–24, 43–44.

⁸ A tihanyi oklevélben található *Knez* elnevezés már magyar képzés eredménye, míg a veszprémvölgyiben található, ugyanerre a helyre vonatkozó *Knisa* még tisztán szláv névalaknak tekinthető.

⁹ Kristó Gy.: Adatok és szempontok i. m. 200–205.

A kutatás az 1055-ös oklevelet hagyományosan alapítólevélnek tartja.¹⁰ Szentgyörgyi Rudolf, az ELTE nyelvtörténésze rámutatott arra, hogy a javak leírása általában szerepelt az alapítólevelekben, valamint arra, hogy az alapítás szándékának kifejezése és az oklevél tényleges megírása a gyakorlatnak megfelelően nem a felszentelés – tehát az oklevél kelte – idejében történt. Szentgyörgyi Rudolf könyvsorozatát készül kiadni, melynek elsőként megjelent kötetében a tihanyi apátság alapítólevelével kapcsolatban tesz fontos megállapításokat. Püspöki Nagy Péter szlovákiai magyar középkorkutató néhány évtizede vitatta az alapítólevél hitelességét, későbbi, 1093–1095 közötti vagy 12. század közepén készült átdolgozásnak tartja. Ennek alapja a már említett 1211-ben készült tihanyi összeírás, melyben olvashatatlanaként említik az oklevelet. Püspöki ebből arra a következtetésre jutott, hogy nem az eredeti alapítólevél ismert, hiszen annak olvashatónak kellett lennie. Azonban Szentgyörgyi felhívja a figyelmet arra, hogy az említett kifejezés, – a porladó régiség – vonatkoztatható a szóbeli elhatározásra, ez az értelmezés épp Püspöki feltételezésének ellenkezőjére vezet. Tehát az alapítólevél hiteles, az összeírás vitatott részében csupán az idő múlásával változó birtokviszonyokra utaltak. A hátlapon a szétszórt feljegyzések az előlapi szövegben található részek hátlapon való megjelenítései (vagy megjelenítéseinek tekinthetők), mintegy mutatóként funkcionáltak. További leltári feljegyzések, a lejegyzés idejére utaló szövegek is találhatóak rajta, mivel ezeket nem tudták máshogy lejegyezni.¹¹

Az alapítólevél stílusának értékelése sem egységes. Vannak, akik szerint egyszerű, hibás latinsággal íródott, míg mások épp latinságát dicsérik. A szöveget kettősség jellemzi. A *dispositio* egyszerűbb képekkel dolgozik, szerényebb a latinsága. Az ezen kívüli részekben pedig az ezen kívüli részekben különleges nyelvi megoldások találhatók, felfedezhető benne a 12. századra jellemző rímes próza is. E kettősség miatt Kristó Gyula és Mezey László több szerzőt sejtene a szöveg mögött. Nehéz elképzelni, hogy egy latinul jól tudó mester ugyanazon oklevél bizonyos részeiben megcsillogtatja tudását, míg a többiben nem használja azt. Szentgyörgyi Komjáthy Miklós véleményével ért egyet, aki szerint a birtokokat felsoroló részt Miklós mester egy magyar anyanyelvű tanítványa fogalmazhatta, aki a korabeli gyakorlatnak megfelelően így sajátíthatta el az oklevélírás módszerét.¹²

¹⁰ Hoffmann I.: Akadémiai i. m. 233–238.

¹¹ Szentgyörgyi R.: A tihanyi apátság i. m. 45–47.

¹² Uo. 97–102.

Hoffmann István és Szentgyörgyi Rudolf¹³ új helytörténeti megállapításai közül válogatva a következőket emelném ki. *Tolna* nevét a szakirodalom a vám szóból eredeztette. Hoffmann felhívja a figyelmet az esetleges személynévi eredetre, mivel ez Árpád-házi terület. Ha Hoffmannak igaza van, akkor lehet Árpád-házi tulajdon is. *Pétra* (kiejtése *petra*) esetében feltételezhető, hogy a hely elnevezése görög eredetű, de magyar helynévadás eredménye, s az egykori *coenobium* voltára utalhat, ami András korára már nem ekként működött, így megmagyarázva a *locusként* való említését. Továbbá lehet személynévi eredetű is. Szentgyörgyi és Hoffmann szerint a *Tichon* (Tihany) helynév is görög eredetű lehet, a névadóra utalhat, a korábban feltételezett szláv eredetére művelődéstörténeti magyarázatok adhatók. A *Lupa* alapvetően nem illeszkedik az oklevélben leírtak logikájába. Feltételezhetően egy földrajzi köznév lehetett. Elhelyezésének kérdésével kapcsolatban kérdések merültek fel, Hoffmann István kutatása alapján Balatonszemestől délre, a Tetves-patak mentén található.¹⁴

A gyakran idézett *hadút* elhelyezésére is sok kísérletet tettek. Szentgyörgyi szerint a *castelic* is hozzátartozik, az út két végpontja Fehérvár és Keszthely voltak, maga az útvonal pedig ókori eredetű. Része volt a Rómát Bizánccal, Jeruzsálemmel összekötő zarándokútnak.¹⁵ *Mortis* birtokot hagyományosan Tolna

¹³ Szentgyörgyi helynévi szórványok alapos elemzésére is vállalkozott. Az oklevél kiváló terepet nyújt az interdiszciplináris vizsgálatoknak, hiszen egyszerre foglalkoztatja a paleográfia, a diplomatika, a régészet, a történettudomány, a történeti földrajz, a gazdaságtörténet, a művelődéstörténet, a néprajz, az egyháztörténet és a történeti hidrológia kutatóit. Szentgyörgyi erősségük alapján az etimológiák négy típusát különbözteti meg. Az első és egyben leggyengébb az etimológiai ötlet. Ez tulajdonképpen a kutató intuíciójának terméke, a párhuzamos adatok hiánya miatt nem igazolható valódisága. A második a lehetséges etimológia, mely önmagában áll vagy etimológiai alternatíva, és további adatokkal is igazolható. De a párhuzamos adatok miatt vagy más alternatívák okán ez csupán feltételezés marad. A harmadik a valószínű etimológia. Emellett erős érvek sorakoznak, gyakran társtudományok érvei is megerősítik. A problémája csupán az, hogy esetében még kételkedhetünk, továbbá nyitott alternatívák is állhatnak mellette. A negyedik a biztosnak tűnő etimológia, mely megkérdőjelezhetetlen, de az etimológiák természetüknél fogva magukban hordozhatnak egy csekély bizonytalanságot, így a teljes bizonyosság nem mondható ki.

¹⁴ Hoffmann István: A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen 2010. 43–94.

¹⁵ Szentgyörgyi Rudolf: A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása. Phd-értekezés. Budapest 2010. 96–116.

megye északi határára, a későbbi Bikács környékére tették. Továbbá megállapította, hogy *Mortis* és *Fotudi* birtokadományok nem ezen az úton helyezkedtek el. *Kangrez* esetében egy szóösszetétel figyelhető meg (*kany*: ferde, elhajló és *rez*: irtás, vágás = lejtős irtással nyert vagy lejtős dombra vezető). Hoffmann a *rez* szóból következtetett szláv eredetet nem tartja megalapozottnak. Az etimológiáját és lokalizálását illetően sokan próbálkoztak, de még nem született megoldás. Sok kétely támadt az *ecli* révnél kezdődő erdőbirtok vizsgálatá kapcsán. Az egyik problémát az adja, hogy *ecli* több mai névvel is megfeleltethető. Feltételezhető német személynévi, magyar személy- vagy településnévi eredete, továbbá latin folyó neve, vagy állhat az egyház réve (*portus ecclesiae*) értelemben is. Szentgyörgyi ezeket a lehetőségeket egészíti ki egy továbbit, mely szerint lórév (*portus equi*) lehetett az eredeti alak. *Bagat meze* lokalizálásához több lehetőség is rendelkezésre áll: a mai helynevek, a korábbi oklevelek hasonló elnevezései és a szövegkörnyezet. Korábban feltételezték a Csepel-szigeten, Tolna megyében Fadd mellett vagy Keszőhidegkút határában, továbbá Paks és Bikács között helyezkedik el.¹⁶ Szentgyörgyi *bagat meze*t Apáti nevével azonosítja, mely a bencés apátságra utalhat. *Lacus segisti* esetében két településnév jöhetett számításba, az apátságtól 110 km-re található Sükösd és a 75 km-re lévő Segesd.¹⁷ Mindezek módosítják a klasszikus, 1952-ben megjelent Bárczi Géza-féle monográfia azonosításait.

A nyelvi elemzéseket elhagyva, felhívnam a figyelmet arra, hogy 1047-ben Péter lándzsája és egy magyar korona Rómában volt, I. András pedig Szent István uralkodói jelvényeire tartott igényt. A jogar lépett a lándzsa helyébe, ezt bizonyítja a tihanyi alapítólevél egyik részlete is (*christianissimus sceptrifer*), melyre Makk Ferenc hívta fel a figyelmet. A román koriak közül egyedül a magyar koronázási jogar maradt fenn. Ennek szokatlan a formája, 38 cm hosszúságú, hengeres alakú, fémlemezekkel díszített, fából készített szára van, mely végében egy átfúrt, háromalakos díszítésű hegyikristály gömb található. László Gyula, elfogadva Lamm megállapítását, a kristálygömböt fatimida munkának vélte, a 12. század elejére keltezte, mások viszont 10. századnak gondolták.¹⁸ Különös formájának köszönhetően a 11. századra

¹⁶ Szentgyörgyi R.: Nyelvtöréneti i. m. 116–146. és Hoffmann I.: A tihanyi alapítólevél i. m. 2010. 151–164, 208–215.

¹⁷ Szentgyörgyi R.: Nyelvtöréneti i. m. 138–146.

¹⁸ Alföldi András, Percy Ernst Schramm és Bárányiné Oberschall Magda 10. századnak vélték. A székesfehérvári királysírok alapján többféle datálás is felmerült, azonban ezzel

keltezhető. Tóth Endre szerint, ha fatimida eredetű a gömb, akkor 962–1062 közé tehető, mert ebből a korszakból több hasonló tárgy maradt fenn a német császárság területén. Ebből a korból való származása mellett több érv is felsorolható. A hegyikristály fontos egyházi tárgyak alapanyagául szolgált, III. Ottó és II. Henrik is több hasonló tárgyat birtokolt. Háromalakos fatimida kristálygömb található a II. Henrik által alapított bambergi dóm kincstárában is. III. Rudolf burgundi király pecsétjén hasonló látható, ő pedig II. Henrik és Szent István rokona volt. Ezek valószínűleg rokonítható tárgyak, más korban nem találkozunk ilyennel. Lehetséges, hogy II. Henrik ajándékozta István-nak a jogart, ugyanakkor az ő uralkodása alatt nem szerepelt az uralkodói jelvények között, valószínűleg csak később, I. András uralkodása idején vált azzá. Erre azért volt szükség, mert bármi, ami a szent uralkodóhoz tartozott, az szentté avatása után felértékelődött, így a korábban mellőzött jogarnak is megnöhetett a fontossága.¹⁹ Tehát így a tárgy, amelyet a tihanyi oklevél említ, az a jogar lehetett, amely napjainkban is láthatunk. A jogar kiemelése a főhatalmi jelvények közül igazolja Lados Tamás nemrég közreadott megállapítását, miszerint nem Andrásé volt a Monomakhos-korona.²⁰

Tihany védőszentjének franciaországi és magyarországi kultuszát Csáky Judit alaposan vizsgálta. Eredményei alapján megállapítható, hogy Szent Ányos franciaországi kultusza rendkívül élénk és erős volt, különösen Orléans-ban. Az 5. századi Orléans-i püspök tisztelete helyi kultusból fejlődött tovább. Nagyon fontos volt városvédő szerepe, hiszen Ányos – a legendája szerint – imái segítségével megmentette városát a betörő hunoktól. Az uralkodók az ereklyéi felett kötötték szerződéseiket, hűbéresküt is itt tettek. A magyarországi kultusz megjelenéséhez a magyar-francia kapcsolatok járultak hozzá, melyek szerények a német kapcsolatokhoz képest, de mégis jelentősnek mondhatók. A vallon betelepülők és a helyiek között élénk egyházi együttműködés volt. A patrónus választása is mutatja, hogy a némettel szemben álló francia-vallon egyházi befolyás jelen volt I. András uralkodása alatt. Konkrét lehetőséget szolgáltatott a kultusz meghonosodására I. András rokoni kapcsolata, a vallon főpapok betelepülése, a Jeruzsálembe vezető za-

kapcsolatban problémákat sora következik abból, hogy nem lehet minden kétséget kizáróan megállapítani, hogy melyik sír melyik uralkodóé lehet.

¹⁹ Tóth Endre: A magyar koronázási jogar. In: „Magyaroknak eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 593–616.

²⁰ Lados Tamás: A Monomakhos-korona és I. András koronázása. Fons 21. (2014) 289–314.

rándokúton érkező egyházi személyek, továbbá a Clunyvel való kapcsolat is. Ányos kultusza részlegesen terjedt el hazánkban, Magyarországon csak Tihanyban és Marcaliban található a nevéhez köthető templom, ugyanakkor a Dunántúlon népszerű volt az Ányos keresztnév.²¹

Dolgozatomban igyekeztem összefoglalni a tihanyi alapítólevél kutatásával kapcsolatos legújabb eredményeket, amelyek elsősorban a nyelvészeti vizsgálatokra összpontosítottak, de köztörténeti és egyháztörténeti szempontú kutatásokat is folytattak.

²¹ Csáková Judit: Szent Ányos püspök franciaországi és magyarországi kultuszáról. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 24. (2012) 5–22.

**LILIÁNA VATTAY: THE CHARTER OF FOUNDATION
OF TIHANY (1055). ACCORDING TO THE LATEST
HISTORICAL AND LINGUISTIC RESEARCHES**

Present study gives a summary of the latest researches about the founder charter of the abbey of Tihany. There is a renewed interest in this charter. Recently it was researched by a lot of historians and linguists. Hoffmann and Kristó placed emphasis on the reconstruction of toponyms, which may deduce the ethnics, that lived here, and their relationships with each other. Some say, this charter has a simple, flawed Latin grammar, but others think it was written by a well-studied cleric. Anything that had some connection with King Saint Stephen gained a lot of importance after his canonization. For example the previously ignored royal scepter grew important. The cult of Saint Anianus – patron saint of the abbey, whose life was investigated by Judit Csákó– shows the influence of the French church under the reign of Andrew I.

Keywords charter of foundation, Tihany Abbey, King Andrew I.

Köszönetnyilvánítás

A SZERKESZTŐK ITT szeretnének köszönetet mondani mindazoknak, akik a kötet előzményeiül szolgáló, 2014 és 2015 márciusában megrendezett, mesterszakos hallgatói konferenciák megszervezésében, lebonyolításában részt vettek, illetve e munka megszületését támogatták.

Köszönet illeti Draskóczy Istvánt, Klaniczay Gábort, Körmendi Tamást, Nagy Balázst Thoroczkay Gábort és Tóth Krisztinát, akik amellet, hogy egy-egy szekció vezetését vállalták, számos hasznos tanáccsal is segítették az előadókat. Köszönet illeti Fábián Laurát is, aki bár nem szerkeszti a kötetet, de a 2014-es konferencia szervezője volt. Köszönettel tartozunk C. Tóth Norbertnek és Neumann Tibornak, hogy plenáris előadásaikkal megtisztelték a konferenciáinkat.

Szintén köszönettel tartozunk az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Hallgatói Önkormányzatának, amelynek az anyagi támogatása nélkül nem jöhetett volna létre ez a kötet. Valamint köszönjük Fehér Istvánnak, hogy átnézte az angol nyelvű rezümét, és Kis Ivánnak, hogy olvasószerkesztőként részt vett a kötet létrejöttében.

A legfőbb köszönet azonban tanárainkat, témavezetőinket illeti: Draskóczy Istvánt, Dreska Gábort, Klaniczay Gábort, Nagy Balázst, Romhányi Beatrixot és Thoroczkay Gábort, akiktől munkánk során mindvégig sok bíztatást, segítséget és tanácsot kaptunk.

Budapest, 2016. májusa

A szerkesztők

A szerzőkről

Bartók Eszter – MA hallgató, ELTE BTK Történeti Intézet, történelem szak, középkor szakirány, Végzés éve: 2016

Témavezető: Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE–KEE)

Elérhetőség: bartokeszter739@gmail.com

Farkas Csaba – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Thoroczkay Gábor, egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: fcsaba55@gmail.com

Kozák-Kigyóssy Szabolcs László – MA hallgató, ELTE BTK Történeti Intézet, történelem szak, középkor szakirány, Végzés éve: 2016

Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: kozakszabi@gmail.com

Lados Tamás – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Thoroczkay Gábor, egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: thomaslados@gmail.com

Ribi András – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Dreska Gábor egyetemi adjunktus (ELTE)

Elérhetőség: ribiandris@gmail.com

Szokola László – MA hallgató, KRE BTK Történettudományi Intézet, történelem szak, politikai rendszerek, katonai konfliktusok szakirány, Végzés éve: 2016

Témavezető: Dr. F. Romhányi Beatrix, egyetemi docens (KRE)

Elérhetőség: szokolalasló@gmail.com

Tóth Dominik – MA hallgató, KRE BTK Történettudományi Intézet, történelem szak, politikai rendszerek, katonai konfliktusok szakirány, Végzés éve: 2016

Témavezető: Dr. F. Romhányi Beatrix, egyetemi docens (KRE)

Elérhetőség: dmnk.tth@gmail.com

Uhrin Dorottya – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Témavezető: Klaniczay Gábor, címzetes egyetemi tanár (ELTE – KEE)

Elérhetőség: uhrindorottya@gmail.com

Vattay Liliána – MA hallgató, ELTE BTK Történeti Intézet, történelem szak, középkor szakirány, Végzés éve: 2016

Témavezető: Dr. Thoroczkay Gábor, egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: lilianavattay@gmail.com

Notes on Contributors

Bartók, Eszter – MA student, Eötvös Loránd University, School of History, historical studies, medieval specialization

Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University – Central European University)

E-mail address: bartokeszter739@gmail.com

Farkas, Csaba – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: fcsaba55@gmail.com

Kozák-Kígyóssy, Szabolcs László – MA student, Eötvös Loránd University, School of History, historical studies, medieval specialization

Supervisor: Prof. Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: kozakszabi@gmail.com

Lados, Tamás – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: thomaslados@gmail.com

Ribi, András – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Gábor Dreska, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: ribiandris@gmail.com

Szokola, László – MA student, Károli Gáspár University, School of History, historical studies, political systems and military conflicts specialization
Supervisor: Dr. Beatrix F. Romhányi, associate professor (Károli Gáspár University)

E-mail address: szokolalaslo@gmail.com

Tóth, Dominik – MA student, Károli Gáspár University, School of History, historical studies, political systems and military conflicts specialization
Supervisor: Dr. Beatrix F. Romhányi, associate professor (Károli Gáspár University)

E-mail address: dmnk.tth@gmail.com

Uhrin, Dorottya – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program
Supervisor: Prof. Dr. Gábor Klaniczay, university professor (Eötvös Loránd University – Central European University)

E-mail address: uhrindorottya@gmail.com

Vattay, Liliana – MA student, Eötvös Loránd University, School of History, historical studies, medieval specialization
Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: lilianavattay@gmail.com

